

<i>Szépirodalom</i>	
Vados Anna versei	5
Horváth Ildikó versei	9
Borsodi L. László versei	16
Sztaskó Richard: Bármilyen lehetséges	19
Kovács Attila György: A lefejezés művészete	24
Ficsku Pál: Csend. Életek.	29
Tatár Sándor versei	34
Nagy Attila versei	36
Vasas Tamás versei	37
Simonfy József versei	39
 <i>TÖRTÉNELEM ÉS FILM</i>	
Magyarosi Sándor: Történelem és film (bevezető)	43
El sem tudjuk képzelni, mennyire nagy kincs a béke (Beszélgetés Szederkényi Olgával)	46
Soha nem tudod, mikor hangzik el az a kincset érő mondat... (Beszélgetés Spitzer Judittal)	56
Nemcsak a férfiak írják vagy élik meg a történelmet... (Beszélgetés Szebeni Zsuzsával)	68
Igazi osztrák-magyar család voltunk (Beszélgetés Edoardo Winspeare-rel)	83
Erdély és film – négy beszélgetés a <i>Tündérkert</i> című sorozat alkotóival és történész szakértőjével (Magyarosi Sándor)	89
A szemünk előtt felépült valami elképesztő (Helmecczy Dorottya producer, Horváth András Dezső forgatókönyvíró, Madarász Isti rendező)	91
Van igény az ilyen típusú filmekre, amelyek úgy akarnak bemutatni egy kort, hogy közben szórakoztatnak is (Oborni Teréz történész)	115
Én magát a víziót hozom, amihez sok ember sok értékes munkát tesz hozzá (Pintér Réka látványtervező)	129
Amíg tervezek, minden rendben van, mert az önmagában teljes (Zelenka Nóra jelmeztervező)	137
Timár Péter: A <i>Hadik</i> című filmről a történész szemszögéből	150
Filmkockák közt pergő élet (S. Király Béla beszélgetése Blága L. József filmkritikussal és filozófianárral)	164
Előfizetők névsora	179

E lapszámunkat a *Tündérkert* című sorozat
forgatásán készült fotókkal illusztráltuk.

SZERKESZTŐSÉG:

FŐSZERKESZTŐ: Zsidó Ferenc (zsidoferenc@yahoo.com)
FŐSZERKESZTŐ-HELYETTES: Fekete Vince (feketevince@gmail.com)
SZERKESZTŐK: Magyarosi Sándor (sandormagyarosi@gmail.com)
Mirk Szidónia-Kata (mirksz@yahoo.com)
MENEDZSER: Mihály Gergő (gergomihaly80@gmail.com)
SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: Bodor Zsolt (bodorazsolt@gmail.com)
KORREKTOR: Ferencz S. Csilla (achilla76@gmail.com)
GRAFIKAI SZERKESZTŐ: Lestyán Csaba (lestyancsaba@yahoo.com)
ÜGYVEZETŐ: Máthé Zsejke (zsejkemathe@gmail.com)
TITKÁRNÓ: Simon Ildikó (ildiko.simon@ymail.com)
KÖNYVELŐ: Nagy Csilla (harmatcsepp.nagy@gmail.com)

KÜLSŐ MUNKATÁRSAK: Lakatos Mihály, Lőrincz György,
Lövétei Lázár László,
Nagy Koppány Zsolt, Tánczos Vilmos,
Zsigmond Andrea

TÖRDELŐ: Botár Emőke - Pro-Print

ALAPÍTÓ-FŐSZERKESZTŐ: Ferenczes István (1997-2010)

KIADÓ: Hargita Megye Tanácsa
Hargita Kiadóhivatal
Székelyföld Alapítvány

FELELŐS KIADÓ: Borboly Csaba,
Hargita Megye Tanácsának elnöke

NYOMTA: Alutus Nyomda, Csíkszereda
FELELŐS VEZETŐ: Hajdú Áron igazgató

ISSN 1453-3871

ELÉRHETŐSÉGEINK:

Postacím: 530170 Csíkszereda, Tudor Vladimirescu u. 5. sz., Pf. 149
Telefonszámok: (004)0266-311 775, (004)0266-311 026 (fax), (004)0746-195 413
E-mail cím: szekelyfold@hargitamegye.ro; honlap: www.szekelyfoldfolyoirat.ro

ELŐFIZETÉSI DÍJ:

Belföldieknek: egy évre 84,00 lej
Külföldieknek: egy évre 90,00 lej (6600 Ft / 28 EUR)

Belföldi előfizetőinktől a díjat kérjük postai utalványon, a következő címre küldeni:

Simon Ildikó – Éditura Harghita, Pf. 149

Folyószámláink: RO20 TREZ 3512 1G33 5000 XXXX/RON

Editura Harghita, Trezoreria M-Ciuc, Sucursala Harghita

RO53 RNCB 0152 0423 6585 0003/EUR

RO26 RNCB 0152 0423 6585 0004/HUF

Fundația Székelyföld, Banca Comercială Română M-Ciuc, Sucursala Harghita

SWIFTCOD: RNCBROBU

Vados Anna

A KÜSZÖB

Az ajtófélfának támasztott háttal ültél a küszöbön,
arcod röviden hozzáért lógó kézfejemhez.
Elfáradtál attól, hogy nem engedlek be,
esteledett, és induláshoz készüldtél.

Ahhoz, hogy a küszöbön aludj, olyannak
kéne lenni, mint aki ma született.

Ha távolabbról nézlek, kihülő vulkán.
Fegyvereket lehetne kovácsolni melegednél.
Megtanultad visszafogni.

Látom a hátadon, ahogy a megolvadt
kőzet végigrohan
és megörökíti a várost.
A mozdulatlan menekülőket,
a forrongást a pilláid alatt.

Tudod, hogy kiskorom óta tüzekkel álmodom.

Ismerős vagy nekem,
nem jöhetsz be.

FÉLEK A HIDAKTÓL

Mihály kedvenc időtöltése volt
valamelyik hídpilléren üldögni.

Biciklik suhantak, lassan mentek
a villamosok és andalogtak turisták,

mígnem egy arra járó kiabálni kezdett,
uram, jól érzi magát, másszon fel,
vagy csak hívta a 112-t.

Akkor elrugaszzkodott.
A Ménesi úton ért földet, az Irgalmas
nővérek mellett.
Sötétben szerette, ne legyen
feltűnő. Behúzta a szárnyait
és egyenes háttal
tovább lépdelt.

Más napokon élénk
vitába bonyolódott gyanútlan
megmentőjével az ember világban
elfoglalt helyéről. Nem gondolja-e,
hogy mindenki a maga életéért felel,
és ha így van, át lehet-e egymástól
venni ezt a terhet, kiabálta ártatlanul,
fél lábát a folyó fölé kilógatva.

Egyszer odáig jutottak,
hogy tényleg bevitték,
még a piros lámpánál
sem sikerült megszöknie.
Az ügyeletessel is elbeszélgetett,
aki a papírmunkát követően
saját felelősségre hazaengedte.

A jelenet később nem ismétlődött,
rászólhattak, ne hülyéskedjen,
mert a szárnykarbantartási
osztályra fogják áthelyezni.

Aggódtam érte, olyan törékeny volt,
ráadásul bosszantóan nemtelen.
Éjszaka, amikor mellettem feküdt,

ő az ágy egyik felén,
én a másikon, halványan derengett.

Szavak nélkül is értette, hogy félek
a hidaktól, és a tekintete rajtam volt,
akármerre jártam. Ha megsértődött,
napokig került, de tudtam, ha a vállam
fölött hátranéznek, újra megjelenik.

RENDES ANGYAL

Tizennyolc évesen arról álmodoztam,
hogy egyszer majd nem kell a folyvást
remegő kezem az asztal alatt rejtegetni.
Ehhez néhány hónapra volt szükség,
amikor az elvonástól krétafehéren,
a szemem alatti bátor karikákkal
jártam akárhová vezető sétáimat.
Az akárhová alatt pedig
a 8 & 8 nevű trafikot, áruházi polcokat
és a hegyen kanyargó utcákat értem.
„Időnként alig” – válaszolta Mihály,
amikor együtt kaptattunk az emelkedőn,
és arról faggattam, hogy maradtam meg.
Ez azóta is szorongással tölt el, pedig
egy ideje rendesen vigyázok magamra.
Mintha szunnyadna valami az árnyékok
között, amit ha felébresztek, csak
pusztítani akar
és nem lehet vele egyezkedni.
Mihály volt a tanúja annak, hogy időnként
a számhoz emelt pohár mozdulatáért
is küzdenem kell,
és a gyógyszerek lassan váltják be
a hozzájuk fűzött reményeket.

De aztán a tisztulásban megerősödtem,
ő megnyugodott abban, hogy teljesítette
a munkakörét,
és utána nem tudtunk egymásnak többet
mondani.

RADÍR

Minek szedsz ennyi gyógyszert, kérdezte
nagyjából mindenki, amikor kimaradoztam
az órákról, hogy túlvilágított és reménytelen
fehér csempés helyiségekben várjam a leletet
arról, hogy mit múvel a véremben a lítium,
de a lítium se volt jó a hullámokra, amik
szünet nélkül süllyedtek, emelkedtek és
mostak belülről. És az éjszakákon, amikor
tetszhalottként feküdtem egy kanapén,
járdaszélen, Mihály szárnya alatt, végig ott
neszezett a gondolat, hogy ki kell javítanom
magamon valamit, pedig nem tőlem származott ez,
kívülről jött. Az iszaptól jött, az ingoványból,
amit jobb híján neveznek emlékezetnek.
A test hordta ki, az erekben lakott. Nekik,
akik kérdezősködtek, látszólag fogalmuk se
volt arról, milyen egy igen és egy nem között
szétfeszülni. Ők nem találták magukat az
orvos rokonuk küszöbén, hogy csináljon
valamit, hogy a kórházat elkerüljék, és nem
kellett utóbb rájönniük, hogy minden út
a kórházba vezet. Ahol a kartonok között
arról beszélgetnek, mindig feketében jön
ez a lány, talán meghalt valakije, és nem
gondolják, hogy hallom.
Ezekben az években szültem meg magam.

Horváth Idikó

MEGLÉPÉS

Én mondtam a Zsozsónak
mikor leszálltunk a buszról
hogy ennek nem lesz jó vége
majd keresnek és nem találnak
és javasoltam
hogy legalább a végére menjünk vissza
dehát Zsozsó végzős volt már
persze hogy szálltam vele
amúgy meg
kinek volt kedve hallgatni
a sok hülye szónoklatot
kilépni a taktust az indulóra
felvonulni és énekelni
hogy trallala lalala lalalalala
unumájmuncsitoreszk
május volt és szerelem
és olyan izgi nekilendülni
a városnak
csak úgy
vaníliafagyit nyaltunk
lófráltunk a folyóparton a hidakon
hagytuk hogy fújja a hajunkat a szél
vérlázítón csókolóztunk a parkban
aztán zsetonokat csentünk
vadul köröztünk a dodzsem-autókkal
jól összekoccant a fejünk ütközéskor
bem-bemet kortyoltunk
még egy Snagovot is elszívtunk
Zsozsó csórta az apjától
majd kiköptem a tudómet
de azért sikerült
estére elfogyott a pénzünk

(vagy a zsozsónk?)
hazastoppoltunk hát
a sofőr majdnem megruházott
mert nem tudtunk fizetni
otthon már botrány megrovás
még szerencse
hogy engem nem csaptak ki a suliból
csak a Zsozsót

ÓÓÓ, TI NŐK, AKIK BÍRJÁTOK¹

Óóó, hogy irigyellek titeket!
Ti, ti lányok, nők, asszonyok,
akik bírjátok a piát.
Titeket, akik ott lebzseltek
minden baráti vacsorán,
kétes összeröffenésen,
dögös házibulin,
és hajtincseiteket babrálva
oldottan társalogtok
gyereknevelésről, férjekről, exekről,
alternatív zenei életről,
underground kultúráról.
Titeket, akiknek csillog a szeme,
finoman pihegtek, és kioldjátok
blúzotok legfelső gombját,
fesztelenül táncra perdültök,
és dúdoljátok a Ciao Marinát,
közben meg riszáltok,
és macskásan nyújtóztok.
Titeket, akik bátran szemeztek
a facér fazonokkal,

---

1 Locker Dávid *A könnyen barátkozók* című versére.

és valahogy mindig azt mondjátok,
amit hallani szeretnének.
Mégsem ezért irigyellek titeket.
És nem azért, mert lenyúljátok
a valamirevaló palikat.
Lenyúljátok ugyan, de nem mindet.
Titeket még szeretni is lehetne, hiszen
van bennetek rafinált báj,
amivel bárkit elvarázsoltok,
még engem is.
Olyan könnyedén csináljátok,
és mégis ott a kontroll,
valahogy sosem váltok közönségessé,
mindig érzitek, hol a határ,
meddig lehet elmenni.
Na látjátok,
ezt irigylem bennetek a legjobban.
Mert engem arra neveltek,
hogy piálni nem illendő dolog,
hogy alkohol nélkül is van élet,
sőt, anélkül van csak igazán.
És akit erre neveltek,
ha egyszer kipróbálja,
mi tagadás,
nem tud leállni,
nem érzi, hol a határ.
Igen, ti nem vedeltek,
kecses kéztartással kortyoljátok
a sört, a konyakot, a rozét,
s még sohasem láttam,
hogy kiborítottátok volna
a vörösborot a terítőre.
Vagy mégis?
Lehet, hogy néha ti is elvétitek
a mértéket?
És mégsem váltok közönségessé?
Hogy ti spiccesen is sikkesek,

megnyerőek, ízlésesek,
és szerethetőek vagytok?
Én meg tán józanul sem.

EMLÉKEK UGRABUGRÁJA

emlékszem Csernobil évében
érettségiztünk
emlékszem az oszi feleségének
alzheimeres tekintetére
a kitudjahányadik
érettségi találkozáson
emlékszem Maros parti sátorozásainkra
a fázós májusi hóesésre
az első vodkás tonikra
a filmre amit egyszer csak elváltak
emlékszem a rövid- és hosszútávú
memória kurzusra
a professzor hetyke bajszára
de arra nem hogy miért mindenki másra
miért a jelentéktelen részletekre
emlékszem egy augusztus 23-i felvonulásra
hőség volt virgoncul meneteltünk
a zászló feltörte a tenyerem
emlékszem apám a balesete után
nem ismerte fel anyámat
ő egy fiatal nőt vett feleségül mondta
emlékszem újratanulta az emlékeit
emlékszem az otthon préselt ribizlibor ízére
az első ribizlibor színű foltra a bugyimon
emlékszem nagyanyámra
ahogy bosszankodva visszatér a spájzból
majd újra nekilődül
emlékszem 90 márciusára
elsodort a tömeg kerülő utakon

dermedten iszkoltunk haza
emlékszem biológia órán
a padtársam nyekergésére
nem tudta kimondani
a dezoxiribonukleinsavat
emlékszem a segesvári árvíz
elvitte a nagy fahidat
emlékszem másféle
hidakon mentünk iskolába
emlékszem az örömré
hogymosta az úszótanfolyamot
emlékszem a fiam polipműtét utáni
elcsigázott arcára
újszülött lányom apró pihéire a fülén
emlékszem önfeledt táncunkra a tűz körül
s hogy vörösre-kékre csapdostad a combod
a szászcsávási cigánymuzsikára
emlékszem az Eminescu versre
amit gyerekként énekeltem
a romántanár meghökkenésére
emlékszem az Onedin nyugtalanító dallamára
emlékszem ahogy Netti Sanyi bácsi
húzza nekünk a kocsmában
beléestembennevagyok danoljuk
emlékszem ahogy a torony tetejéről
hajnalban lenézünk
emlékszem mily sokáig hittem
hogyan van még egy esélyünk

RÓMA, IFJÚSÁG

Róma! Egy élet is kevés hozzád mondják
de mi csak 48 órás ROMA PASS-t váltottunk
és nekilendültünk az örök városnak
élveztük a Campo de' Fiori zibongását

a bazárban két agyagbögrét vettél
egy vöröset meg egy zöldet
a Tevere hídjain ténferegtünk
vitatkoztunk hogy Neptunus azonos-e Poszeidónnal
és persze neked volt igazad
egy olcsó vendéglőben *trippa ala corsát*
azaz pacalt ettünk
amit aztán kidobtál a sarkon
az utcazenészek is abbahagyták egy pillanatra
de aztán újra szólt Celentano dala: *Questi giorni sai
belli o brutti sono sempre belli*
a nagybögös csak neked húzta
Róma! Egy élet is kevés hozzád mondják
estére bele is fáradtunk
túl sok volt a templom a bazilika
a szobor meg a freskó
a tengerre vágysz mondtad
hát buszra ültünk
elvegyültünk a helyiek között
végre egy kis olasz életöröm
hangos civakodás dibatitto
Róma! Egy élet is kevés hozzád mondják
a tenger vize hideg volt de jót csobbantunk
este grappát kortyoltunk a parton
hosszú hajad szétzilálta a szél
ropogtunk mint két frissen sült ciabatta
mi ihlettük Sorrentino Ifjúságát
Róma! Egy élet is kevés hozzád mondják
a Piazza del Poppolón belecsíptem a popsidba
a zsongó sokaságban
majdnem elütött egy robogó
Signorina! – kapott el egy idős cigányasszony
s te hagytad hadd jósoljon a tenyeredből
hosszú életed lesz két gyerek
egy kisfiú meg egy lány
rám nem nézett mintha ott se volnék
kevés volt az aprónk

hát alaposan elátkozott
szerencsére felét sem értettük
a sarkon megcsapott a kanálisszag
de hisz *ez történelmi bűz*
az évszázadok szaga – mondtad Fellinit idézve
és továbbcsusszantunk az átkok elől
Róma! Egy élet is kevés hozzád mondják
a vasutállomáson
jó kis flashmob búcsúztatott
szárnyalt a *donna e mobile*
a megtermett civil tenorján
zengett a semmiből előbukkanó kórus
s már kicsit bántam hogy
csakazértse dobtam aprót
a Trevi kút vizébe
Róma az illúziók városa
s mi hagytuk hadd sodorjanak

Róma! Egy élet is kevés hozzád mondják
25-30 év múltán a Caffé Greccóban
szürcsölöm a kávé pipázom
eszembe jut a cigányasszony
meg az agyagbögre – a vonaton eltörött
már nem tudom hogy a zöld vagy a vörös
és szívem szerint
*„a Spanyol Lépcsőn a fiatalokhoz
ülnék ha nem lennék szörnyű öreg”²*

Borsodi L. László

NEM ÉS NEM

(visszhangok)

*„Ha nem igennek, legalább a nemnek
hangzani kéne”*

(Babits Mihály)

Nem leskelődhetsz be az ablakon.
Nem láthatsz meg előbb, mint.
Nem csengethetsz be akármikor.
Nem törheted be a kijárat ajtót.
Nem nézhetsz vissza, hogy.
Nem ülhetsz velem egy asztalhoz.
Nem futkározhatsz meztelenül.
Nem fekhetsz mellém az ágyra.
Nem magyarázhatod meg.
Nem gondolhatsz bármit rólam.
Nem álmodhatsz velem éjjelente.
Nem adhatod meg a hangot.
Nem vonhatod meg tőlem a szót.
Nem hallgathatsz helyettem.
Nem mondhatod azt sem, ha.
Nem lehetsz a kenyér és bor.
Nem rímelhetsz a sorok végén.
Nem tilthatod meg, hogy megtiltsam.

TÜKÖR, HOMÁLYBAN

(zsoltárparafrázis 52.)

„Egyazon tisztelet arcot s maszkot megillet?

Őszinteség s ravasz tettetés egyremegy?

A tényt és a látszatot te összekevered?

Te a személy helyett az árnyal is beéred?”

(Molière – Vas István: Tartuffe)

Kérdéseidre soha nem fogok válaszolni,
nem hallgatom végig, hogyan magyarázkodsz,
nem nézem végig, álarcaidat hányszor cseréled,
miként mutatod magad mindenki jótevőjének,
hiszen tudom, mikor, honnan tévedtél ide.
Nem várom, kegyesen felém fordulj, segíts,
ne juttass a maradékból, ha már a többlet odalett.
Lépésed ritmusát nem követem, fényes cipőd
egy napon elszakad, öltönyöd sár lesz, csupa sár.
Hiába délceg alakod, gesztusod, mimikád,
hódolóid hangos hada magukért, nem érted,
s mi hátravan, ahhoz neked mindez túl kevés.
Örülhetnék is ennek, de nem tudok.
Idegen vagy. Hozzám nincs közöd.

PSALMUS NULLIUS

„Az Isten sem értheti meg,

aki téged meg nem ért.”

(Babits Mihály)

Te úgy tudod, érted történik minden:
veled álmodik éjszaka a kisgyerek,
hogy a nő, ki reggel miniszoknyát húz,
túsarkú cipőt, a te nézésedtől pirul el,
a munkás érted ébred, mosakszik, öltözik,

indul, hogy dolgozhasson napestig,
érted túr földet a paraszt, gyűjt a szegény,
és vágja át szélhámos, alázza meg zsoldos.
Te azt hiszed, szeret, ki mosolyog neked,
és ellenséged, ki mást gondol, mint te,
hogy egyetért veled, ki mindig bólogat,
és nincs véleménye, ha lehajtja nagy fejét.
Te meg vagy győződve, tiéd a hatalom
örökkön örökké, és tiéd a dicsőség,
hogy nélküled nem történik semmi,
nem nyílik ajtó, nem zárul lift, évad,
nem szól vallomás, eskü, harang, sziréna,
hogy annyi vagy, amennyit játszol,
amennyit magadból látsz és látni engedsz,
csak általad létezik tükör, a többi homály,
és nincs olyan, ki szégyenkezne miattad.
Mert még nem sejtet, maszkod eltakar önmagadtól,
de nem rejtőzhetsz el földtől, túztól, tengertől, égtől,
még nem érzed, hány emberárnyék terhe szakad rád,
még nem tudod, hogy hordalék lesz minden birtokod,
és nem marad egyebed, csak rés a falban,
otthon helyett egy ház, csillagok helyett rács,
egy magába roskadt isten végtelen zokogása.

Jelenet a Tündérváros című sorozatból

Sztaskó Richard

BÁRMI LEHETSÉGES

A telefoncsörgésre ébredek.

Halló szia mondjad – gondoltam fölhívlak – és – mit és – úgy értem mit szeretnél miért keresel – nem tudom csak hívtalak – az jó – eszembe jutottál – még jobb – és hogy vagy – fáradtan szóval voltam már jobban is – meg se kérdezed én hogy vagyok – hogy vagy – most hogy kérdezed már egészen jól – remek – figyelj nincs kedved valamikor összefutni – kedvem az éppen nincs de összefuthatunk – hol és mikor – honnan tudjam mondd meg te – hívlak még és megbeszéljük majd okés – okés – szia – szia.

Fölhívott, megbeszéltük, és most itt vagyok a vasútállomáson a B peron egyik támlátlan padján, és miközben nézek ki a fejből, a pradsznyán gondolkodom, illetve azon, hogy aki a Nemes Nyolckrétú Ösvényen botladozva folyton elkésik mindenhol, az miben is reménykedhet? A panoráma egyébként csodálatos, igazán érzékeket gyönyörködtető. A világ egy hatalmas rezgés, mindannyian benne rezgünk körkörösén, örökké és visszavonhatatlanul.

Szemközt betonfal, rajta firkák és graffitik tömkelege – HAWER: PEAW⊗ towR LACB HeAVN YO ΣNDe NEME! OUFs ORiCK ♥ket SUP ·C+S· WZF! –, és egy vicsorgó halálfej rajza, hatalmas szemüregből rovarok kandikálnak kifelé; úgy tűnik, mintha azon aggódnának, jó helyen vannak-e ott, vagy röpjülnék ki az ismeretlenbe, ami ebben az esetben a betonfal mögött húzódó, egykori bérházak lebontásából visszamaradt építkezési törmelékek kupacát és egy mély üreget jelent. A halálfej homlokára egy törött ceruza részletgazdag rajzát tetoválták: mindenféle különös ok nélkül, akarattal vagy véletlen kettétört ceruza tompa hegygel, amely a jobb üregből leselkedő svábborgarak (?), gyapjas lepkék (?) irányába mutat, vádolva őket önnön sanyarú sorsuk miatt.

Az állomáson alig vannak utasok. Elvértve ácsorognak, amott pedig, a legtávolabbi padon egy újságpapírba burkolózott csavargó alszik. Talán ugyanazt az álmod látja rezgő szemhéjai mögött, amit mi mindannyian (egy toronyház tetejéről vagy egy erkélyről zuhanunk a

végtelen semmi kellős közepébe, persze a zuhanás olyan, mintha „állanánk” – egy helyben, moccanatlan, mialatt a szívünk tachycard quicksteppet jár a meggyötört bordák között, a szegycsont fedezékében, és e végtelennek tetsző zuhanás során nincs átszállási lehetőség, közvetlen kell eljutnunk a patinás zöld kupolák alá), de ezt az álmot éppen ébredésünk pillanatában felejtjük el, így roppant nehéz bármire is emlékezni belőle egy-két foszlány kivételével.

Padomba valaki belekaristolta a létező legtisztább kérdést: ÉLET EZ?, s míg próbálok erre helyes és pontos feleletet találni, tudatomnak egy rejtett zugából határozott léptekkel, mivel tudja, most van esélye, előmerészkedik egy koan, amely így hangzik: „Csak legyél kedves és tedd a jót, meglásd, ledöfnek majd érte!” A peron végén idegen nyelvű üzenet (*Défense de traverser les voies!*) és annak némiképpen módosított szabad fordítása (*A vagányokon tilos az átjárás!*) kacsint rám ólomnehéz pillák alól.

Hogy ne unatkozzam, Szent John Coltrane-re szavazok, és már dúdoló is a Love Supreme szvit utolsó tételét (ta-da-da-damm, ta-da-ta-da-daaamm), ettől talán elviselhetőbb lesz a várakozás, és annak az égető ellentmondásnak tudata, amit a pénztár melletti gyrosos-hamburgeres bódé felirata üzen a világnak: NON STOP 6-23; és hogy mi történik este tizenegy és reggel hat között, olyasféle rejtély, aminek megoldására nincs remény, talán éppen akkor fogdossák össze a környék csatornáiból a patkányokat és darálják le őket burgerhúsnak, fogalmam sincs, talán csak ez az újságpapírral borított hobó tudhatja. Hírekbe burkolózik, melegen tartják a címszavak: elfogták, megölték, összedőlt, lebontják, átalakítják, kinevezték, többszörösen visszaeső, korrupció vádjával, megszüntették, elfogták, visszautasítja, nem vonul be, megvétózta; a horoszkóp szerint ugyanakkor pénz áll a házhoz, párra lel, bizton remélhet, elvárásai szembekerülnek a valósággal, vegye komolyan, most tervezze újra életét, ne aggódjon, lássa másképp a világot, fontolja meg, higgyen erősen; a keresztretjtvény megoldása pedig egy szólásmondás, amelyből eddig csak a N CS ZS T V L K betűk kerültek be a megfelelő négyzetekbe.

Már régóta tudom, hogy hiányzik belőlem mindaz, amit mások a „részvét”, az „együttérzés” és ehhez hasonló szavakkal írnak le, rám is olvasták egyszer: sokra fogod vinni, mert az a fajta ember vagy, aki egész életén át háborúzik önmagával, és közben csudálatos ajándékok-

kal halmozza el az embereket, akiket egyébként utál. Ahogy elnézem ezt a napilapba burkolózott bódhiszattvát, semmit sem érzek, és ebben a semmit-sem-érzésben kénytelen vagyok igazat adni a nálamnál sokkalta jobban funkcionáló embertársaimnak.

Ha tudnám, hogy céltalan ez a várakozás, már régen föladtam volna. De mivel érkezésem az északi fejpályaudvar felől nyolc(kötőjel)tíz percen belül esedékes, merev arcizmaim akár mosolyra is húzódnának, viszont járt utat járatlanért szinte soha. Ezen a téren eléggé megfontoltnak mondhatom magam. (Ál)szerénység nélkül.

Emlékszem, néhány évvel ezelőtt az építkezési törmelékhalom helyén – a bérházak között megbújva – söröző állott. A neve talán *Kikötő* lehetett vagy *Vasmacska*, nem tudom, annyi bizonyos, hogy erőteljesen kapcsolódott a hajózás motívjához, a cégére egy hajókormánykerék volt, amolyan klasszikus darab, filmekből és festményekről ismerős relikvia, hatalmas fogókkal, hogy bele tudjon kapaszkodni az ember, ha dobálni kezdik a rumhullámok és fröccsviharok, vagy ha az ajtón kitámolyogva erősebbnek bizonyul a gyomorba importált krumpliszesz. Ez a kocsma is egyébként azoknak a számát szaporítja, améknél küszöbét soh'se léptem át, viszont a szándék megvolt bennem, csupán a merészség hiányzott. Van a városban jó néhány ilyesféle hely, azt hiszem, míg élek, megmarad közöttünk ez az áthidalhatatlan távolság, ha pedig inni támad kedvem, négyfalú szobacsöndben nyelem a lassú kortyokat.

Megjössz és itt leszel, és az itt levésed új árnyalattal gazdagítja majd ezt a feledés oltárán könnyedén fölállozható napot, valószínűleg – vagy ahogy jó ismerősünk mondaná, *sanszos*, hogy – én többet gondolok az egész mögé (ill. elé), mint te, de talán ez így is van rendjén. Megszoktam már, hogy az álmodozás hajt előre (még akkor is, ha ez az előrehajtás sokkalta inkább egy helyben való topo[r]gásnak tűnik), s kettőnk közül te voltál mindig is a reál, én meg az irreál, és ez egészen addig működött is, amíg a fogaskerekek gördülékenységét segítő olaj nem kezdett kocsonyává sűrűsödni. Kidobtál, én pedig egyenes vonalú egyenletes mozgással indultam meg a nekem szánt röppályán, hogy aztán a csúcspontra érve némi megtorpanást követően megkezdjem sanyarú sorsú visszahullásomat a szikes talaj felé. Önmagamon túl gyógyuló sebeimre azóta se találtam gyógyírt. Igaz, olyan nagyon lelkesen nem is kerestem, csak reménykedtem abban, egyszer rám talál. Aztán jött

a (telefon)hívásod, a többi pedig hat(kötőjel)nyolc perc múlva *előbb*-utóbb kiderül.

Hogy ne unjam magam látványosabban annál, ahogyan azt teszem, szvitdúdolás közben megpróbállak elképzelni. Persze ez nem igaz, mert nem megpróbálom, hanem épp azt teszem. Elképzellek, ahogyan ott ülsz a kopott kárpittal bevont ülésen az ablak mellett, odakint a suhanó táj és egyebek, vállig érő hajad félig eltakarja az arcod, de mosolyogsz, az előtted levő kisasztalkán széndioxiddal enyhén dúsított zöldkupasok ásványvíz, kezedben a telefon, aminek talán még az a réges-régi darab a tokja – három margaréta egymás alatt, mindegyiknek közepe egy-egy mosolygós, sárga arc, nem is tudom, mitől ilyen jó a kedvük, meglehet attól, hogy gyengéden hozzáérsz az aprócska szirmokhoz, valószínűleg a megváltást hozza el számukra az ujjbegyek puha érintése, nem tudom, bármi lehetséges –, ott ülsz, és valahol egészen máshol jársz, rajtad mélyzöld ruha, amolyan garbószerű valami, térdig érő, és ebben az elképzelésben látom, mosolyodtól a járomcsontodon levő anyajegy följebb szalad, körtére hajazó formája semmit sem változik, s hogy mit rejt a fel-felvillanó telefon kijelzője, nem tudom (persze tudhatnám, mivel mindez csak a képzeletemben történik...), szóval éppen egy *szosölmédia* szájton barangolsz, hogy ne kelljen a ránk váró találkozás – feltehetően – nyomasztó és áporodott légkörén gondolkodnod; ráérsz majd a leszállást követően, miután kiszúrtál magadnak és megteszed a felém vezető tizenhárom(kötőjel)huszonegy méternyi utat a vonat közepétől (hűen ragaszkodva elveidhez, melyekkel jómagam is egyet-értek, miszerint ez a szerelvény legbiztonságosabb része, s nagyot kockáztat az, aki legelőre vagy -hátra ül) a padomig számítva; a körmeiden friss a géllakk, rózsaszínes árnyalat, valami jóhangzású fantázianévvvel, talán tavaszi harmat, tiszta zuhatag vagy üde sóhaj, esetleg csillagfolyam, tegnap készült, talán miattam, talán másvalaki miatt vagy csak úgy, megszokásból, nem tudom, régi szokásaidból egész sokra emlékszem, az újakkal kapcsolatban sötétben tapogatózom. Elöttem állsz majd s köszöntesz. De hogyan és miképp? Egy mosolyba áztatott ölelés, egy elhadart sziamiújs, netán a szótlan-egymással-szemben-várunk-arra-történjen-valami? Majd lesz, majd alakul, tudom: egymással szemben, hátunk mögött a világgal.

Amíg ez a képzelődés tart, biztonságban vagyok, mert tudom, mi történik és mikor. Minden más – a képzelet határain túl – csak a

szorongás újabb és újabb gyökérszárait fonja belém, a lélek azután rügyezni kezd, és ezekből a rügyekből a romlás virágai fakadnak – gyorsan hervadó, szagtalan szirmú következményei ennek a terhelt létezésnek. De te majd elhozod a vigaszt. Főlemelsz onnan, ahová mások löktek. Te majd a majdban leszel a bizonyosság, amikor már itten állsz előttem, mert másképp nem tehetsz. Én pedig gondolatban – kettő(kötőjel)három perc múlva – földig hajlok előtted, és megkérdem az út porát: vajon az ismeretlen Úr, akinek már eddig is megtűrt vendége voltam, mikor hajít ki szelíden a végtelen lebegésbe?

Jelenet a Tündérgert című sorozatból

Kovács Attila György

A LEFEJEZÉS MŰVÉSZETE

Ferike idegesen dobol az asztalon, néha segélykérően Tanárúrra pillant. Az öreg nyakát behúzza ül, csikot tép a sörösüveg címkéjéről, galacsint gyúr, előtte öt-hat apró golyóbis, a ragasztós részhez ér, már csak kaparni tudja a papírt, de úgy nem jó semmire, morzsálódik, nem jut formázható darabhoz, de azért dörzsöli tovább, letakarítja az egészet a palackról, összesöpri a morzsalékokat, kupacokba rendezi, kettéosztja, négyfelé, megint egybe, lefújja az asztalról a galacsinokkal együtt. Szamos úgy áll a kocsmapult végénél, mint a haragvó Jézus a templomhegyen, miután kiverte a kufárokat, az arca vörös, fejét felveti, hogy magasabbnak látszon, jobbát fenyegetően előrenyújtja, de nem korbács van benne, hanem mobiltelefon, képernyővel Ribár felé fordítva. Már nem üvölt. A kocsmában csak Ferike nyugtalan szinkópái hallatszanak. Akkor kezdődött az egész, mikor Ribár belépett és meglátta, hogy Szamos elfoglalta a helyét a kocsmapult végénél. Nem szólt semmit, csak nézte a másikat, de Szamos úgy tett, mintha nem venné észre, nem is köszönt, ami tetézte a bajt, meredt maga elé, fixírozta a sör habját, pedig alig volt már, összeesett, a Kiskutyában nem mérnek minőségi sört, a legolcsóbbat tartják csapon, annak meg alig van habja, épphogy kitölti Juhász, már össze is esett, nincs mit nézni rajta. Ribár bámulta Szamost. Merően nézte, így mesélte másnap Tanárúr, a végletekig feszítve a pillanatban rejlő feszültséget, hosszú szünetekkel, kacskaringókkal beszélve el a történeteket, mint egy óidőkből előtévedt regös, ül a kocsmá közepén, szorosan körülötte a törzsközönség, csak az ablak felől van egy kis hézag, rés az összetömörült testek között, és azon át egy fénysugár élesen megvilágítja az arca jobb oldalát, míg a másik árnyékban marad, és így, szemből nézve, egy furcsa kettősség az öreg, Kétarc a Batmanből, csak neki az egyik fele árnyék, nem roncsolt kötőszövet. A harmadik napon, már gyérülő közönség előtt, Tanárúr változtat a történet menetén. Ribár és Szamos már nem főszereplők, jelentőségüket vesztik, helyükre Tanárúr személye lép, mint főalak, szervező erő, fókusz és középpont, aki körül a többi alak kering, ám befolyással nem

bírnak rá. Meglepő módon, ebben a megváltozott történetben, melynek már egyre kevesebb köze van a kocsmában lezajlott valós eseményekhez, Ferike is meghatározó szereplővé válik, felzárkózik Tanárúr mellé, mint nélkülözhetetlen segéd, Robin, Watson, Klein, Kitt vagy Kardos doktorszerű figurává lesz, aki elválaszthatatlan a főszereplőtől, és sohasem külön, hanem mindig csak együtt emlegetik őket, hivatkoznak rájuk, mintha ketten adnának ki egyetlen, teljes értékű személyiséget. A hetedik napon a történet elszakad a jelentől és a helytől, kinyúlik térben és időben, egyetemessé válik, nem tanulságot fogalmaz meg, nem akar szórakoztatni vagy nevelni, hanem egyszerűen és sallangok nélkül mesél valami mély és örök igazságról és szépségről, ami minden valódi történet lényege, s ami olyan, mint a teremtés, és ennek az új történetnek a mesélésében Tanárúr is átalakul, és Ferike, bár ezt nem mondja el senkinek, de esküszik rá, hogy valami különös ragyogás is árad az öregből, bár ez inkább csak érezhető, mint érzékszervekkel felfogható. Ekkor már senki sem kíváncsi az egészre, ráunnak, Tanárúr jobbára Ferikének mesél, de ő sem igazán figyel rá, elkalandozik, nem fogja fel a mélyebb összefüggéseket, és amikor rendelni megy, azt mondja Juhásznak, hogy az öreg megint hülyeségeket beszél, elég lesz neki egy pohár sör feles nélkül, mert aztán nem tud egyedül hazamenni.

Áll az ajtóban, felméri a helyiséget, szemrevételez, mérlegel. A Kiskutya nem a legjobb kocsmá a lakótelepen, de közel van, Ribárnak megfelel. Nem akar leülni, a pulthoz megy, megáll középtájon, kér egy sört. Előbb jobb, majd bal kézzel támaszkodik, forgolódik, nem jó hely, kényelmetlenül érzi magát, háttal van mindennek. A pult végéhez sétál, a bárszéket odébb teszi, a falnak támaszkodik, balja a pulton, ujjai lazán a sörös pohár köré fonódnak. Körülnéz, itt jó. Ez lesz a törzshelye. Néhány hónap múlva hallgatólagosan elfogadottá, pár évre rá pedig szokásjoggá válik, hogy a kocsmapult vége Ribaré. Nagyon ide ragadtál, mondta neki egyszer Juhász, nem várt választ, csak azért mondta, hogy mondjon valamit, törölgette a pultot Ribár előtt, kissé felé hajolt, ahogy egy foltot dörgölt az alumínium borításon, a feje pár centire volt Ribártól, úgy érezte, ebben a helyzetben mondania kell valamit. A közelség okán. Jó hely, felelte Ribár, és Juhász egy pillanatra abbahagyta a törölgetést, felegyenesedett, figyelmesen nézte a másikat. Télen elég közel van a fűtőtesthez, hogy meleg legyen, de nem annyira,

hogy izzadjak. Nyáron éppen a kereszthuzat útjában van, ha nyitva az ablak ott és ott. Olyan szögből látni a tévét, ami nem közvetlen, hogy ellehetetlenítse a beszélgetést, de nem is tompaszög, amely torz képet eredményezne. A bejárati ajtó szemben van, és ha kissé srégen, félig a falnak, félig a pultnak támaszkodom, belátom az egész kocsmát. Ribár belekortyol a sörébe, Juhász kirázza a törölgetőrongyot. Csak Szamos nem érti meg, hogy az a Ribár törzshelye.

Mutatja a telefonját, hogy nézze meg, ez fake, hülyeség, így nem lehet egy embert lefejezni. Ribár nem mozdul, Szamos kissé bizonytalanul ellép a pult végétől, odamegy Tanárúrékhoz, közben a másikat nézi, hogy elfoglalja-e a helyet, de nem, Ribár marad, ahol van. Szamos újra lejátssza Tanárúrnak meg Ferikének a jutyub videót, közben mutogatja, hogy mire figyeljenek, hogy észrevegyék, kamu az egész, olyan cégéis vacak, vagy hogy a fenébe hívják, meg van buherálva, speciális effekt, látja, aki nem vak. Ekkora késsel különben sem lehet senkit lefejezni, ezt már megint Ribárnak mondja, mint végső érvet, megfellebbezhetetlen bizonyosságot. Tanárúr és Ferike elemzi a felvételt, visszajátzást kérnek, néhol megállítatják Szamossal, kimerevítettnek egy-egy képkockát. Tanárúr bonyolult számításokba kezd, a késpenge hosszát és a videóban, a szürke, köves talajon passzívan térdeplő alak nyakának körfogatát próbálja megsaccolni. A hitelesség eldöntését nehezíti, hogy a videóban magát a műveletet nem mutatják, a köztes két perc, maga az akció, pixelekkel takart.

A köves talajon térdelő férfi arca kifejezéstelen, de ez talán annak köszönhető, hogy a kép kissé életlen, és mozog, amit az okoz, hogy a felvételt készítő nem használ statívet, kézből veszi az eseményeket, ám a kamera feltehetően csak egy marokfelvevő, amit általában nyaralásokra vásárolnak, egyszerű, könnyen kezelhető szerkezet, ugyanakkor a képstabilizátor hiánya a felvétel állandó remegését, ugrálását eredményezi, folyamatos mozgást, vibrálást, ami nehezíti a rögzített esemény befogadását, értelmezését, főként egy telefon képernyőjén.

A térdelő mögött álló férfin az arcot és a fejtetőt takaró kendő, csak a szemek szabadok. A hangot Szamos levette, de a nézők közül mindenki tudja, hogy a videónak van hangja, az álló férfi beszél az elején meg a végén, egymásra torlódó torokhangok, nehéz, orrból jövő zöngék, a nyelv éneklő dallama eltűnik, roncsolt, kemény és valahogy

mégis semleges, mintha csak egy bevásárló listát vagy egy már unt feladat részleteit ismételné merő kötelességtudatból, oda sem figyelve. A felvételen a pillanatot, amikor az álló férfi a térdeplő nyakához illeszti a kést, és az utána következő mozdulatot már eltakarja a pixelesre tört kép. A program generálta kockák a fej felemelésének pillanatáig kitartanak, mikor a kép újra kitisztul, a kendős férfi már szemmagasságban tartja a levágott fejet. Érdekes, mondja Tanárúr, hogy a test térdelő pozícióban marad, nem dől el. Megtámasztja a térdével, mondja ingerülten Ribár. Nem tudja, a lendülettől mindenképpen el kellett volna dőlnie, kontráz Szamos, és megismétli, hogy fake az egész, hogy nem is élő emberen csinálták, hanem egy bábun, olyanon, amit filmekben használnak. Nem véletlen, hogy ki van takarva a lényeg, ez a végső érve, ezt mondta akkor is, miután először lejátszotta a felvételt. Tanárúr elgondolkodva vakarja az állát, a törzsközönség türelmesen vár, hogy kimondja a verdiktet, levonja a konklúziót, ítéletet hirdessen. Tanárúr nem akar szembemenni Ribárral, de úgy érzi, az igazság kimondását nem befolyásolhatja félelem, nem lehet attól függővé tenni, hogy rettegünk-e valakitől vagy valamitől, az igazság kimondása belső tartás és akarat kérdése, nem választási lehetőség, hanem kényszer.

Kamu, mondja, de nem néz Ribárra. Szamos diadalittasan felnevet, visszamegy a kocsmapult végébe. Adj egy unicumot, mondja Juhásznak, szilvását. Ribár a kocsmá közepére sétál, félretol egy széket. Gyere ide, inti magához Ferikét, aki segélykérően Tanárúrra néz, de az öreg megint nekiáll a sörösüveg vakarászásnak, pedig már egyetlen cafat papírdarab sincs rajta. Ferike kényszeredetten Ribárhoz sétál. Térdelj le, mondja Ribár, kezét a másik vállára teszi, megpördíti és térdelő helyzetbe nyomja. Ferikének nincs választása, meg sem próbál tiltakozni, ellent tartani, akár szóban vagy tettben kifejezésre juttatni, hogy ő ezt nem akarja, a helyzet számára kényelmetlen. Fél. Szamos kissé előrelép, el a kocsmapulttól, előveszi a telefonját és a kamerát a közepén álló és térdelő alakokra irányítja. Ferike azon gondolkozik, hogy Ribárnál vajon van-e kés. A kocsmá egyetlen lélegzetvisszafojtotta csönd. Ribár harántterpeszbe áll, bal lába elől, térdével a lapockák között megtámasztja a gerincet, bal tenyerét Ferike fejbűbjára fekteti. Az ujjak előrenéznek, a mutató- és a gyűrűsujj a szemöldökcsonton, a fogás határozott, erős, de nem durva. Jobbját felemeli, tenyerét kissé

megbillegteti, jelezve, kézéle szimbolizálja a kés pengéjét. Tanárúr diszkréten köhint és megjegyzi, számításai szerint a videóban látható penge hossza rövidebb, mint a kéztő és a kisujj vége közti távolság. Ribár erre felső ujjperceit behajlítja, megrövidítve az elképzelt penge életét, amit Ferike nyakához illeszt. Tanárúr elégedetten int, így már megfelelő, mondja. Ribár kézéle a bal vállnál, a kulcscsont fölött pihen. Ferike összerezzen, ahogy elképzeli, hogy a hideg fém a bőréhez ér. Juhász előjön a pult mögül, közelebb lép, Szamos rászól, hogy benne van a képben, inkább álljon Tanárúr mögé. Ribár a képzelt pengét a bal oldalról a jobb váll fölé húzza, a mozdulat sima, a közönség látni véli, ahogy a kés a szövetekbe mélyed, akadálytalanul átmetszi a lágy részeket, az izmok, mint feszesre húzott húrok halkán pendülve, pattanva szakadnak, az erek a szív megbolondult ritmusára pumpálva lövellik a vért, a gégeből sóhajtva szökken ki a levegő, a hús élénk pirosából vakító fehérén bukkan elő a gerinc. Ribár egy pillanatra megáll. Kézélét a feltárult csigolyák közé illesztve befejezi a műveletet, a hajba markol, és könyökét kissé magasabbra emeli, hogy könnyebben elképzelhető legyen, hogy a nyaktól leválasztott fejet a magasba emeli. A test erőtlenül pihen bal térdének támaszkodva, nem dől el. Ilyen, amikor az öncélú erőszak művészetté lényegül, mondja Tanárúr. Ferike feláll, Szamoshoz megy, hogy visszanézze a felvételt, kissé izgatott, de megnyugtatták, hogy szerepét tökéletesen, kellő átéléssel játszottá végig. Juhász visszamegy a pult mögé, mosogatni kezd. Eseménydús nap, mondja Szamosnak, aki kér egy korsó sört. Neki is, int Ribár felé, mikor megkapja. Juhász csapol még egyet. Szamos a kocspult végére rakja és visszaáll középre, a sörcsapolóval szemben. Ribár nem szól semmit, a helyére sétál. Szamos felemeli a korsóját, megvárja, míg Ribár is felemeli a sajátját. Bólint, egyszerre kortyolnak a sörbe.

Ficsku Pál
CSEND. ÉLETEK.

Már a férgek is ráfagytak. Lassan elhallgattak a fegyverek. Csend lett. Idegölő csend. Boldog csend. Két napja feküdt bent a döglött lóban. Nem akart többet harcolni. S most ideért a front. Haza. Ha megerőltette volna a szemét, talán látja a birkakarámot. Úgy tett, mintha elesett volna. Először csak a dög mögé bújt el. Aztán, ahogy jött az éjszaka, egyre hidegebb lett. A ló szétrobbant teste megmelegítette. Két nap egy lóban. Hidegben. Csendben. Hallotta, ahogy ráfagnak a férgek a testére. De a férgek melegítettek.

A lyukas kádban csempészte át nagymamót. Ott feküdt a lyukas kád a lovas kocsin, a kád alatt meg ott feküdt nagymamó. Csendbe légy, mondta nagyapám, jönnek a csendőrök. Pisszenni se halljalak! Csendben álltak, csak a girhes ló prűszkölt. Girhes volt, de élt. Nem úgy, mint amiben rejtőzött két napig. Na, Lajos, mi van a kád alatt, kérdezte az egyik csendőr. Nagymamó a fülében hallotta a szüve dobbanását. Föld. Anyaföld. Földhajót akarok készíteni belőle. Mondta. No, menjenek Isten hírével, de csak csöndben, meg ne hallja a Jóisten ezt a sok bolondságot. Mentek. Csendben. Aztán megittatták a lovat, a kád alatt szeretkeztek. Csak a lovak prűszögését hallhatták a madarak.

A teknő a szénaboglya mögött feküdt. Kopott volt és lyukas, semmire se jó. Hátracipeltem, a marharépvárem mellé. Telikapáltam földdel. Összeszedtem a marharépat. Felszecsckáztam. Disznók elé hánytam földi gyöngyeimet. Besurrantam a nyári konyhába. Elloptam nagyapó Szabad Földjét. Hát te mit csinálsz, kérdezte nagyapó. Nem hallottam, hogy a hátam mögött áll. Ez itt a Csendes-óceán. Ez meg a Santa Maria. A szabad földet keresem.

Sajnálni, hogy van szüvem. Minden nap sajnálni, hogy van. Csak várni. Csak ülni csendben és várni. Fosztani a kukoricát. Varnni a kelengyét. Hat évet várni, varnni csendben. Csak nézni a madarakat az égen. Nekik kisebb a szüvük. Küsebben szakadhat meg.

Én se most jöttem le a falvédőről. Még jó, hogy. Még jó, hogy a bunkerba dugtam el a nagyapó háborús képeit. Meg a nagymamóét.

Vittem cérnát is. Megvarrtam nagyapó katonakabátját. Délelőttönként bábuzok velük.

Krumplival terítettem le a japánkakast. Parittyát csináltam a krump-liból. A fáskamrából loptam el a kötelet. Lóbáltam, lóbáltam, már repült felém, mint amikor meg szokott csípni, hogy majd most is megcsíp. Pont a csőrére csapódott a krumpli. Levegőt sem kapott, mielőtt kipurcant a lelke. A görén nyúlt ki. Mára már nem csipogsz tovább, mondtam neki. Jaj, kis krumplim, kis parittyám. Drága éltem.

A birkáknak nincs lelkük. Mondta tegnap Jocójuhász. Mer' akinek van lelke, az szereti a szabadságot. Ezek meg csak ott állnak a karám mögött. Nézd meg. Még bégetni is elfelejtettek. Csak állnak csendben. Mint a birkák. Én szeretem a szabadságot. Tegnap kirúgtam az Icát. Mert rohadt kurva. Mert rohadt kurva az Ica. Mondta Jocójuhász. Én már szabad vagyok. És csak sírt. Csendben zokogott.

Nekem már minden mindegy. El fog vinni a zsákos ember. Azt mondja nagymamó, hogy egyszer el fog vinni a zsákos ember. Mer' meglöktem a japánkakast. A zsákos embernek hatalmas zsákja van. Abba gyűjti a gyerekeket. Szakálla van és nagy kampós botja. És kék a feje, mint a rézgálic. Nagyapónak meg néha vörös. Mint a cékla. Mondom. Nekem már mindegy. Nekem már minden mindegy. Elbújtam a szalmakazal mögé. Itt lapítok. Még sohasem láttam kékfejű embert.

Ma ludasmatyiztam. Rossz vásárt csináltam vele. Azt mondja nagymamó, rossz vásárt csináltam vele. Kihajtottam a három libát az utcára. Masíroztunk egészen a piacig. Ahol a Terus néni árulja a tojásokat. Ott álltunk a libákkal. És akkor jött a városi busz. Amivel anya jött. Szétkergette a libákat. Nagymamónak kellett összeterelni őket. Mondom, rossz vásárt csináltam. Most nem kapok lekváros kenyeret. Nem baj. Legközelebb kötelet kötök a nyakukra.

Mit keres itt? Mit keres ezen a földön? A föld alatt. Mit keres itt a föld alatt ebben a bunkerben? Már három napja hallgatja a csendet. Ezt a fájó csendet. Néha kikúszik. Kikúszik csendben. Olyan a hó, mint otthon. Ugyanolyan hideg. Aztán vissza. Hallhatnak. Már minden történetet elmondtak. Csak a csend marad. Meg a fojtó levegő. És akkor becsapódott az első srapnel. Otthon meg csak várta az ő szüve.

Olyan vagyok, mint a pecsenyeliba. Azt mondja a nagymamó, olyan vagyok, mint a pecsenyeliba. Csak nem gágogok. Kimentünk a Kiska

tival a kanálisra. Oda, ahova nem lehet. A kanálisban langyos víz van, meg béka és kishalak. Hétágra sütött a nap. Azt mondja nagymamó, hétágra sütött a nap. Azért vagyok olyan, mint a pecsenyeliba.

Ma eljött értem a szakállas ember. Nagy kerek feje volt, kék kecskeszakálla és hatalmas kalapja. Hatalmas zsák volt a vállán. Biztos abban voltak a gyerekek. Nagyapót kereste. Nem volt otthon. Elbújtam a góréba. Fel a tengeri tetejére. Ott nem találnak meg. A réseken át néztem a szakállas embert. Nagyanyó beszélt vele. Biztos elmondta a ludasmatyizást. Meg a pecsenyelibát. Meg a többi bűnököt. Aztán elment. Elvitte a zsákját is. Én még lapítottam egy kicsit. Csak azt nem értem, mért nem volt kék a feje.

Hallom, ahogy bomlik a testem. Jaj, Istenem, hallom, ahogy bomlik a testem. Ahogy nő benne a daganat. Ahogy foszlik a test. Még etetek. Még itatok. Teszem a dolgom. Ő is teszi a magáét. Jaj, édes Istenem. Hallgasd, ahogy lanyhul a szüvem. Az én ártatlan, kicsi szüvem. Nem most jöttem le a falvédőről. Érted, kisfiam, nem most jöttem le a falvédőről. Ülünk a nyári konyhában. Pirítós kenyér illata terjeng. Fokhagymás pirítósé. Duzzog a sparhert. Melegszik rajta a lágytea. Viaszkos vászon az asztalon. Hokedli. A hokedli fiókjában nagynénem szalvétagyűjteménye. Nagyapó háborús fényképei. Nem most jöttem le a falvédőről, mondja nagymamó. Mondd meg, hova tetted a fényképeket. Tudom, hogy te dugtad el. Ülök csöndben. Majszolom a kenyeret. Próbálok leplezni, hogy sunnyogok. Kérek még egy kis fokhagymát, mondom. Majd ha megmondod, hova tetted a képeket, mondja nagymamó. Én se most jöttem le a falvédőről, mondom, azzal kiszaladok.

Rákötöm a tyúkot a görkorcsolyára. Az istennek se tud siklani vele. Inkább repül az istenadta.

Elbújtam a szalmakazalban. Be. Be a belsejébe. Bunkert ástam. Mint nagyapó a háborúban. A szalmahúzóval vájtam ki a bunkert. A maradékot odaadtam a bocitehénnek. Jó hús van a szalmabunkerben. Nagyon jó hús levegő. Amikor hétágra süt a nap, ide bújok el. Meg amikor jön a zsákos ember.

Ma láttam a Kiskati cicijét. Fehér volt, mint a naposcsibe húsa. A bimbója meg olyan, mint a japánkakas. Megcsíptem. Söndörgettem. Ő meg azt mondta, majd ha nagyok leszünk. Megint kiszöktünk a kanálishoz. Ott napoztunk a békák között. Aztán kifeküdtünk a fűbe. Megint olyanok lettünk, mint a pecsenyeliba.

Jaj, drága szívem! Ott a távolban. Ott abban a szörnyű háborúban. Falvédót hímzek neked. Nekünk. Majd az itthoni otthonunkba. Ketten vagyunk rajta. De lehetnénk négyen is. Hatan. Nyolcan. Tízen. Mind mi lennénk. Mind mi lennénk itthon. Jaj, csak ne lennék itthon egyedül!

A sötétet nem bírom. Csak a sötétet nem. Meg a csendet. Elfogyott a petróleum is. Sötét van és csend. Megint nem támadnak három napja. Azóta fekszek a földön. Fekszek itt a rothadó szalmán. Hóval itatnak. Az a kurva srapnel. Az az istenverte kurva srapnel. Átment a jobb combomon, aztán a balon is. Mind a kettőn. Csend van. Halhatunk. Már nincs mit mondani. Majd csak megfagy a szívünk.

Ma láttam, hogy csinálják a madarak. Láttam, hogy hogy csinálják a kismadarat. A madarak. Kiskatival bújtam el a szalmakazalban. Onnan néztük a madarakat. Nem is csókolóztak. Nem csőröztek. Úgy mondják. Hogy csőröznek. Néztük a madarakat. A boldog égi madarakat. Azt mondtam Kiskatinak, galambom. Kisgalambom. Lehet, hogy bebújok egy lóba. Aztán meg eldugom a teknő alá. Úgy, mint nagypapó. Akkor nekünk is lesz kisgalambunk.

Ma csöndben kell lenni. Ma meghalt a dédapó. Felakasztotta magát. Kötelet kötött a nyakára. Úgy, mint én a libákéra. Amikor ludasmatyiztam. Ma csöndben kell lenni. Ma mindenki csöndben van. Ma mindenki nagyon csöndben van. Nagymamó találta meg dédapót. Ott lógott a góréban. A tengeri fölött. Ott nyikorgott. El fogják temetni. A földbe fogják eltemetni. Telikapáltam megint a teknőt. Eltemettem benne a hajókat. A szabad földes hajókat. Nem futnak ki többet a tengerre.

Látni az asszonyt. Látni az édes ölet. Csak arra vágyok. Látni azt az édes ölet.

Hallom, ahogy kopog a föld. A málló sárga agyag. Nem hallok semmi mást. Nem hallom a sírásók izzadt szuszogását, nem hallom a kórus ájtatos énekét, nem a rokonok zokogását, nem a jajokat, a temetőfal mögött az autók zúgását, nem hallom egy kicsit arrébb a szomjas tüzérek vidám koccintásait, s nem hallom a lelkekbe ürült csendet sem. Csak ahogy kopog a föld. Ahogy cuppog talpam alatt a sárga agyag. Kicsit előredőlök. Azután vissza. Előre. Vissza. Előre. Vissza. Minek neki kötél, ha lebegni akar.

Ma újra ludasmatyiztam. Nem csináltam rossz vásárt. Megkértem Kiskati kezét. Kötelet kötöttem a három liba nyakára. Úgy vittem át őket Terus nénihez. Terus néni a Kiskati nagymamája. Három libát vittem. Kötélen, hogy el ne szaladjanak. Megkértem a Kiskati kezét. Három libát adok az unokájáért. Mondtam. Terus néni meg nevetett. Nem tudom, mi a neveltség a szerelemben.

Azt mondja Juhászjócó, hogy az Ica tényleg kurva. Hogy tényleg nagyon kurva. Amióta kirúgta meg tényleg az. Volt bent a városban. Ott kurva. Ott dolgozik a pipsóban. Az olyan mutogatós hely. Ott mutogatják magukat. Az icafélék. Azt mondta a Juhászjócó, hogy ott úgy néznek az emberek, mint a birkák. Úgy folyik a nyáluk. Ő is egy birka árát hagyta ott. Annyit fizetett ezekért az icafélékért. Csak azt nem tudom, miért pityereg állandóan.

Jaj, gyerekem, te a felhőkben jársz! Mondta nagymamó. Nehezebb az élet, mint ahogy te gondolod. Na, hozd csak vissza a libákat!

Egy, a Bethlen családhoz kapcsolódó szobabelső terve a Tündérbert című sorozatból

Tatár Sándor

AZ VESSE RÁM AZ ELSŐ
KÖVET... /...KEZETLENSÉGET!

Logikát itt ne keress. A logika
(a következetesség) unt kacat,
úri huncutság, de leginkább (s akkor
alliteráltunk is) ballaszt és béklyó
– enélkül nem leselkedik rád
ezer frusztráló kudarc?!
Hogy mi (meddig) érvényes, és miből mi
(vagy mi nem) következik, azt egyedül
a célszerűség, a céljainkat-szolgálás
dönti el: ha egy hibátlan levezetés végén
ott állsz/ülsz, magadat bemattolva,
ki ült akkor, már elnézést, diadalt?!
A gyerek, meglehet, hálás a következetességért
(még ha próbálkozik is kibúvókkal, és ha
sziszeg is szigorodtól), és
igényli a logikát. De felnőttet,
aki a pragmatikus szlalomhoz,
a furtonfurt törvényt bontó szükséghez szokott,
csak megzavarsz vele.

„Nem illik az előfeltevéseket, a szabályokat
vagy a mércét menet közben váltogatni,
ad acta tenni, ami vezérelt volt.”
Hát akkor vigasztaljon téged
a kikezdheterlen következtetéssor
meg az elvhűség: a lúzer-Biblia!

És akkor itt van még az erkölcs. Bahh!¹

---

1 a gyengébbek kedvéért: *Na, arra aztán meg végképp kár szót vesztegetni!*

ELCSESZETT ALLÚZIÓK

A tét- és kockázatnélküli
odamondogató
markiztetője alá húzódva búsongunk
vagy éppen büszkék vagyunk magukra
és (mindig viszonzást várva) vállon
veregetjük egymást, közben a
jobbat-akarás söre, mely ide-, egybeterelt minket,
feltartóztathatatlan' langyosul.

Aztán elmúlik a nyár, nyarunk;
nincs már szükség árnyékolóra –
őszbe csavarodunk, de
nem vagyunk elég energiatakarékosak,
reszketeg, fátyolos a fényünk:
nem kapcsolnak fel (már nem minket kapcs. fel)
– egymásra hagyják az unalmas boomereket;
méltán: nem fúrja magát a magasba
poézisünk rozzantka aeroplánja,
pedig a felszállópálya adott:
országnyi kisüsti- és lörefoltos bádognapt.

Jelenet a Tündérbert című sorozatból

Nagy Attila
MINDEN, AMI...

Minden, ami látszik:
Vedd észre, hogy játszik –
S minden, ami mélyen,
Kifakul a fényen...

Ülök itt a csendben,
S talán minden rendben –
Nyílik kint a jácint,
Sziluettje rám int.

Minden, ami eltelt,
Ellenemre nem kelt –
Minden, ami jön még:
Vigasz, avagy köd rég?

ONNAN IS TE

Apám emlékének

Te integetsz te integetté
Odahagyva a tested
Lélekké lettél
Integetni is te fogsz
Őszi emlékként pörögsz-forogsz

Majd lehullsz a porba
Onnan is te integetsz
Majd elszáll kezed és alakod
Tovamerül a voltba

Vasas Tamás
ÉS AMIKOR ELJÁTSZANÁ,
HOGY JAVUL...

nem emlékszik, hogy milyen volt a kávé,
ami abból a szürke monstrumból minden
hajnalban kétes zajokkal folydogált.

igazából utálta a kávét. jó, persze azért
az ízét inkább, mint a szagát.

de túl gyorsan teltek a hónapok,
és felzárkóztak mellé a telek,
nyarak, satöbbik,
lényegében:

mindent elfelejtett, ami hozzá kötötte,
csak ez a kávémasinabiszbasz,
ez maradt meg.

és most ez is,

mintha ki akarna mászni
egy vakondtúrásból.

hogy elinduljon a terasz felé.
becammogjon sárosan és
fémhangokkal fojtsa
meg.

BENELUX FUTURISTA SZÉLERŐMŰVEK...

pusztán a kifejezés marad meg.

és nem mondom, hogy bolond
lenne, vagy ilyesmi.

gimnáziumi dolog ez is.

köhögtető slukkok, titkolt vagy
szégyellt – inkább az előbbi –,
merevedések a pad alatt,
tartozások a büfében,
és a finom bürkifli.

megérezte:

ezek is csak valaha
zsebkendőbevert
galacsinszerelmek.

Jelenet a Tündérváros című sorozatból

Simonfy József
ÉRZÉSEIMET

Hosszan nézem a semmit
A semmi lát-e engem
Látja hogy teljesen kiürültem
Hosszan nézem

Az vagyok ami s valami
Más szinte már idegen
Kókad szívem kiszárad mint a sár
Az vagyok ami

Nincs stratégiám az öregedés
Ellen legrosszabb az lesz
Ha így támadok fel
Nincs stratégiám

Házamat elhagyom valahol
A szamos parton gaz közt
Bozótosban megrémült csiga
Házamat leghagyom

Holnap tükrebből néz rám egy arc
Játszótér volt gyümölcsös erdő
Most nem mutat semmit

ANYÁM

anyám
    egy
gyöngykagylót

rejtett
    bennem
el

ha jönnek
    a szűk
esztendők

fölnyitom
    kibukik egy
könnycsepp

DÜHÖM DÜHÖDDEL

Dühöm dühöddel összeeresztem
Dühöm dühöddel
Egymásra rontanak igazi
Harci kakasok módjára
Borotvaéles csőrök
Tüzes körmök csattogása
Tépik cibálják egymást
Fejük csupa vér
Tollak szerte széjjel
Hanyatt fekszem az ágyon
Te a karosszékből magad
Alá húzott lábakkal
Mint egy bokszmérkőzést
Követjük az eseményeket
Micsoda ütések

Dobd be a törölközőt
Dobd be te hecceljük egymást
Egy jobb egy bal egyenes
Egyszerre ütik ki egymást
Gyorsan a levesbe
Ülünk a terített asztalnál
Jajj de finom ízletes
Egymásra mosolygunk huncutul
Önfeledten megkívántalak
drágám

FÖLHASÍTVÁ

Kitömött állat állok az
Ősz nyirkos vitrinében
Köztünk bolygóközi hidegség
Mondani valamit egyre nehezebb

Homokóra üti időmet minden
Percben más a csöndje fehér
Hajszálaim csillogó ezüstje
Nincs az angyalnál fehérebb

Mindennek megvan a maga ideje
Ez most nem a beszélgetésé
Ez most a csendben merengésé

Meglátni valamit a sötétben
Méreggel teli zsák a hold
Fölhasítva az éjszaka közepén

NEM ÉN

Nem én találtam ki
De kitalálhattam volna
Nem én terveztem
De tervezhettem volna
Nem én csináltam
De csinálhattam volna
Nem én dobtam le
De ledobhattam volna
Nem én követtem el
De elkövethettem volna
Minden nyomaszt nyomaszt minden
A rigó sír bennem a kút a hold
A giliszta a vakond
Mit csinál az ember
Nem én követtem el

Jelenet a Tündérbert című sorozatból

Magyarosi Sándor
TÖRTÉNELEM ÉS FILM
– bevezető –

Robert A. Rosenstone, a történelmi filmek egyik legismertebb teoretikusa így indítja egyik írását: a történészeket a történelmi filmek – amiatt, hogy szerintük eltorzítják a múltat – általában idegesíteni szokták.¹ Néha nem is kell ilyen messzire mennünk: egy-egy film már azért is felháborodásra adhat okot, mert bizonyos részletek nincsenek a helyükön benne. Nagy Dénes *Természetes fény* című, második világháború idején játszódó filmjének katonái például valóban egyenruhaként és nem jelmezként viselik a mundérjukat, a fegyvereiket is úgy hordják, ahogyan valódi katonák szokták, és valamelyest harc közbeni mozgásuk is katonákat idéz, de a történésznek vagy a második világháború iránt érdeklődő nézőnek mégis szúrhat, hogy sisakjukon nem a magyar sisakokra jellemző helyen van a bélést rögzítő szegecsek feje, a kulacsnak, amiből isznak, köze nincs a második világháború idején rendszeresített magyar kulacsokhoz, és a fegyver, amivel viszonyozzák a lesből rajtuk ütő partizánok tüzét, nem a filmben korábban emlegetett golyószóró, hanem egy német géppuska. Rosenstone azonban nem feltétlenül ilyen apróságokra gondol: szerinte a film egyrészt arra döbrenti rá a történészeket, hogy a múlt nem kizárólagosan az ő tulajdonuk, másrészt pedig szembesíti őket azzal is, hogy egy olyan médiummal van dolguk, ami jóval nagyobb népszerűségnek örvend az írott szónál (pontosabban az általuk publikált tudományos munkáknál). Az említett viszony azonban nem ennyire egyszerű: a történettudománnyal hivatásszerűen foglalkozó szakemberek körében sem ritka, hogy a múltból való ismereteik – szűkebb kutatásterületüket leszámítva – történelmi filmekből származnak, emellett pedig néhányan közülük időről időre tanácsadóként maguk is részeseivé váltak a filmgyártás folyamatának (legyen szó akár doku-

---

1 Robert A. Rosenstone: *The Historical Film: Looking at the Past in a Postliterate Age*. In Marcia Landy (szerk.): *The Historical Film: History and Memory in Media*. New Brunswick, New Jersey, 2001, Rutgers University Press, 50–66. p.

mentumfilmek, akár játékfilmek készítéséről). Az sem hat ma már újdonságként, hogy a történész, amikor látszólag a tények alapján rekonstruálja és elbeszéli az általa vizsgált eseményeket, valójában fikciót hoz létre, munkáját pedig akkor is meghatározzák mindazok a konvenciók, amelyek a történelmi tudás létrehozását szabályozzák, ha ő maga ennek nincs is tudatában. Mindazonáltal a történészek továbbra is úgy közelítenek a történelmi filmhez, mintha saját tudományuk nem emberi konstrukció lenne, hanem valamiféle tükre a valóságnak, holott Rosenstone szerint inkább arra kéne választ keresniük, hogy milyen az a történelmi világ, amit egy-egy film létrehoz, illetve hogy az egyes filmek hogyan építik fel ezeket a világokat.²

Manapság meglehetősen sok olyan film került bemutatásra, ami a magyar történelem egy-egy korszakát dolgozza fel, és miként az ezek némelyike kapcsán fellángoló vitákból egyértelműen kitűnik, időnként valóban sikerül felborzolniuk a történésztársadalom – és talán nem túlzás hozzátenni: a nagyközönség – kedélyét. Magyarán mindaz, amiről Rosenstone beszél, akár az átlagember számára is ismerős lehet. Ez az egyik oka annak, amiért úgy döntöttünk, jó lenne, ha valamiféle módon a *Székelyföld* is reflektálna a jelenségre. A másik ok abban keresendő, hogy a közelmúltban bemutatott vagy készülőben lévő alkotások között több olyan is van, amelynek valamiféle módon Erdélyhez van köze. A következőkben öt ilyen alkotással – egy sorozattal, három dokumentumfilmmel és egy játékfilmmel – kívánunk foglalkozni. Ezek mellett szó lesz egy hatodik filmről, ennek azonban nincsen erdélyi vonatkozása, illetve bekerült az összeállításba egy erdélyi filmkritikussal készített interjú is.

Ha időrendi sorrendben kívánjuk áttekinteni az említett filmeket, a legkorábbi történelmi kort a *Tündéerkert* című sorozat dolgozza fel, amelynek cselekménye 1608 és 1613 közé, Báthory Gábor uralkodásának idejére esik. Ebben az esetben a két korabeli nagyhatalom között lavírozó Erdélyi Fejedelemség történetébe nyerhetünk betekintést. Ezt követi a *Hadik*, amelynek témája az osztrák birodalom hadseregében szolgáló híres huszártiszt, Hadik András legismertebb bravúrja, azaz Berlin elfoglalása. Válogatásunkból ez az egyetlen olyan alkotás, amelynek nincs köze Erdélyhez, viszont cselekménye egy olyan, a nézők

---

2 Rosenstone: i. m. 50–53. p.

többsége számára kevésbé ismert korszakban játszódik, amikor a magyarok – köztük a székely határórség gyalogosai és huszárjai is – az osztrák birodalmi hadseregben szolgáltak, ráadásul néhányan közülük igen fényes karriert futottak be. A *Böll közlegény megmentése* az előzőekkel szemben már egy igen sajátos képi világú dokumentumfilm, amely a második világháború idején a német hadseregben szolgáló Heinrich Böll néhány, Magyarországon töltött hónapját idézi fel a híres német író levelei alapján. Böllt azután szállítják magyar területre, hogy megsebesül, és legelőször a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumban működő német katonai kórházba kerül. A következő két alkotás szintén dokumentumfilm, és mindkettő egy-egy, Bánffy Miklóshoz közel álló nőt mutat be. Az egyik annak a Szilvássy Carolának az életét dolgozza fel, akiről Bánffy az Erdély-trilógiában Milóth Adriennet mintázta, a másik pedig egy Bánffy Miklós lányáról, Bánffy Katalinról készült dokumentumportré. Az utolsó produkció egy részben Háromszéken forgatott olasz játékfilm, amelyet egy Magyarországon felnőtt, később Olaszországba szakadt nemesi származású nő élete inspirált. (A film munkacíme *Didi*, vagyis a főszereplő neve.) Az összeállítást egy olyan erdélyi filmkritikussal készített interjú zárja, aki jóval 1989 előtt járt egyetemre, és akinek az érvényesülési lehetőségeit jelentős mértékben meghatározta az a rendszer, amelyben 1989-ig élni kényszerült. A felsorolt filmek kapcsán azt kell még megemlítenünk, hogy a *Tündérbert* című sorozatot csak szeptembertől kezdődően láthatják a nézők, a *Didi* című filmről pedig egyelőre még nem tudni, mikor kerül bemutatásra. Emiatt (és számos egyéb okból kifolyólag) a Rosenstone által felvetett kérdést – hogy egy-egy film hogyan épít fel egy adott történelmi világot – nem is próbáltuk megválaszolni. Inkább az érdekelt bennünket, hogyan lesz egy történelmi korból vagy személyiségből, esetleg egy történelmi regényből film, és hogyan látják az alkotás folyamatát mindazok, akik az adott film létrehozásában tevőlegesen is részt vállaltak.

A következő írások nagyrészt erről szólnak. Ehhez kívánunk minden kedves olvasónknak jó szórakozást!

EL SEM TUDJUK KÉPZELNI, MENNYIRE NAGY KINCS A BÉKE

– *Magyarosi Sándor beszélgetése Szederkényi Olgával, a Böll közlegény megmentése című dokumentumfilm rendezőjével* –

– *Hogyan került kapcsolatba a dokumentumfilm-készítéssel?*

– Sokáig nem tudtam, hogy mi legyek. Irigykedve néztem azokat az óvodás vagy kisiskolás társaimat, akik már gyerekfejjel hivatást választottak maguknak és eltökélten szakkózták, hogy orvosi vagy tanári pályára lépnek. Így aztán az érettségi után egy évig franciául tanultam és dolgoztam, majd bizonytalanságomban a jogi egyetemre jelentkeztem, és oda is kezdtem el járni. Arra gondoltam, jogászként az ember sok minden lehet. Bár végül ledoktoráltam, közben azért elvégeztem egy újságíróképzést is, és bekerültem a Magyar Televízióba. Ott előbb gyakornok lettem, majd riporter, szerkesztő, dokumentumfilm-es és tudósító. A Magyar Televízió brüsszeli tudósítójaként készített dokumentumfilmemért – *Párizsi lázongások* a címe – 2006-ban két Kamera Hungária díjat¹ is kaptam, majd kirúgtak. Ezután egy belga cégnek készítettem riportfilmeket Európa tizenkilenc országában, majd hazajöttem Magyarországra, és már tizenegy éve vagyok szabadúszó. Mindenből filmet csinálnék, de ha nincs rá pénz, akkor lesz belőle hangjáték, felolvasószínház extrákkal. Ha erre sincs, akkor szerkesztek, írok – amit tudok. Nem egyszerű életforma, de szabad, és egy hasonlattal élve, a keserű évek kenyeré után mindig kerül az asztalra friss és illatos kalács. Csak győzni kell kívánni.

– *Mondana néhány szót arról, hogy melyek azok a témák, amelyek leginkább érdeklik?*

– Több is van belőlük. *Az erdélyi arisztokrácia diszkrét bája* című dokumentumfilm-sorozatomban gróf Bánffy Miklós és gróf Bethlen István utóéletével foglalkoztam (az előbbi főleg íróként, politikusként

---

1 A Kamera Hungária Televíziós Műsorfesztivál a televíziós szakma legjelentősebb magyarországi seregszemléje. A versenybe anyaországi és határon túli alkotók, televízió-társaságok, valamint produceri irodák nevezhetnek, kizárólag magyar nyelvű alkotásokkal. A számos meghirdetett kategória között a dokumentumfilm, portréfilm kategóriák is szerepelnek.

és mecénásként ismerjük, az utóbbi pedig Magyarország miniszterelnöke volt). A sorozat első két epizódját a Duna World Televízió mutatta be 2016-ban, később pedig a Hír Tv is sugározta. 2018-ban *És boldogan éltek? – Mesehősök utóélete* címmel antológiát szerkesztettem, az *Ők is boldogan éltek? – A férfi változat* pedig 2019-ben jelent meg. Az első antológiában kortárs magyar írók, a másodikban kortárs magyar írók fejeznek be klasszikus meséket. *Naplók a vérzivatarból* című hétrészes rádiójátékunkat, amelyet Márai Sándor író és saját nagyszüleim második világháborús naplóiból írtam és rendeztem, 2019-ben és 2020-ban több országos magyar rádióadó sugározta (például a Magyar Katolikus Rádió és a Klubrádió). Ugyancsak 2020-ban jelent meg az *Irodalmi popikonok* című páros interjúkötetem, amelyben az irodalmi siker titkát kutatom.² Ady Endre és múzsája levelezéséből színházi darabot írtam, és Surányi Andrással közösen meg is rendeztük *HÉJANÁSZ – Ady. Léda. Párizs.* címmel. Az előadást szintén 2020-ban mutatták be Budapesten. Végül pedig egy kis érdekesség: én fordítottam és szerkesztettem a nagy francia regényíró, Alexandre Dumas irodalmi szakácskönyvének első magyar verzióját. Iszonyú hálás vagyok a sorsnak, hogy mindig volt és van kivel dolgozni; általában szuper stábbal és kollégákkal sikerült megvalósítani az álmaimat.

– *Számos munkájában foglalkozik a háborúval. Mi keltette fel az érdeklődését a téma iránt? Van-e valami, ami különösebben is érdekli ezzel kapcsolatban?*

– Igazából mindig a háború talált meg engem. Először a délszláv háború rombolásával találkoztam, még a Magyar Televízió munkatársaként. Volt egy Novák András nevű kollégám, aki már akkor is producerkedett; ő kapott lehetőséget a magyar honvédségtől arra, hogy filmeket készítsen békefenntartó missziókban résztvevő magyar katonákról. András azt mondta nekem, hogy ő ezeket a filmeket nem tudja és nem is szeretné egyedül megcsinálni, egy részét rám bízna. Kiadta az ukázt: menjek el forgatni a katonák kiképzéséről és a balkáni missziókról. Nekem tetszett a kihívás, de azért meg is rettentem, viszont András megnyugtató, hogy teljesen biztonságban leszek,

---

2 A páros interjú ebben a kontextusban annyit jelent, hogy a szerző minden íróról két-két emberrel beszélgetett el.

leszünk. Igazán szerettem a magyar katonákkal dolgozni, rendkívül kedvesek, segítőkészek és profik voltak. Magyarországon Szentkirályszabadján, Szolnokon és Egerben forgattunk; az utóbbi városban egy kiképzésen és egy francia–magyar gyakorlaton is részt kellett vennem. A végén arany fokozatú mélységi felderítő jelvényt kaptam a parancsnoktól a laktanya alakulóterén – teljesen meghatódtam. Bosznia-Hercegovinában és Koszovóban két filmet forgattunk a magyar katonák ottani missziójáról. Őrjáratoztunk golyóálló mellényben, figyelemmel kísértük, ahogy egyenruhásaink utakat, hidakat építenek és tesznek járhatóvá, és valamelyest a NATO-főparancsnokság munkájába is betekinthettünk. Elképesztő kalandokban volt részünk, életre szóló és szívbemarkoló élményeket szereztem. El sem tudjuk képzelni, hogy a háború micsoda pusztítást végez, mit hoz ki az emberekből, és hogy mennyire nagy kincs a béke. Ezzel én is csak akkor szembesültem, amikor ott álltam a romok között, feketében járó és megöregedett arcú nőkkel szemben, bármikor elcsattanó géppuskasorozatok fenyegetése közben.

A második világháborúval már közvetettebb, ám sokkal személyesebb a kapcsolatom. Amikor meghalt a nagypapám, akkor derült ki, hogy két és fél évig volt hadifogoly a Szovjetunióban, a nagymamám visszaemlékezéséből pedig azt tudtam meg, hogy ő hogyan vészelt át a viláégést, hogyan menekült el Ausztriába, ahonnan aztán visszajött, és így tovább. Az első olyan filmem, ami bizonyos értelemben szintén a második világháborúval és annak következményeivel foglalkozik, *Az erdélyi arisztokrácia diszkrét bája* című sorozat volt. Ez arról szól, hogy 1949-ben egyetlen tollvonással eltörölték az erdélyi arisztokráciát. Érdekel, hogy eltűnhet-e egyik napról a másikra az a négy-ötszáz év, amit bizonyos nemesi családok magukban hordoztak. Ezután csináltam egy hétrészes hangjátéksorozatot a nagyszüleim háborús naplóiból Márai Sándor háborús naplójával ötvözve; ez lett a *Naplók a vérzivatarból*. Nagyon meglepő volt számomra, hogy a nagyszüleimet és Márait ugyanazok a problémák foglalkoztatták, ugyanazokat a dolgokat élték meg ezekben a borzalmas években. Sorsukban az a három lehetőség tükröződik, ami akkoriban a legtöbb Közép-Európában élő ember számára a halálon kívül fennállt: disszidálás és hazatérés, hadifogság, emigráció. Ezek után jött Heinrich Böll, akit arra kényszerítettek, hogy katonaként harcoljon a második világháborúban. Az foglalkoztatott vele

kapcsolatban, hogy mit tehetett vagy mit nem, hogyan menekülhetett meg, hogyan tudta ezt erkölcsileg, lelkileg, fizikailag túlélni? Ez egy nagyon összetett téma, főleg hogyha egy német katonáról beszélünk, akire ma már könnyedén rásütik azt, hogy náci volt.

- *Hogyan szerzett tudomást Böll háború alatti tevékenységéről, illetve arról, hogy a későbbi író az akkori Magyarország területén is meglehetősen sok időt töltött el?*

- Amikor gimnazista voltam, sikk volt Böllt olvasni. Például a *Biliárd fél tízkor* című regényét. Aztán már felnőtt fejjel a völegényem elvitt Szentesre, és ott mutatott egy emléktáblát, amelyen az állt, hogy a híres Nobel-díjas író sebesültként tartózkodott ott, és romániai sebesülésének, valamint magyarországi lábadozásának élményei több írásában is visszaköszönnek. Amikor 2018-ban megnéztem a Petőfi Irodalmi Múzeumban a Böll kamarakiállítását, láttam egy fotót, amit fiatalemberként készítettek róla: annyira mainak tűnt, mintha valaki most fényképezte volna le őt egy mai háborúban. Egyből felkeltette az érdeklődésemet, elolvastam a fotó alatti írást, amiből kiderült, hogy Böll már a második világháború előtt eldöntötte, írni szeretne, de be kellett vonulnia. Jött a behívóparancs, nem lehetett nemet mondani. Így van ez most is, láthatjuk a szomszédunkban. A második világháború idején még kegyetlenebben bántak el azokkal, akik dezertálni akartak: nemcsak a szökevényt, hanem sokszor annak a családját is brutálisan megbüntették. Hogy életben tartsa magát, Böll hat év alatt mintegy ezerháromszáz levelet írt feleségének, és ennek egytizedét Magyarországról postázta. A viláégés során ennyi maradt neki: írni a szerelmének - marhavagonban, lövészárokbán, kávézóban, vasúti sínen, kórházban. Nagyon kíváncsi lettem, miről is szólhatnak ezek a magyarországi levelek. Megkerestem a kiállítás kurátorát, Bernáth Árpád professzort, aki Böll-kutató, és aki ezeket a leveleket is fordította. Amikor elolvastam őket, egyből megjelent előttem vizuálisan, mit szeretnék csinálni belőlük.

- *Összefoglalná röviden a Székelyföld olvasói számára, hogy miről szól az ön által készített dokumentumfilm?*

- A *Böll közlegény megmentése* című film Heinrich Böll életének három hónapját dolgozza fel 1944 májusa és augusztusa között.

A későbbi Nobel-díjas író ekkor még csak huszonhat éves volt, és miután a Wehrmacht tizedeseként a romániai Jászvásárnál megsebesült, Sepsiszentgyörgyön, Debrecenben és Szentesen lábadozott. A Magyarországról keltezett levelek tulajdonképpen ehhez az időszakhoz köthetők, mivel Böll még ekkor is naprakész hírekkel látta el feleségét, Annemarie-t.

– *Ezekből a levelekből született meg a film forgatókönyve?*

– Igen. A levelek megmaradtak: meglehetősen intim, őszinte írások, ugyanakkor fontos kordokumentumok is. Történelem alulnézetből – egy kiskatona szubjektív, néha az örületig fajuló beszámolója ez, egy monológ, hihetetlen éleslátással és tapasztalattal a világról. Ez a film fő pillére. A lábadozás három hónapja azért is jelentős, mert ebben az időszakban történt a normandiai partraszállás, Magyarországról elvitték a zsidókat és von Stauffenbergék megpróbálták megölni Hitlert. Ezekről Böll mind-mind tudósít, de a filmben másként is reflektálunk rájuk. Kinyitjuk az írónak készülő katona mikrovilágát, mégpedig úgy, hogy két rádióbemondó cenzúrázott és propaganda-jellegű rádióközleményekben számol be arról, hogy a második világháborúnak ebben a szakaszában éppen mi történik Európában, illetve a világban. Ezek a híradások jelentik a film második pillérét.

Böll a második világháború során átélt borzalmakat több művében is feldolgozta. Magyarországi élményeit többek között az *Ádám, hol voltál?* című regényben és a *Sebesülés* című elbeszélésében is megírta. Ezekből szintén idézünk – tulajdonképpen ezek jelentik a film harmadik pillérét. Itt talán még azt érdemes megemlíteni, hogy Böll pacifizmusa és humanizmusa a háborús leveleiben és a szépirodalmi alkotásaiban egyaránt tükröződik.

Végül a negyedik pillér a túlélők beszámolóiból áll össze. Ehhez igyekeztünk olyan sepsiszentgyörgyi, debreceni és szentesi háborús túlélőket, szemtanúkat megszólaltatni, akik a második világháború alatt tulajdonképpen Böllel egy időben tartózkodtak az adott helyszíneken.

– *Hogyan kerül Böll Sepsiszentgyörgyre?*

– Amint már említettem, megsebesült, mégpedig 1944. június 2-án a jászvásári csatában. Innen vonat vitte Sepsiszentgyörgyre, ahol az akkor sebesült-gyűjtőhelyként működő Székely Mikó Kollégiumban helyezték el. Három „lyukkal a hátában” többször kiment sétálni a

parkba. „Általában minden délután 2-tól 5-ig van kimenő, hívogató cukrászdák és kocsmák mellett kell elmennünk. Van ebben a kisvárosban egy csodálatos promenád is, tele boldog párokkal, szépséges asszonyokkal és lányokkal. Tarka és szép élet, amely nélkülünk peregle” – írja feleségének. Magyarországon fogalmazódnak meg, illetve tisztulnak le háborúellenes gondolatai is, amelyeket ezután sokszor meg is gyón Annemarie-nak levélben. „Gyűlölöm a háborút, és minden dalt, minden szót, minden gesztust, és mindenkit, aki valamiképpen valami mást érez a háború iránt, mint a gyűlöletet. Hiszen oly mértékben értelmetlen és a politika oly mértéktelenül aljas és romlott, hogy egy ilyen háborúba kezdeni és azt ilyen embertelenül sokáig fenntartani soha nem lesz igazolható.” Itt fogalmazza meg azt is, hogy öt évnyi háború és négy sebesülés után is változatlan a vágya: hazajutni élve. „Bár szenvedjünk szükségét, legyünk szegények és nyomorogjunk, ez mind annyira mellékes, csak Veled lehessenek és dolgozhassak.”

A leveleken keresztül különben azt szerettem volna megmutatni, hogy Böll közlegény hogyan tudott túlélni: fizikailag, szellemileg, lelkiileg és erkölcsileg. Ez a film a szeretetet és a hűség erejéről is szól, ugyanakkor a megközelítés a történelem alulnézetből irányzaté: egy „kisember” nézőpontja, aki a nagyhatalmak, a politika játékszere, és teljesen ki van szolgáltatva nekik. Ezt ellenpontozza az epilógus, amit Heinrich fia, René Böll mond el: az édesapja végül megmenekült, túlélte a háborút, és valóra váltotta az álmát: író lett, még hozzá Nobel-díjas író, ráadásul egész életét azzal a nővel élte le, akinek a leveleket írta.

– *Hogyan választotta ki a filmben látható helyszíneket?*

– A helyszíneket a levelek alapján, helytörténészek közreműködésével igyekeztük kinyomozni, és az esetek nagy többségében ez sikerült is. Innen köszönöm meg mindazoknak, akik ez ügyben Sepsiszentgyörgyön, Debrecenben és Szentesen is segítettek nekünk. Nagyon hálás vagyok azért is, hogy beengedtek minket forgatni ezekre az eredeti helyszínekre – például Sepsiszentgyörgyön a Székely Mikó Kollégiumba (ahol az ifjú Böll lábadozott), illetve a főtéri katolikus templomba (ahol az ifjú Böll imádkozott). A többi helyszín megtalálásában az erdélyi producerünk, Kinizsi Giusz Zoltán segített. Így jutottunk el a Központi Férfifodrászatba is, ahol Kádár Botond alakította azt a fodrászt, aki megborotválta a sebesült katonát, és négyszeres mosással

tisztította meg a haját a csatatér mocskától. Egy másik sepsiszentgyörgyi helyszínünk a Kolcza Vendéglő volt: Böll, miután megkapja a zsoldját, valóságos lakomát rendez itt. Debrecenben és Szentesen is ugyanilyen alaposággal dolgoztunk. Biztos vagyok benne, hogy az ott élők felismerik a helyeket, ahol forgattunk, ez pedig nagyon fontos: dokumentumfilmet készítettünk, és ilyen esetekben a hitelesség alapfeltétel.

- *Milyen szempontok vezérelték a filmben megszólaló interjúalanyok kiválasztásában?*

- Alapvetően abból indultam ki, hogy minden traumának, tragédiának általában három oldala lehet: az áldozaté, az elkövetőé és a szemtanúé. Hál' Istennek mind a három helyszínen találtunk olyan szemtanúkat, akik elmondták a tapasztalataikat a német katonákkal való találkozásról. Sepsiszentgyörgyön Lázár Magdolna nyugalmazott könyvelő mesélt nekünk, aki 1944 nyarán mindössze tizenkét éves volt. Az ő felkutatásában Fazakas Annamari segített. Debrecenben Fahidi Éva Holokauszt-túlélőt sikerült megszólaltatnunk: ő a családjával az

*Szederkényi Olga a stáb néhány tagjával a dokumentumfilm forgatásán
(fotó: Pozsonyi Janka)*

ottani gettóban volt, amikor Böll pár utcával arrébb lábadozott, gyűlölvé a háborút, illetve azt a tényt, hogy részt kell vennie benne. Szentesen Oltyán Lajos nyugalmazott iskolaigazgató lett az interjúalanyunk, aki hatéves volt akkor, amikor a németek Szentesen jártak. A film végén az epilógust René Böll, Heinrich fia mondta el, aki kiállt amellett, hogy apja kényszerből lett katona. Dezertálni – amint ezt a szomszédos ország kapcsán ma is láthatjuk – akkor sem lehetett. Heinrich Böll pacifizmusáról és humanizmusáról Bernáth Árpád irodalomtörténész professzor beszélt nekünk, aki nemcsak személyesen ismerte Böllt, de ő fordította magyarra az ominózus leveleket is.

– *Egy meglehetősen sajátos képi világú és hangulatú dokumentumfilmet készített. Mi volt az alapelképzelés, illetve milyen megoldásokkal próbálta megvalósítani?*

– Amikor először láttam magam előtt gondolatban a filmet, már tudtam, hogy ez egy hibrid műfajú alkotás, úgynevezett dokufikció lesz. Talánom kellett valakit, aki eljótssza benne az író, viszont azt is tudtam, hogy nem szeretnék színészt felkérni a szerepre, mivel a cél az lett volna, hogy a szereplő organikusan illeszkedjen a történetbe. A választásom Áfra János költőre esett, akinek jól áll a kezében a toll és rosszul áll a fegyver. Mivel ez egy kis költségvetésű produkció, én magam castingoltam az internet előtt ülve, és egyetlen jelöltem volt: ő. Szerencsére igent mondott a felkérésemre. Már az elején tudtam azt is, hogy a főszereplő arca egyáltalán nem fog látszani a filmben, így Áfra Jánosnak nem kell szó szerint színészkednie. Ezzel a megoldással azt szerettem volna érzékeltetni, hogy az egyenruha az, ami végigcsinálja a háború összes borzalmát; Heinrich Böll nem döntheti el, hogy részt vesz-e benne. Így talán sikerült valamiféle emléket állítanunk annak a sok arctalan katonának is, akikre hasonló sors várt.

A hang is nagyon fontos volt, ezért a narrációt ifjabb Vidnyánszky Attila személyében színészre – tehát profi szakemberre – bíztuk. Amint már volt szó róla, az egész történet egy örületig fokozódó monológ: Böll levélben mesél a feleségének, és elmondja azt, hogy mi zajlik éppen benne. Mi szándékosan nem a bombázásokat, a vért, a háborút akartuk bemutatni, mint oly sok film – gondoljunk csak például a *Ryan*

közlegény megmentése címűre –, hanem arra fókuszáltunk, ami ennek az embernek a lelkében történik. Ez egy sokkal diszkrétebb megközelítés, hiszen kívülről senki nem látja, hogy az egyén min megy keresztül. Pedig mindannyian voltunk már olyan helyzetben, amikor annyira feszültek voltak az idegeink, hogy folyamatosan ment belül egy monológ. Mondtuk magunknak, hogy miért nekünk van igazunk, a másiknak miért nincs, vagy próbáltuk megérteni, mi is az, ami éppen történik velünk, jó-e vagy rossz. Ezt éli át Böll is.

Aki megnézi a filmet, tapasztalni fogja, hogy a narráció során gyakran megszólal egy női hang is. Ez a feleség, Annemarie hangja. Az általa írt válaszlevelek mindaddig nem kerültek napvilágra, de az ifjú Böll leveleiből ki lehet következtetni, hogyan csapódtak le a történések a fiatalasszonyban. Bata Éva színésznő kölcsönzi Annemarie-nak a hangját, tulajdonképpen azt a hatást keltve, mintha a feleség Heinrich leveleit olvasná, Fesztbaum Béla pedig az író azon műveiből mond el részleteket, amelyeket magyarországi élményei ihlettek.

Említettem már, hogy a filmben néha kinyitjuk Böll mikrokozmoszát, és megmutatjuk, mi történik körülötte a világban. Ezt úgy kívántuk megoldani, hogy a kor egyik legnépszerűbb hírszolgáltatóját, a rádiót idézzük meg. A nagy történéseket ismertető híreket két rádióbemondó olvassa fel, akiket Novodomszky Éva és Szalóczy Pál kelt életre. A szöveget, ami elhangzik, a korabeli újságok szalagcímeiből szerettem volna összeollózni, azonban ebben az időszakban a lapok nagy részét már vagy betiltották, vagy szigorúan cenzúrázták. Végül úgy oldottam meg a problémát, hogy a Pesti Hírlapból válogattam ki rövidhíreket. Nagyon tanulságos volt olvasni ezeket.

Fóris Ákos történész szakértőként, Cserna-Szabó András pedig irodalmi szakértőként sokat segítettek abban, hogy a forgatókönyv elnyerje a végleges formáját, követhető legyen, illetve hogy ne legyenek benne történelmi tévedések. Ahhoz, hogy a film vizuálisan is hozza, amit elképzeltem, Bordás Róbert operatőr, Vécsey Virág, a Fortepan fotók animátora, Liszkai Attila hangdesigner, Palásti Kovács András grafikus, Mehrli Noémi és Kiss Richárd vágók is kellettek, hiszen a filmkészítés mindig csapatmunka.

- *Egy ilyen produkciót nyilván nem elég elkészíteni, el kell juttatni a nagyközönséghez is. Mondana néhány szót a film tervezett utóéletéről?*

- A magyarországi fesztiválpremier a Mozgóképfesztiválon volt idén júniusban, a televíziós premier pedig az RTL-en lesz, szintén idén, de hogy pontosan mikor, arról még zajlanak a tárgyalások. Ősszel reményeink szerint turnéra indulhat a film, több külföldi és belföldi állomással. A terveink közt az is szerepel, hogy Erdélybe is elhozzuk. Úgy gondolom, azért is fontos, hogy lássák, mert ugyan történelmi korszakként a második világháborút idézi meg, mégis meglehetősen mai problémákra reflektál. Mikor mi forgatni kezdtünk, itt Európában még békében éltünk. Az utómunka és a bemutató idejére már vérfagyasztóan aktuálissá vált ez a történet, különösen, hogy tulajdonképpen azt próbálja megragadni, ami egy kiszolgáltatott kisember – mindannyiunk – lelkében zajlik ilyen helyzetekben. Ahogy Böll is idézi az egyik levelében: „a háború az, amikor csend van a szívedben”.

*Jelenet a Böll közlegény megmentése című dokumentumfilmből
(fotó: Pozsonyi Janka)*

SOHA NEM TUDOD, MIKOR HANGZIK EL
AZ A KINCSET ÉRŐ MONDAT,
AMI ESETLEG A FILM CSÚCSPONTJA LESZ

– Magyarosi Sándor beszélgetése Spitzer Judittal,
a Gróf Bánffy Katalin. Erdélytől Marokkóig című
dokumentumfilm rendezőjével¹ –

– Arra kérnélek, bevezetőként mondj néhány szót magadról, illetve arról, hogy mivel foglalkozol.

– Televíziós műsorvezető-szerkesztő vagyok, jelenleg a román televízió kolozsvári területi stúdiójánál dolgozom. Körülbelül huszonöt-huszonhat éve vagyok a szakmában: ebből tizenegy évet a Duna Tv, illetve a Magyar Televízió tudósítója voltam, és tizenöt éve dolgozom a jelenlegi munkahelyemen. Itt egy napi közszolgálati műsort készítünk különféle témákról *Erdélyi Figyelő* címen.

– *Hogyan kerültél kapcsolatba Bánffy Miklóssal, illetve Bánffy lányával, akiről aztán dokumentumfilmet is készítettél?*

– Amint említettem, tizenegy évig voltam a Duna Tv és az MTV tudósítója. Ebben az időszakban a kolozsvári Video Pontesnél Marius Tabacu volt a stúdióvezetőm. Róla tudni kell, hogy igen sokoldalú ember volt: német óvodába járt, kitűnően beszélt magyarul, a kolozsvári Gheorghe Dima Zeneakadémián szerzett diplomát zongora szakon, dolgozott műfordítóként és filmrendezőként, a kommunizmus idején pedig a kolozsvári ellenzéki értelmiség egyik igen jelentős alakja volt. Nem csupán a munka kötött össze bennünket: talán nem túlzás azt mondani, hogy barátok voltunk. Marius fordította le román nyelvre Bánffy Miklós Erdély-trilógiáját. A regényt is az ő hatására olvastam el, és tulajdonképpen így kerültem először kapcsolatba a Bánffyakkal, az irodalmon keresztül. Nem sokkal ezután találtam rá Bánffy Katalin *Ének az életből*² című könyvére, amelyben Bánffy lánya tulajdonképpen

---

1 A teljes dokumentumfilm interneten is megtekinthető az alábbi linken: <https://www.facebook.com/100050001168484/videos/293144719734701>

2 Bánffy Katalin: *Ének az életből*. Budapest, 2014, Helikon.

életének első huszonöt évét idézi fel, és az is nagyon tetszett. Innen már egyenes út vezetett oda, hogy megkeressem azt a kötetet is – mivelhogy valamivel korábban már hallottam róla –, amelyben Marosi Ildikó az apa és lánya közötti levelezés egy részét tette közzé.³ Gyönyörű ez a levelezés: Bánffy Miklós és Bánffy Katalin is kiváló írói vénával rendelkezett. A grófnő kapcsán ez nyilván kevésbé ismeretes, de olyannyira így van, hogy maga az apja is biztatta: írjon, mert van hozzá tehetsége.

De visszatérve a kérdésre: végigolvastam az említett könyveket, és roppant kíváncsi lettem Bánffy Katalinra. Pedig itt nálunk Erdélyben azért hallottam olyan hangokat is, hogy miért kellett elmennie Marokkóba, miért nem volt képes itthon maradni? Bánffy Miklós kapcsán ugyan tudtam Szilvássy Caroláról is, de nekem határozottan Katalin volt a rokonszenvesebb, inkább ő fogott meg. Az elevensége, az életigenlése, a rátermettsége, és hogy egy annyira bűbajos, erős, különleges ember. Amikor az apjával való levelezését és a visszaemlékezését elolvastam, elhatároztam, hogy meg fogom keresni Marokkóban, és amint ezt eldöntöttem, heteken belül megkaptam az engedélyt a kiutazásra.

Az igazgatónk, aki egyébként román nemzetiségű, nagyon nyitott volt a témára – egyszerűen fantasztikus ötletnek tartotta, hogy én ezt meg szeretném csinálni –, és azonnal igent is mondott rá. Mindezt persze még Bukarestnek, a központnak is jóvá kellett hagynia, de ők is elég gyorsan engedélyezték, hogy három napot forgothassak Marokkóban. Kezünkben volt a repjegy, a tangeri szállás lefoglalva, de ne képzelje senki, hogy itt egy több fős filmes stábról van szó: az operatőrrel ketten cipeltük az állványokat, a kábeleket, a lámpaszettet – egyszóval mindent. Már csak az külön filmtéma lehetne, hogyan hurcoltuk végig mindezt a felszerelést és a kamerákat az arab világon, ahol egy taxiba sose tudsz egyből beszállni, mert mindegyikből legalább öt arab lóg ki. A sofőrök kedvesek voltak, szívesen megálltak, de hát túl sok volt nálunk a cucc. Ilyen értelemben a filmünk ritka példája annak, hogy mindössze három nap alatt, szinte nulla költségvetésből hogyan lehet mégis összehozni egy ilyen produkciót. A néző nyilván csak a végeredményt látja és nem azt, hogy mennyi pénzből, milyen körülmények között készült el, ráadásul a filmes műfajban nincs

---

3 Marosi Ildikó: *Bánffy Miklós estéje*. Kolozsvár, 2017, Polis.

lábjegyzet, hogy mindezt odaírassuk neki. Szerencsére a grófnő nagyon izgalmas egyéniség; az ő bája valamelyest még a képi világ hiányosságait is ellensúlyozni tudja.

- *Miután maga az ötlet megszületett, hogyan sikerült felvenni a kapcsolatot Bánffy Katalinnal?*

- Megkerestem Szebeni Zsuzsát, aki amellet, hogy a sepsiszentgyörgyi Liszt Intézet vezetője, Bánffy Miklós életének egyik szakértője is, illetve Hegedűs Csillát, aki a bonchidai Bánffy-kastély felújítását vezeti, és rengeteg oktatási és kulturális programot szervez ott – tulajdonképpen neki köszönhető, hogy sikerült a kastélyt ilyen gyönyörű állapotba hozni, amilyenben most van. Ők segítettek a grófnő lányainak az elérhetőségével. A grófnő már akkor kilencvennyolc éves volt, nagyothalló, nem lehetett csak úgy rácsörögni. Először tehát a New Yorkban élő lányával, Nicolette Jelennel beszéltem, és ő kért engedélyt számomra, hogy hívhassam. Ezt követően lezajlott az első telefonbeszélgetés. El se tudom mondani, mennyire izgultam, meg még kiabálnom is kellett, mert hát Bánffy Katalin már nagyon idős. Persze ez nem úgy megy, hogy felhívod, kicsöng a telefon, és rögtön ő szól bele. Először az arab bejárónője vette fel, ugyanis a arab világban – akárcsak annak idején Bonchidán – ötfős kisegítő személyzet dolgozik a háztartásában. Nos, felveszi az arab cseléd, aki egy kukkot nem beszél angolul, viszont amint rájött, kit keresek, odatolták a grófnőt a kerekesszékeben a telefonhoz. Akkor még kilencvennyolc éves volt, de olyan erőteljes, étellel teli hangon szólt bele, hogy meg is lepődtem. Zavaromban először kedves Katalinnak szólítottam. Erre néhány másodpercig csend volt – lódult is velem kettőt a világ, hogy itt valamit nagyon elszúrtam –, aztán nagyon határozott hangon közölte: hölgyem, megengedem, hogy grófnőnek szólítson. Végül aztán nagyon kedves volt és mondta, hogy természetesen vár. Ezt se úgy képzeld, hogy megbeszélünk egy időpontot, odamegyek, amikor szeretnék, felszerelem a technikát, és elkészítjük az interjút. Kijelentette, hogy pontban 12.30-kor legyek ott, mert akkor szokott étkezni. Magyarán én tulajdonképpen egy ebédmeghívást kaptam, és ehhez kellett igazodnom. Azért is izgultam, mert hallottam, hogy amennyiben valaki nem tetszik neki, nem sokat udvariaskodik, hanem egészen egyszerűen kidobja az illetőt. Tehát az a veszély is fennállt, hogy szóba se áll velem. Gondold

el, mi lett volna, ha így alakul: teljesen kárba veszett volna az egész marokkói utam. Szerencsére végül nem ez történt.

- *A kiutazást illetően a grófnővel vagy a bukaresti főnökséggel egyeztetett előbb?*

- Először nyilván azt kellett elérnem, hogy Bánffy Katalin fogadjon, és csak utána kértünk engedélyt a kiutazásra. Az az igazság, ha a tévé nemet mond, én saját pénzemre is elmentem volna, hiszen a grófnő már készült a fogadásunkra, és én képtelen lettem volna azt mondani neki, hogy sajnálom, mégsem mehetek. Azért is igyekezni kellett, mert a korára való tekintettel nem mertem úgy gondolkodni, hogy majd beütemezzük jövő nyárra, vagy amikor majd időm lesz. Úgy éreztem, minél hamarabb kell lépni, míg ő még ennyire eleven, ennyire élénk – mégiscsak egy kilencvennyolc éves hölgyről van szó. Egyébként épp ezekben a percekben tölti a kilencvenkilencedik életévét, mikor mi beszélgetünk. Véletlenül pont jókor készül ez az interjú.

- *Az az igazság, hogy szándékosan ütemeztem ezt a beszélgetést éppen június 5-ére. Miután a grófnő beleegyezése megvolt, mennyi időbe került engedélyeztetni a kiutazást?*

- Két hétbe. Nagyon gyors és ügyes volt a kolozsvári román televízió, és Bukarestből is azonnal jóváhagyták, úgyhogy e tekintetben egy szavam nem lehet. Egy kisebbségi szerkesztőség számára engedélyezni egy marokkói utat... nem is hiszem, hogy erre korábban lett volna példa. Viszont ettől a perctől megkezdődtek a bonyodalmak. Mindez a Covid-járvány alatt zajlott, és én egy bizonyos operatőrrel szerettem volna kiutazni. Nem mindegy, kivel dolgozol együtt, és vele már összeszoktunk; pontosan tudtam, hogyan filmez. Csakhogy az emberemről kiderült, hogy nincs beoltva, és emiatt nem hagyhatja el az országot. A probléma úgy oldódott meg, hogy mellém rendeltek egy másik operatőrt, aki tulajdonképpen nem is operatőr, hanem a román televízió egyik vágója. Egy nagyon tehetséges fiatalember, nyilván filmezett is már korábban, volt operatőri múltja, sőt Amerikában is dolgozott néhány évet, de a tévénél vágóként van alkalmazásban. A helyzet tehát valahogy így nézett ki: egy olyan operatőrrel megyek el Afrikába egy magyar grófnőhöz dokumentumportrét forgatni, aki nem beszél magyarul, és tulajdonképpen vágó. Na most, egy ilyen

produkcióban minden szó, minden gondolat fontos. Nem egy előre megírt forgatókönyvből dolgozol, nem játékfilmet csinálsz, a kamerának folyamatosan forognia kell. Az operatőrnek is rá kell hangolódnia az alanyra, mert soha nem tudod, mikor hangzik el az a kincset érő mondat, ami esetleg a film csúcspontja vagy legszebb mozzanata lesz. Talán mindezek tükrében érthető, hogy mennyire nehéz volt egy olyan emberrel dolgozni, aki egyszerűen egy kukkot nem értett abból, amit filmeznie kellett. Fél szemem a grófnőn volt, fél szemem meg az operatőrön, és éppen csak nem rugdostam a lábát az asztal alatt, nehogy kikapcsolja a kamerát, mikor például azt hitte, hogy most csak kávézunk – holott néha pont kávézás közben hangzanak el a legjobb mondatok. Majdhogynem elmeséltem neki a teljes Bánffy-trilógiát – illetve oda is tettem, hogy kezdje olvasni a Marius Tabacu-féle fordítást –, de ettől még szegény a beszélgetésből ugyanúgy nem értett semmit. Tehát embertelenül nehéz körülmények között forgattunk, és még csak nem is ez volt az egyetlen bajunk. Filmes ismerősök szokták mondani utólag, hogy lehetett volna ezt szebben is filmezni, és ez igaz is. Csakhogy amikor mi a lámpaparkot felszereltük, amitől a villában valóban gyönyörű lett a világítás, láttam a grófnő szemén, hogy rettenetesen zavarja a reflektorok fénye. Erre az iránta való tiszteletből azonnal kikapcsoltunk mindent. Egy másik aspektus: általában az ilyen interjúk egy jellegzetes, felcsíptethető mikrofonnal készülnek – nos, azt sem tettük fel, mert a grófnőt szemmel láthatóan feszélyezte volna. Igyekeztünk figyelni ezekre a dolgokra, főként azért, hogy otthonosan érezze magát a helyzetben, és nyugodtan, szabadon beszélgethessen velem. Azt hiszem, végül ezek az apróságok miatt egyáltalán nem is volt kényelmetlen számára, hogy filmezzük: az egésznek inkább olyan hangulata lett, mintha csak társalognánk. Képileg ez egyértelműen a film rovására ment, viszont a grófnő lénye így gyönyörűen előtérbe került.

– *Mielőtt továbbmennénk, lépünk vissza kicsit. Hogyan sikerült bejutnotok az országba, illetve hogyan szereztetek forgatási engedélyt?*

– Nem is tudom, egyáltalán merjek-e erről beszélni. Induljunk onnan, hogy én voltam a gyártásvezető, a szerkesztő, az asszisztens – tulajdonképpen egy személyben minden. Az izgalmak akkor kezdődtek, amikor a barcelonai repülőtéren lekéstük a tangeri járatot. Az történt,

hogy átszállásnál kiléptünk a tranzitónából, spanyol felségterületre kerültünk, onnan pedig csak úgy engedtek újra becsekkolni, hogy előbb elvégeztek rajtunk egy Covid-tesztet. Amíg vártunk az eredményre – körülbelül egy órába telt, hogy megkapjuk –, a repülőnk elment. Őrület volt: ott zokogtam a repülőtéren és könyörögtem, hogy engedjenek becsekkolni, de nem lehetett. Egy adott pillanatban úgy nézett ki, hogy Casablancába kell repülnünk, de aztán segítettek Kolozsvárról, és így végül megérkeztünk Tangerbe, ahol rögtön jött a második ájulás: tudatosodott bennünk, hogy itt vagyunk egy muszlim országban, ahol dokumentumfilmet szeretnénk készíteni, de tulajdonképpen nincs forgatási engedélyünk, ráadásul nekem korábban le sem esett a tantusz, hogy ezt is el kellene intézni. Mivel – mint említettem – a gyártásvezető is én voltam, nem kérdés, hogy ezért engem terhel a felelősség, de miközben forgatókönyvet írtam és az interjúra is kellett készülnöm, a nagy kapkodásban egyszerűen kiment a fejemből a dolog.

Úgy jutottunk át a határon, hogy én azt neked el nem mondom. Óriási állványok voltak nálunk, három kamera, kábelek, akkumulátorok, lámpák – csupa olyan felszerelés, amiről egyértelműen látszott, mire való. Nem volt mit tenni: egészen egyszerűen mosolyogtam és hazudtam. Eljátszottam a stupid tourist-ot, a hülye nőt, aki ennyire szereti, hogy filmezik vagy fényképezik. Azt mondtam, azért viszem magammal ezt a szegény operatőrt, mert hát én ilyen vagyok. Mindent bevettem, hogy beengedjenek, de azt hiszem, mire sikerült, legalább öt kilót fogytam az izgalomtól. Nem tudom, jó ötlet-e ezt elmondani, de tulajdonképpen illegálisan filmeztünk Marokkóban. Nem volt filmzési engedélyünk.

– *Már a megérkezésetek napján megkezdtétek a forgatást?*

– Nem, csak másnap, de az sem zajlott le bonyodalmak nélkül. A grófnő fél egyre várt, és mi a megfelelő időpontban hívtunk is egy taxit a szállodához. Nem számoltunk viszont azzal, hogy az arab taxisok mindig késnek – de nem tíz percet vagy tizenötöt, mint máshol, hanem félórát, negyvenöt perceket. Ráadásul ehhez még mosolyognak is: ők ráérnek. (Amúgy isteni ez az arab mentalitás, nem stresszelik magukat. Ezt kéne valahogy eltanulnunk.) Velük ellentétben én viszont nagyon izgultam, hogy már az első alkalommal elkésünk, miközben nekünk a grófnőnél már meg is terítették az orosz katonák elől

elmenekített családi ezüsstel. A lényeg az, hogy bár késve, de végül megérkeztünk, és óriási szerencsém is volt: már az első pillanatban megkedveltük egymást, és nem utasított el. Bánffy Katalin egyébként egy villában lakik, ami a Gibraltári-szorosra néz. A teraszról látszanak a spanyol partok. Egyik, Bánffy Miklósnak küldött levelében említést is tesz erről: az a sáv a horizonton, írja, már Európa, és látványa az otthoni tájakra emlékezteti. Azokra a tájakra, ahová ő már nem mehet vissza.

De visszatérve a kérdésre: nyilván én nem feltétlenül akartam volna ebédelni, mert számomra az lett volna a fontosabb, hogy a munkát elvégezzük. Amikor a film ötlete megfordult a fejemben, azt is gondoltam, hogy megérkezünk és hozzáfogunk ismerkedni, dolgozni, de végül tiszteletben tartottam az ő kérését, és ez jó is volt, mert az egész találkozás tulajdonképpen úgy nézett ki, mintha egy arisztokrata hölgy vendéget fogadott volna mondjuk a világháborút megelőző időkben. Tehát megérkeztem, leültünk a teraszra, én pedig átadtam a Székelyföldről hozott cseresznyekompótot. Mivel tudtam, hogy ez a gyümölcs a kedvence, megkértem édesanyámat, küldjön Sepsiszentgyörgyről egyet, ha maradt még belőle, mert Marokkóban nem lehet kapni. Ez igen jó ötletnek bizonyult – imádtá. Megittunk egy kávé is, kicsit csevegtünk – úgy, ahogy illik. A szimpátia, az egymásra hangolódás szerencsére szinte azonnal kialakult. Aztán fogott egy B. K. monogramos ezüstcsengőt és megrázta (ez a jelenet a filmben is látható). Mondanom sem kell, a csengőnek is van története: még Bonchidáról hozta el, és valamikor a dédanyjáé, Bethlen Katáé volt. A csengetésre természetesen megjelentek a háztartási alkalmazottak, a grófnő pedig mondta, hogy ebédidő van, helyet kell foglalni az asztalnál. És megebédelünk – amint említettem már, az evőeszközök abból az ezüstkészletből származtak, amit az oroszok elől menekítettek el, és ami végül Marokkóba is elkísérte a grófnőt.

– *Az olvasók kedvéért, akik még nem látták a filmet, röviden mondd el, hogyan került Bánffy Katalin éppén Marokkóba.*

– Igen, ez fontos. Bármilyen furcsának is tűnik, sokan kédezték tőlem, hogy miért kellett kimennie oda, miért nem maradt itthon. Az igazság az, hogy nem jókedvében ment el. Kezdődött azzal, hogy a háború végén a visszavonuló német csapatok tizenhét teherautónyi értéket vittek el a bonchidai kastélyukból, az épületet pedig felgyújtot-

ták. A pusztítást a bevonuló orosz alakulatok tették teljessé. Bánffy Miklós ebben az időszakban a lányával és feleségével, Váradi Aranka színésznővel együtt Budapesten tartózkodott, de amint újra lehetett utazni, azonnal elindult Kolozsvár felé (nyilván ez csak akkor volt lehetséges, mikor a front már Budapesten is túlhaladt). Bánffy Katalin azt meséli, embertelen körülmények között, marhavagonokban jutottak el Kolozsvárig, ahonnan a gróf azonnal indult volna ki Bonchidára, hogy megnézzé, milyen állapotban van a kastély, a lánya viszont nem tartott vele. Azt mondta, képtelen lett volna az akkori meggyalázott állapotában viszontlátni azt az otthont, ahol felnőtt. Mivel akkor már lehetett tudni, hogy le fogják zárni a határt, Bánffy a lányát és a feleségét visszaküldte Budapestre, ő maga viszont Kolozsváron maradt, hogy mentse Bonchidáról, ami menthető. Nem is gondolták, hogy akkor látják egymást utoljára, hogy szét lesz szakítva a család. Katalin munkát vállalt Pesten – ez is egy érdekes fejezete az életének, ugyanis az ő helyzetében felnőtt fiatal nőként ez volt az első eset, hogy neki magának kellett megteremtienie a megélhetését, és rendkívül büszke is volt rá, hogy ez sikerült neki. Itt ismerkedett meg a férjével is, a felvidéki származású Ted Jelennel, aki katonai – pontosabban haditengerészeti – attaséként tartózkodott Budapesten. A férjét valamivel a házasságkötésüket követően áthelyezték Marokkóba, és Katalin számára nem is volt kérdés, hogy vele megy Casablancába. Egyébként gyönyörű, ahogy az apjával való levelezésében a grófnő Afrikának ezt a részét bemutatja: akár egy újabb filmet is lehetne készíteni belőle.

- *Vannak olyan levelek is, amelyek például be se kerültek a te filmbe?*

- Nagyon sok. A grófnő és a lányai is megkedveltek, és miután hazajöttem Marokkóból, engedélyezték, hogy megnézzem a Bánffy-hagyatéknak azt a részét is, amelyet a budapesti Ráday levéltárban őriznek, és amelynek a nagy része mindeddig nem került a nagyközönség elé. Hihetetlen élmény volt forgatni az eredeti leveleket és fotókat. Megvallom, több alkalommal is könny szökött a szemembe. Itt egyébként egy budapesti operatőrrel, Farkas-Mohi Balázssal dolgoztam.

- *Azt lehet tudni, hány levelet váltottak egymással?*

- Megmondom őszintén, nem tudom. Nyilván kézhez kaptam az egész anyagot – egy óriási stósz levelet –, de eszembe sem jutott ezeket

A fiatal Bánffy Katalinról készült fotók, amelyeket ő maga küldött apjának, Bánffy Miklósnak

megszámolni. Az viszont fontos, hogy a levéltárban csak Bánffy Katalin levelei vannak, pontosabban azok a levelek, amelyeket az apjához, Bánffy Miklóshoz írt. Bánffy válaszlevelei feltehetőleg Marokkóban lehetnek, de ott egyszerűen örültem annak, amit a grófnő megoszt velem, eszembe se jutott ezekre rákérdezni; így is sokkal több kedveséget, időt és szeretetet kaptam tőle, mint gondoltam volna. Azok a válaszlevelek, amiket a filmben is felhasználtunk, a Marosi Ildikó által szerkesztett kötetből származnak. A beszélgetést leszámítva a film tulajdonképpen a kettejük levelezésére épül: ebből bontakozik ki a grófnő egész marokkói élete és az arab világhoz való viszonyulása is, illetve ebből válik nyilvánvalóvá, hogy milyen hihetetlenül erős az a szeretet, ami kettejüket összekapcsolja. A levelezésből különben az is kiderül, hogy Bánffy mennyire szerette a feleségét, Váradi Arankát, a Nemzeti Színház legnagyobb művészei közé sorolt színésznőjét, akiről szerintem méltatlanul kevés szó esik a gróf kapcsán.

- Térjünk vissza a Bánffy Katalinnal készített interjúhoz. Hány órát forgattatok vele?

- Három napot tudtunk Marokkóban tölteni, de ez nyilván nem három teljes nap volt, mert el kellett jutni ide-oda Tangerben, ráadásul szinte mindenhová gyalog mentünk. A grófnővel mindhárom napon találkoztam. A lánya azt mondta nekem, hogy vigyázzak rá, mert idős, maximum másfél órányi vendégeskedést bír ki egyszerre. Ehhez képest

az első nap végén, amikor eljövételkor ránéztem az órára, kiderült, hogy öt és fél órát töltöttünk együtt. Ez is mutatja, mennyire felvillanyozta a látogatásom, illetve hogy nagyon jól éreztük magunkat egymás társaságában. Másnap is visszavárt – akkor közel négy órát voltam ott –, harmadnap meg el kellett búcsúznunk egymástól (erre később még visszatérek). Ami a forgatást illeti, azt se úgy képzeld, hogy felvettünk egy szokványos interjút. Amint említettem, előbb leültünk ebédelni, és közben, illetve utána is beszélgettünk, aztán előszedett egy társasjátékot, amit a másik lányától, Lilibeth-től kapott Párizsból, és azzal is játszottunk egyet. Természetesen én előzetesen készültem, összeírtam a kérdéseimet, de dokumentumfilmek készítésénél néha értelmetlen ragaszkodni valamiféle forgatókönyvhöz vagy menetrendhez: jobb maximálisan alkalmazkodni az interjúalanyhoz, engedni, hogy ő vigyen téged. Kérdezni is nehéz a grófnőtől, nagyothall már, tehát nem volt könnyű vele beszélgetni. Néha a filmben is szinte kiabálok, hogy eljusson hozzá a kérdés, és így sem mindig sikerült megértetni magam – bár gyanakszom, volt olyan kérdésem, amit tulajdonképpen nem is akart meghallani.

Ami engem az életén kívül még nagyon érdekelt, az az Erdély-trilógia angolra fordítása volt. Már pontosan ő sem emlékszik, mennyi ideig tartott, de legalább nyolc vagy kilenc éven át fordította. Hatalmas feladat, ha belegondolsz: azért mégiscsak egy háromkötetes könyvről, Bánffy Miklós legjelentősebb művéről van szó, ráadásul az angol változat különösen fontos, hiszen Bánffyt tulajdonképpen ennek köszönhetően ismerte meg a világ. Miután angolul megjelent, további hét nyelvre is lefordították.

Bánffy Katalin különben összesen öt vagy hat nyelven beszél, a háztartási alkalmazottaival is arabul, spanyolul, franciául érteti meg magát. Annak ellenére, hogy nagyon régóta nem él magyar nyelvterületen, az anyanyelvét még mindig gyönyörűen beszéli. Illetve pontosítanék: úgy beszél magyarul, ahogyan abban a letűnt nemesi vagy arisztokrata világban beszéltek, amelyből ő maga is származik. Ez különben nem kizárólag a beszédében nyilvánul meg: úgy is viselkedik, úgy étkezik, úgy fogja meg az evőeszközöket, stb. Nem is tudom, hogyan lehetne ezt jól megfogalmazni: mintha nem csupán azt a néhány családi tárgyat menekítette volna ki a második világháború után Erdélyből, illetve később Magyarországról, hanem a szokásai által azt a világot

is, amiben korábban élt. És emiatt nem is feltétlenül csak az az érdekes, amit elmond, hanem az is, hogy általa mintha abba a világba nyerne betekintést az ember, aminek Bánffy Miklós is a részese volt. És mindezt úgy, hogy tulajdonképpen hetvenöt éve Észak-Afrikában él. Rá is kérdeztem, milyen a viszonya az arab világgal. Azt válaszolta, nagy tiszteletben tartja őket, de nem igazán vette át a szokásaikat, merthogy ő maga nem arab. Megmaradt magyar grófnőnek.

- *Említetted, hogy utolsó nap vissza kellett menni elkészönni. Hogyan zajlott a búcsúzkodás?*

- Meglehetősen érdekesen, ugyanis útravalóként süteményt sütött nekünk. Mindenesetre mikor az utolsó napon megérkeztünk a villa elé, a háztartási alkalmazottak nem engedtek be. Szinte negyven percet kellett várakoznunk az udvar egzotikus növényei között úgy, hogy közben kihallatszott az épületből, amint a grófnő kiabál valakivel. El sem tudtuk képzelni, mi lehet a feszültség oka. Aztán persze kiderült: csak arról volt szó, hogy a háztartási alkalmazott elégette a süteményt, mire a grófnő újra begyúratta a tésztát, süttetett egy másikat, és azt kellett kivárni. Csak akkor engedtek be, mikor már a süteménnyel a kezében tudott fogadni bennünket. Nem volt mit tenni, vártunk türelmesen.

- *A grófnő villáján kívül még hol filmeztetek Marokkóban?*

- Azokat a helyszíneket jártuk végig, amelyek valami módon Bánffy Katalin korábbi életéhez kötődnek. Ilyenek voltak a Café Hafa vagy a Café Baba, ahol nagyon sok híres ember megfordult, és ahol látni, micsoda nagyvilági élet zajlott régebben Tangerben. Meg a kedvenc helyeit: itt találkozik a Földközi-tenger és az Atlanti-óceán, a grófnő pedig még néhány évvel ezelőtt is napi másfél órát úszott az óceánban. Ezért kerültek be a filmbe a víz alatti felvételek. Gyönyörűen írja le az apjának az anemónákat, meg úgy általában a víz felszíne alatti világot. Annyira szépen, hogy Bánffy Miklósnak egyik utolsó vágya az volt, bárcsak ott, a lánya mellett, az Atlanti-óceán partján érhetné az elmúlás.

- *A víz alatti felvételek is Marokkóban készültek?*

- Nem, itt van egy kis család. Nagyon hideg volt az Atlanti-óceán, a búvárkodás meg nagyon drága, úgyhogy sem időnk, sem pénzünk nem

lett volna arra, hogy felszerelést béreljünk a merüléshez, illetve a víz alatti filmezéshez. A Vörös-tengernek viszont nagyon hasonló az élővilága: ott én is merültem, és az ottani bűvároktatómtól rendeltem meg a felvételeket. Úgyhogy a Marokkóban forgatott dokumentumfilmünkhöz a víz alatti részt tulajdonképpen Egyiptomban vettük fel.

- *Van még valami, amiről nem beszéltünk, de fontosnak tartanád néhány szót szólni róla?*

- Talán két dolog. Az egyik a grófnő villája, illetve az a hangulat, amit egyrészt az életmódja, másrészt a családja történetéhez kapcsolódó tárgyak kölcsönöznek a helynek. Bánffy Miklós több eredeti grafikáját és jelmeztervét is volt alkalmam megnézni, erről azonban nem is mondanék többet: benne vannak a filmben. A másik dolog a marokkói társasági élethez kapcsolódik: egy adott időszakban rengeteg olyan híresség fordult meg a városban, akinek a nevét ma a világirodalomból ismerjük – róluk is beszélünk a grófnővel készített interjú során. De ahhoz, hogy kiderüljön, kik ők, meg kell nézni a filmet.

Spitzer Judit Miklós Sándorral, a dokumentumfilm vágójával

NEMCSAK A FÉRFIAK ÍRJÁK VAGY ÉLIK MEG A TÖRTÉNELMET, HANEM A NŐK IS LEGALÁBB UGYANANNYIRA JELENTŐS SZEREPLŐI

– *Magyarosi Sándor beszélgetése Szebeni Zsuzsával,*

A maga természete szerint és szabadon című, Szilvássy

Caroláról készült dokumentumfilm rendezőjével –

– *Bevezetőként mondj néhány szót magadról és arról, hogy mivel foglalkozol.*

– Jelen pillanatban a Liszt Intézet sepsiszentgyörgyi intézetét vezetem, egyébként színháztörténész vagyok.

– *Mikor döntöttél úgy, hogy kutatási témaként Bánffy Miklós életével szeretnél foglalkozni?*

– Tulajdonképpen a szakdolgozatom kapcsán, de igazából a legelső kontaktus sokkal korábbi ennél. Mikor nagypapámmal még gyermekkoromban sétáltam a Király utcában Kolozsváron, egy bizonyos épületnél elmesélte, hogy itt halt éhen Bánffy Miklós. Nagypám különben minden házhoz rendelt valami mesét, és ez volt az egyik. Abban az időben ezt úgy képzeltem, hogy Bánffy összezárta a fogait és nem evett – akárcsak én, ha valamit nem szerettem.

A következő momentum Bánffyval kapcsolatosan az volt, hogy a középiskola utolsó évében egy erősen cenzúrázott irodalom tankönyvet adtak nekünk, az érettségi tételek közül pedig kivettek embereket, akiknek azután már a nevét sem volt szabad megemlíteni. Valami fekete nyomdai eszközzel egyszerűen olvashatatlaná tették azokat az oldalakat, amelyeken szerepeltek. Erre én nagy okosan kitaláltam, hogy kikölcsönzőm a könyvtárból az előző évi tankönyvet, és megnézem abban, kiket vettek ki. Kós Károlyról és Bánffy Miklósról volt szó, és persze attól kezdve berögzültek nekem ezek a nevek. Pont attól lettek érdekeseek, mert tiltották őket. Valahogy azóta is végigkísérik az életemet.

Rögtön az egyetem után újságíróként dolgoztam egy évet, és ugyanakkor a színháztörténeti intézet munkatársa is voltam. Az utóbbinál

folyamatosan volt valamilyen szintű tudományos munkánk – nem azt mondom, hogy nagyon gazdag, de azért minden évben egy-két konferencián részt kellett venni. Ha nem valami színháztörténeti szaktémát kellett vinnünk, én általában valami Bánffyval kapcsolatos előadással mentem. Már akkor a fejembe vettem, hogy csinálnék egy Bánffy-kiállítást is, azonban ez – tekintve, hogy a személyéhez köthető tárgyak mennyire szétszóródtak – egyáltalán nem ígérkezett könnyű vállalkozásnak. Magyarországon először – javarészt politikai okokból – hihetetlen ellenállással viszonyultak az ötlethez. Sok ember számára elképzelhetetlennek tűnhet, de most már el merem mondani, hogy az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet munkatársai Bánffyt egyszerűen irredenta, érdektelen dilettánsnak tartották, és hét éven át be sem fogadták a kiállítás forgatókönyvét. Nagyon hálás vagyok Doktor Ács Piroskának, aki viszont kinevezésekor nagyon megörvendett a tervnek, és csak arra hívta fel a figyelmem – teljesen jóindulatúan –, hogy nem maradt fenn túl sok, Bánffyhoz kapcsolódó tárgyi emlék. Mondtam neki, pont azt szeretném, hogy múzeumi és levéltári összefogással – akár országok között is – létrehozzunk egy olyan kiállítást, ahol az utolsó levélig mindent bemutassunk, aminek Bánffyhoz köze van. Ez végül meg is történt; Szócs Géza nyitotta meg a kiállítást.

Készült viszont később egy bővített változat is, ami a kolozsvári Történelmi Múzeum egyik első magyar témájú projektje lett. Itt már százhusz négyzetméternyi anyagot sikerült bemutatnunk; többek között felhoztuk a múzeum pincéjéből a tönkretett bonchidai barokk szobrokat, a kiállítás után pedig konferenciát is rendeztünk. Nagyon érdekes volt: eljöttek azok a román kollégák, akik megmentették az említett szobrokat. A Bánffy Györgyhez kapcsolódó két portré egyikét például a kolozsvári Szépművészeti Múzeumtól, a másikat pedig a budapesti Nemzeti Múzeumtól kaptuk. Tehát keresztül-kasul mindent összegyűjtöttünk, ami Bánffyhoz kapcsolódott: volt, amit eredetiben, és volt, amit másolatban. Tényleg beleadtunk apaitanyait. Összesen körülbelül hatezer nézője volt a kiállításnak. A megnyitón részt vettek Bánffy Miklós unokái is: Nicolette Jelen New Yorkban élő üvegművész, akinek az alkotásaiból szintén került be a kiállításba, és Elisabeth Salnicoff, aki Párizsban él és belsőépítésként dolgozik.

- Szóba került, hogy valami módon a szakdolgozatod is Bánffyhoz kapcsolódott.

- Igen, az Arts and Crafts jegyeit elemeztem Kós Károly és Bánffy Miklós munkásságán keresztül.

- A dolgozat tehát főként a képzőművészi munkásságukra vonatkozott?

- Nem, inkább vegyes volt, ideértve a díszlettervezői tevékenységüket is. A végén az említett kettő mellé még bejött egy harmadik ember, Stanisław Wyspiański is. Amellett, hogy kortársak is voltak, Wyspiańskira ugyanaz a hármasság jellemző, mint Bánffyra és Kósra: egyszerre gondolkozott drámában, irodalomban és képzőművészetben, és ennek a furcsa ötvözetét jelenítette meg. (Szerintem az előbbi kettő szakmai barátságának ez is volt a egyik alapja.) Röviden tehát az a lényeg, hogy mindhármuk munkásságában nyomon követhetők az Arts and Crafts mozgalom jellemzői.

- Hogyan jutunk el innen Caroláig, illetve a róla készült filmig?

- Bánffytól egyenes út vezetett Szilvássy Carola felé. A levéltári kutatásaimból az derült ki, hogy két olyan nő volt, aki nagyon fontos szerepet töltött be a gróf életében: az egyik a felesége, Váradi Aranka, a másik pedig Szilvássy Carola, akinek a hagyatéka a református levéltárban szinte érintetlen volt (bár egy-két kutató bizonyos részeket azért korábban már átnézett belőle). Egy idő után rá is kiterjesztettem a kutatást. Ebből először lett egy kiállítás, utána egy kötet, és egyre inkább megérett bennem az elhatározás, hogy filmet is kellene készítenünk róla. Egyébként korábban már Bánffyról, Kós Károlyról és Kemény Jánosról is csináltunk dokumentumfilmet Oláh Kata rendezésében. Ez egy összefüggő trilógia volt, és készült még egy negyedik film is, Ignác Rózsáról.

- Tehát - ha jól értem - nem a Bánffy-trilógiában szereplő Milóth Adrienne felől jutottatok el Carolához.

- Nem, hanem a levéltári kutatás felől. Óriási mennyiségű anyag összegyűlt róla, és ez alapján egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy egy olyan személyiséggel van dolgunk, akit filmben is be kellene mutatni. A gyermekkoráról például tudjuk, hogy nagyon fontosak voltak számá-

ra a mezőzáhi nyarak, ahol együtt lehetett az unokatestvéreivel. A bécsi és svájci nevelőintézetek hatása is tagadhatatlan: Carola tulajdonképpen itt ismerkedett meg a modern reformista mozgalmakkal. Szintén jelentős időszaka az életének a Bornemisza Elemérrel való házassága és a szivágyi élet. (Bornemisza, aki nemesi származása mellett egy meglehetősen reformer szellemiségű gazdasági szakember volt, maga is igen izgalmas figura.) Ezt az időszakot zárta a gyermekük születése, illetve halála. Az utóbbi esemény pszichológiailag óriási törést jelentett Carola számára: ezt követően költözött vissza Kolozsvárra és végezte el a bábaképzőt, majd a háború alatt mintegy két éven át a fronton ápolónősködött (szakszerszámos ápolónőként, azaz mütös nővérként). Emellett kiemelném a színházi és a filmes tevékenységét, majd az Erdélyi Helikkonnal és a Kemény Zsigmond Társasággal kapcsolatos szerepét: könyvbemutatókat, népszerűsítő túsákat szervezett, illetve emléktáblák és szobrok állításában is közreműködött. Körülbelül ezzel párhuzamosan zajlott a nőtársasági tevékenysége is, ami aztán élete második felében még inkább felerősödött. Egyébként ez az időszak az, amikor nagyon szoros kapcsolatba került Vásárhelyi Jánossal és Makkai Sándor püspökkel, az utolsó éveit pedig szinte teljesen a diakonisszák körében töltötte – a vagyonát is rájuk hagyta. Végül agyvérzéssel kórházba került, és több hónapon át a diakonisszák ápolására szorult. Halála utána a Házsongárd-beli diakonissza sírkertben, a Bethlen–Bánffy kripta közvetlen közelségében temették el.

Van még egy mozzanat, amire fontosnak tartom kitérni Carolát illetően, és ez nem más, mint a Bánffyval való kapcsolata. Itt két dolgot szeretnék megemlíteni: egyik az, hogy igen, Milóth Adrienne alakját ő inspirálta. A magam részéről talán még ennél is fontosabbnak tartom, hogy Bánffy nem folytatta a készülő trilógián a munkát mindaddig, amíg az éppen megírt részeket fel nem olvasta neki (és a trilógiát magát is mindig a kettejük regényeként emlegette). Azt hiszem, a Bánffyval kapcsolatos kutatásaim egyik legfontosabb hozadéka, hogy előkerültek azok a levelek, képeslapok, amelyekből mindez kiderül. Tehát ha nem is feltétlenül szerkesztői, de cenzori szerepe bizonyosan volt Carolának a regény megszületése során, emellett pedig az is fontos, hogy ő viszont megírta a regény női párját. Végül pedig még megemlíteném, hogy mikor Bánffy elment a világháborúba harcolni – és nyilván még nem tudta, visszatér-e vagy sem –, két ismerősnek is

megírta: egyetlen ember van, akit szeretné, hogy anyagilag és erkölcsileg is támogassanak, s ez Szilvássy Carola. Úgy gondolom, ez talán minden egyéb vallomásnál értékesebb.

– *Hogyan lett végül film Szilvássy Carola életéből?*

– Először létrehoztunk egy egyesületet, aminek egyik első tevékenysége Carola sírjának felújítása volt, illetve ehhez kapcsolódóan elvégeztünk még egy csomó feladatot. Molnár Bánffy Kata volt az, aki határozottan kijelentette, hogy megteremti a filmhez az anyagi alapokat, ugyanakkor tudtuk, hogy a szakmai munka bizonyos részét Ugron Zsolna fogja elvégezni. Ez így is lett, mert őt kértük fel arra, hogy a film forgatókönyvét megírja.

– *Hogy nézett ki a produceri munka ebben az esetben?*

– Miután Kata kijelentette, hogy ezt a részét ő felvállalja, én különösebben ebbe nem folytam bele. Nekünk inkább az volt a feladatunk, hogy összerakjuk a szakmai hátteret. Végül bekerültünk a pályázattal az első fordulóba, és mivel pont akkor voltak érvényben a Covid miatti korlátozások, nem tudtam kiutazni Budapestre. Egyszer csak rémülten vettem észre, hogy a magyar filmszakma színe-java skype-on keresztül ott van a nappalimban, ugyanis a pályázat elbírálásának részeként meg kellett védenünk a filmet. Valahol ennél a pontnál kezdtem valóban elhinni, hogy ebből előbb-utóbb tényleg lesz filmkészítés.

A forgatás során aztán mindenki csinált mindent, de nyilván voltak leosztott szerepkörök is: Zsolnának például a dramaturgizációs tehetsége jött ki nagyon, nekem a vizuális örületem, Bertha Livia¹ pedig rengeteg munkát fektetett a kutatásba. Eléggé nehéz abból a korszakból eredeti felvételeket találni, és ő az összes nemzetközi kapcsolatát meg a bécsi tanulmányi időszakának a tapasztalatait mind felhasználta, hogy a megfelelő anyagokhoz hozzájussunk.

– *Hogyan indult el maga a forgatás?*

– Amellett, hogy az előkészítésen dolgoztunk, már kezdtünk gondolkodni, hogy meg kéne találnunk azt a színészt, aki képes ezt a komplex

---

1 A film társrendezője.

életpályát bemutatni. Gyakorlatilag a filmnek még nem volt meg az anyagi háttere, mikor már elkezdtük keresni Carolát. Soha senki nem volt elég jó. És akkor egyszer csak Zsolnával, egymástól függetlenül, ráataláltunk Kádár Noémire: ő volt az első ember, aki neki is, nekem is tetszett. Az azért koncepció volt – és ebben mindannyian egyetértettünk –, hogy a karaktert erdélyi színésznek kell eljátszania, mert leginkább ez adná meg a hitelességét. Persze nem zárkóztunk el attól, hogy esetleg magyarországi színészek is részt vegyenek a projektben, de a főbb szerepekre inkább erdélyieket szerettünk volna. Mivelhogy én húsz éven át az erdélyi színházak referense voltam, egyszerűen elkezdtem keresgélni a különféle társulatok honlapjain, de nyilván a jó választáshoz olyanok tanácsa is kellett, akik személyesen ismerték az itteni színészeket, és azt is meg tudták mondani, hogy melyikük lenne alkalmas a szerepre. Két embernek különösen hálás vagyok e tekintetben: az egyik B. Fülöp Erzsébet, a másik pedig Albert Mária. Ők mindketten tanították Noémit, és az ő segítségével kezdtük el megnézni, hogy milyen szerepei voltak, hogyan játszik. A legnehezebbnek végül az bizonyult, hogy Noémit meggyőzzük, ő ugyanis nem ismerte ezt a történetet, és nem is értette pontosan, mit akarunk tőle, ezért aztán nem is állt könnyen kötélnek. Ez az igazság. Végül addig beszélgettünk, hogy egy idő után kezdte megkedvelni a karaktert, és ez az egész átfordult. De volt egy olyan pillanat, amikor komolyan aggódtam: úgy tűnt, megtaláltuk az igazi Carolát, de nem tudtuk, el fogja-e vállalni a szerepet.

– *Hogyan találtak színészt Bánffy Miklós szerepére?*

– Az kicsit egyszerűbb volt. Bodolai Balázs tökéletes volt a szerepre, leszámítva, hogy ő jóval magasabb Bánffynál, és ez nálam valamelyest problémát jelentett. Volt egy másik érdekes aspektus is, ami talán nem érvényesül annyira a filmben: ha megnézzük a róluk készült fotókat, egyértelművé válik, hogy Bornemisza Elemér – Carola férje – és Bánffy rettentően hasonlítottak egymáshoz. Olyannyira, hogy időnként össze is szokták keverni őket. Ez nem egy olyan nagy csoda: egy nő gyakran választ ugyanabba az embertípusba tartozó férfiakat párjául, sőt azt is mondják, hogy tulajdonképpen ilyenkor az ellenkező nemű szülő a mintakép.

- *Hogyan fogtatok hozzá a film elkészítéséhez?*

- Először is igyekeztünk összegyűjteni és Zsolna keze alá adni minél több olyan eredeti dokumentumot, amivel hitelesebbé lehetett tenni a történetet, emellett pedig már a tervezetben leírtunk néhány olyan célkitűzést, ami kicsit túlmutat magán a filmen. Az egyik ilyen a helikoni körrel kapcsolatos ismeretek bővítése volt, illetve azoknak a megszólaltatása, akik nagyon sok mindent tudnak erről a témáról. Sajnos egy ilyen embert már elvesztettünk: Marosi Ildikóról van szó, aki ennek a filmnek a megszületését csak a munkásságával tudta támogatni. Ez nekem nagyon fájó pont volt, mert az, hogy ennyit tudunk a Helikonról, illetve Szilvássy Caroláról, neki is köszönhető. A másik cél egy olyan, 1912-ben készített moziszskeccs újratereztése volt, amelyet 1912-ben forgattak Kolozsváron Uher² rendezésében, és amelynek egyik segédrendezője Szilvássy Carola volt. Számomra nagyon fontos volt, hogy ez megszülessen a filmen belül, és azt hiszem, ennek a mozzanatnak filmtörténeti szempontból is van jelentősége.

- *Az említett szejcsnek az eredetije is fennmaradt?*

- Nem, viszont fennmaradt a forgatókönyv, egy-két leírás és néhány fotó. Részben tehát a fantáziánkra kellett hagyatkoznunk. A film készítésének egyik első lépése egyébként az volt, hogy kezdtük végignézni Carola életpályáját, pontosabban az életpálya fontosabb történéseit, és körülbelülre összeírtuk azokat, amelyekről úgy gondoltuk, hogy használni fogjuk őket. Talán Zsolna volt az, aki ennek a folyamatnak valamelyik pontján megjegyezte: arról volt szó, dokumentumfilmet forgatunk, nem pedig akciófilmet. Carola élete egyszerűen annyira gazdag drámai fordulatokban, hogy ezek egy részét ki kellett hagynunk a filmből. Megegyeztünk tehát az arányokban, de nagyon nem szeretünk volna unalmasak lenni – főleg amiatt, mert úgy véltük, Szilvássy Carola természetéhez is az lenne méltóbb, hogy pergő és izgalmas módon mutassuk be, hogyan élt. Azt is szerettük volna, hogy a fiatalok számára is emészthető legyen ez a történet.

---

2 Uher Ödön (Nagykanizsa, 1892. augusztus 30. – Cap d'Antibes, 1989. március 17.) magyar filmrendező, operatőr, feltaláló, vállalkozó. Németországban Edmund Uher néven vált ismertté.

De visszatérve az említett szkeccsre: a címe *Az apacsnök szerelme*, ahol az apacs megnevezést alvilági figura jelentésben kell érteni. Az külön is érdekes, hogy a drámaíró Indig Ottót leszámítva ennek az alvilági történetnek a szereplői mind Carola nemesi származású barátai közül kerültek ki. A produkció abban az értelemben is premier, hogy reklámot láthatunk benne. Mivel a filmet a Bíró patika támogatta – ez ott volt, ahol most Kolozsváron a patikamúzeum működik –, egy adott pillanatban az operatőr ráközelít egy havasi gyopárból készített krémre, ugyanis ez az a csodaszer, amitől a filmbeli apacsnök feltámad. (A krémet állítólag később a román *Farmec* is kezdte gyártani, és úgy tudom, mind a mai napig létezik a cég termékpalettáján.) Carolának kisfilmje tehát mindenképpen az Erdélyben forgatott első szkeccsfilmek egyike, abban pedig majdnem biztos vagyok, hogy az első olyan, Kolozsváron készült film, amelyben reklám is szerepel. Különben azt szerettem volna, hogy bizonyos jeleneteket az egykori Bíró-féle patikánál vegyünk fel, de ez a főtér sarkán van, egy iszonyúan forgalmas helyen, ahová szinte lehetetlen lett volna forgatási engedélyt szerezni. Ugyanilyen okokból le kellett mondanunk egy korcsolyás jelenetről is, aminek a Kaszinó, illetve az épületet körülvevő tó lett volna a színhelye.

– *Szóba került, hogy Carola életének egyéb eseményeit, fordulatait is kihagyták a filmből. Megemlítenél ezek közül néhányat?*

– Az egyik ilyen mozzanat annak a szervezetnek a létrehozása volt, amely a Bukarestben cselédként dolgozó magyar lányok erkölcsi támogatását tűzte ki céljául. Ennek a létezését a református egyház is visszaigazolta, és én az utolsó pillanatig ragaszkodtam is hozzá, hogy bekerüljön, de egyszerűen nem tudtuk már beletenni. A másik a postásyilkosság körüli történet: Carola házvezetőnője ugyanis egy Frida nevű nő volt, egy hírhedt bűneset elkövetőjének a felesége. Nem tudtunk mélyebben belemenni azokba a szociális kérdésekbe se, amelyeket például a novelláiban felvetett. Egyrészt az első világháború kapcsán ütött meg nagyon kritikus hangot; ismerte jól a háború világát – mint már mondtam, két éven keresztül ápolónőként kint volt a fronton. Másrészt a gyermekvállalás, pontosabban a megszületendő gyermek nem vállalása körüli problémákkal foglalkozott, különösen hogy ezek az esetek gyakran rettenetes eseményekbe torkolltak,

ráadásul abban az időben majdnem teljesen az asszonyokat hibáztatták miattuk. Carola azt a kérdést kezdte feszegetni, hogy mennyire felelősek az ilyen ügyekben azok a férfiak, akik ezeket a többnyire nagyon fiatal, általában nehéz sorban levő asszonyokat teherbe ejtették. Egy novellájában az egyik főszereplő egy cseléd lány, aki elhajtja a magzatát, és emiatt börtönbüntetés várna rá, azonban megjelenik egy fiatal ügyvéd, aki feltűnően hasonlít Bánffy Miklós ifjúkori alakjára. Az ügyvéd bérmentesen próbálja védeni a vádlottat, a korabeli bírósági gyakorlat szerint viszont egyértelműen megállapítják a nő felelőségét, az érintett férfit pedig nullára csökkentik. De hát ilyen kérdéseket már nem lehetett beleárnyalni a filmbe.

- *Említetted korábban Carola házvezetője kapcsán a postásgyilkosságot. Mondanál erről néhány szót?*

- Ez egy hírhedt eset volt: anyagi érdekből meggyilkoltak egy postást Kolozsváron, és miután a tettest elítélték, ott maradt a talán törvényesen el sem vett élettársa terhesen. Senki nem fogadta be, senki nem alkalmazta, mert tudták, hogy egy gyilkos felesége vagy élettársa volt, Carola viszont felvette házvezetőnőnek. A legenda szerint ő volt az egyetlen ember, akitől valamelyest még tartott is.

- *Mi volt az, amiben személyesen is részt vettél a forgatás során?*

- Amellett, hogy kutatóként megszólaltam a filmben, így vagy úgy, szinte mindenhez volt közöm. Én voltam az egyik rendező, és mint említettem, a szereplőválogatásban is vállaltam feladatot. Különbösen igen érdekesen alakult ez a munka; talán részben emiatt is van, hogy a mi filmünket – legalábbis én úgy érzem – szeretet veszi körül. Gondolkodtam is rajta, vajon miért van ez így, és arra jutottam, van köze hozzá a jó hangulatnak is, ami a forgatáson uralkodott. Volt egy csodálatos technikai stábunk Magyarországról, amelynek tagjait Bertha Lívia rendező fogta össze, és meg kell említenem az operatőrünket, Szepesi Dávidot is, aki a szakmáját illetően meglehetősen határozott ízléssel rendelkezik. Ehhez kaptunk egy erdélyi szereplőgárdát sok szívvel, tudással, tehetséggel, de valahogy szerencsénk is volt: amikor Marosvécsen ez a sok egymásnak vadidegen ember először találkozott, éjjel kettőig beszélgettünk. És nem azért, mert valaki

kötelezett bennünket erre, hanem mert mindannyian kíváncsiak voltak-voltunk a történetre.

– *Milyen helyszíneken forgattatok?*

– Marosvécsen és Gernyeszezen a két kastélyban, Marosvásárhelyen a Kultúrpalotában, Kolozsváron pedig az Állami Magyar Színházban, a botanikus kertben és a Házsongárdi temetőben. Nagyon sok autentikus – és, tegyük hozzá, nehéz – helyszínünk volt. Egy esetben viszont arra kényszerültünk, hogy csaljunk, de ezért igazából inkább a történelem a felelős. A Szilvássy Carolával kapcsolatos családi jeleneteket a szivágyi kastélyban kellett volna felvenni, csak hát ez az épület napjainkra teljesen elpusztult. Már a két háború között kikerült Bornemisza tulajdonából, és Mária román királyné kórháza működött benne, de ez sem volt elég ahhoz, hogy fennmaradjon. Nekünk viszont egy olyan épület kellett, ami bizonyos értelemben ugyanúgy az iparművészeti ízlés legfejlettebb art decós hangulatú világát idézi meg, mint egykoron az elpusztult kastély – ez ugyanis valamikor még a témával foglalkozó szakfolyóiratokban is így szerepelt. És akkor azt találtuk ki, hogy ezt a helyszínt a marosvásárhelyi Kultúrpalotával, illetve a Kultúrpalota dísztermével helyettesítjük. Olyan szempontból még ez a megoldás is viszonylag hitelesnek tekinthető, hogy Carola Bernády Györggyel, a város egykori polgármesterével igen jó viszonyt ápolt; együtt vittek jótékonyági ügyeket, de találkoztak a fronton is. Nos, Bernády bútorait kiállították a Kultúrpalotában, és a film egy része éppen ezek között forgott. Hadd említsük meg itt Soós Zoltán polgármester urat, akinek nagyon hálásak vagyunk, hogy ezt lehetővé tette.

Amint már volt szó róla, forgattunk Kolozsváron is, ahol helyszínként például a botanikus kert a látogatók miatt maga volt a pokol. Egy elég nehéz szerelmi jelenetet vettünk fel itt, és már majdnem készen voltunk, mikor felfedeztük, hogy a padon, a két szerelmes közt mindvégig látszott egy AC/DC felirat. Végül úgy oldódott meg a dolog, hogy megkértük Szendikét, sminkelje a padot.³ Viszont az az igazság,

---

3 Balogh Szende fodrászról van szó, aki a századfordulós hajviseletek szakértője, és egyúttal a film szereplőinek hajviseletéért is felelt.

a forgatás során még a váratlan fordulatok is inkább pozitívak voltak, mint negatívak.

– *Mennyi időt vett igénybe a forgatás?*

– A játékfilmes jeleneteket hét, az interjúkat öt nap alatt vettük fel, és persze milliányi vicces dolog történt közben. Gyakorlatilag mindnyájunk összes gyerekei részt vettek a forgatáson. A film egyik legborzalmasabb jelenete az, amikor Caroláék az 1916-os román betörés idején gyerekeket mentenek Nagyszébenből. Ehhez össze kellett gyűjteni egy csomó apró csecsemőt. Marosvásárhelyről és környékéről minden olyan barátunkat mozgósítottuk, akinek van gyereke. Mi gyakorló szülőként meg se parittyáztuk, hogy éppen mit forgatunk – bár azért az embert néha mégis megérintette –, de Kádár Noémit, aki Carolát alakította, annyira megviselte a gyermekek sírása és kétségbeesése, hogy a végén őt is helyre kellett billentünk lelkileg.

Az is elég érdekes volt, hogy mikor szünetet tartottunk, azt sem tudtuk, hová tegyük szegény gyerekeket. Mindenesetre itt nem nagyon volt szükség semmiféle rendezői utasításra: csak annyi kellett, hogy amint a kamera forogni kezd, kikapjuk őket a szüleik kezéből, és már attól elkezdtek ordítani. Előfordult az is, hogy mikor végre elkészültünk egy jelenettel – és minden rendben is volt –, rájöttem, hogy egy Hello Kitty-s cipő rajta maradt az egyik kislányon, és kezdhettük előről az egészet. Egyébként még mindig reménykedünk, hátha a film hatására jelentkezik valaki, aki a megmentett gyerekek szemszögéből is ismeri a Szebenben történeteket. Résztevőkre nem igazán számítunk – még ha valaki csecsemő is volt, mikor megmentették és Generich Gusztáv főorvos gondjaira bízták, ma már jóval túl lenne százon –, de hátha akad olyan leszármazott, akinek a szülei vagy a nagyszülei ennek a mentőakciónak köszönhetően maradtak életben.

A kosztümökkel is adódtak problémák a forgatás során. Van például a filmben egy olyan rész, mikor Caroláék gyerekként indiánosdit játszanak. Mi két baráti kamaszlányt szerveztünk be erre, megvolt a gyönyörű tündér- meg indiánruhájuk, erre megérkezett helyettük két öt-hatéves kisgyerek – ilyenkor persze az van, hogy azonnal talál ki, mibe lehet őket öltöztetni. Ugyanakkor viszont voltak kellemes meglepetések is: hálás vagyok például Teleki Kálmánnak és Nagy Kemény

Gézának – egyikük a geryeszegi, másikuk a marosvécsi kastély tulajdonosa –, mert vállalták, hogy maguk is beülnek szereplőnek egy ebédlői jelenetbe. Valamilyen szinten ez is hozzájárul a film történeti autenticitásához.

- A játékfilmes elemek olyan korokban játszódnak, amelyek öltözködése jelentősen eltért a maitól. Ki foglalkozott nálatok a jelmezekkel?

- A jelmezekért szintén én voltam a felelős, de nagy örömmel vállaltam a feladatot. Volt egy fotódokumentáció, és az alapján dolgoztunk, hogy leginkább meg tudjuk közelíteni Carola eredeti gardróját. A ruhák részben Tordai Hajnal⁴ korábbi munkáiból kiválogatott darabok voltak, de ezekhez újakat is hozzátettünk. Azt hiszem, végül sikerült hoznunk ennek a világnak a hangulatát; még azt a bizonyos nagyon jellegzetes fejdísz is újjáélesztettük, amit Carola egy fotón visel. Ezért két embernek is nagyon hálás vagyok: az egyik Zajzon Ádám a színháztól, a másik pedig Csilip Tünde, a könyvtár egyik munkatársa, aki magát a fejdísz elkészítette. Tulajdonképpen erre azért is volt szükség, hogy egy Carolával kapcsolatos mítoszt eloszlassunk. Annak ellenére, hogy csak egyetlen ilyen fotó készült róla, ezt meglehetősen sokan csak azért publikálták, hogy Carola excentricitását aláhúzzák vele. Az igazság viszont az, hogy az említett koronát nem a hétköznapokban viselte, hanem egy jótékonyági bálon, ahol Theodóra bizánci császárnőnek öltözött – vagyis tulajdonképpen csak egy jelmez része volt.

Érdeemes lenne egy hosszabb írásban megírni, hogy Szilvássy Carola egy, a maga korában divatos nőtípus képviselője volt, és nem is feltétlenül feminista. Ez a bizánci császárnői fejdísz sem előzmények nélkül való: megjelenik például az orosz balettben, az osztrák művészetben – valószínűleg valahonnan innen jöhetett az inspiráció –, és az sem véletlen, hogy Carola kedvenc színésznője Sarah Bernard volt. Azt hiszem, hogy a kulcsot az ő személyiségéhez ezekben az előképekben kell keresnünk. Ezért volt nagyon fontos tisztázni, hogy a fejdísz egy jótékonyági bál jelmeze, és nem Carola extremitásának – amúgy

---

4 Tordai Hajnal (Gyöngyös, 1946. július 21.) magyar jelmeztervező. Rajzait, terveit, jelmezeit, kiállítási koncepcióit és forgatókönyveit az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet szcenikai gyűjteménye és a Széchenyi Könyvtár Színháztörténeti Tára őrzi.

gyönyörű – megnyilatkozása. Az már csak kultúrtörténeti érdekesség, hogy a korona eredeti tervét Bánffy Miklós készítette, és hogy maga a terv is látható a filmben. Tehát nagyon figyeltünk arra, hogy ezek az általunk fontosnak tartott részletek is megjelenjenek.

– *Hol mutattátok be eddig a filmet?*

– Budapesten, Bécsben, Kolozsváron, Székelyudvarhelyen, Brassóban, Sepsiszentgyörgyön és Szentendrén – tehát hét különböző helyen. Számomra teljesen váratlanul jött mindaz, ami a budapesti premier után történt, bár azt nyilván sejtettem, hogy az Uránia-beli bemutatón kedvező lesz a fogadtatás. Mi is csak a premieren szembesültünk azzal, hogy mennyire női film a miénk. A kulcsemberek között annyira nem volt férfi, hogy Szepesi Dávid, a film operatőre már nem is mert kiülni velünk a színpadra. Nem ez volt a szándék különben – egyszerűen csak így jött össze.

A dokumentumfilm bemutatója az Uránia Nemzeti Filmszínházban

A kolozsvári bemutatón már egyenesen örület volt: mindenki megpróbált bejutni, és sokan meg is haragudtak azok közül, akiknek ez nem sikerült. Sepsiszentgyörgyön sem fért be mindenki a moziba: egy második, majd egy harmadik vetítést is kellett indítanunk, hogy mindenki megnézhesse, aki szerette volna. Udvarhelyen szintén megnézte körülbelül négyszáz ember – nagyrészt hölgyek. Az utóbbi városban éreztem úgy, hogy nem lesz jó a szervezés szempontjából, ha a vetítés befejezése után tíz perccel már indítjuk is a beszélgetést. Megmondom őszintén, azt gondoltam, mindenki haza fog menni, és legfeljebb akkor majd beszélgetünk Száva Enikővel – neki kellett levezetnie a közönségtalálkozót – és az esemény rendezőivel. Erre ott maradt egy körülbelül száz fős tömeg, és még a beszélgetés vége után is voltak kérdéseik. Bécsben is hasonló fogadtatása volt a filmnek. Ott az történt, hogy odajött valaki – a német beszéde és a viselkedése alapján én született bécsi úrnak gondoltam volna –, aztán kiderült róla, hogy szivágyi. Elmondta, hogy negyvenötven éve él Bécsben, és azóta, hogy eljött Szivágyról, a vetítésig szinte semmit nem hallott a településről.

Érdekes módon az egészen fiatalokat is megérintette a film: Sepsiszentgyörgyön a mikós diákok készítettek velem podcastot, de már tartottam rendhagyó irodalomórákat is a témában. Nagyon fontos tehát, hogy ők is szeretik a filmet.

– *Az utolsó kérdésem az lenne, hogy miért éppen Carola? Milyen üzenete lehet egy róla készült filmnek?*

– Szerintem egyrészt azért, mert egy olyan történetről van szó, ami a boldog békeidőktől a kommunizmusig tart, vagyis egy hihetetlenül izgalmas korszakon ível át. Másrészt – és ez viszont az én vesszőparipám – nemcsak a férfiak írják vagy élik meg a történelmet, hanem a nők is legalább ugyanannyira jelentős szereplői (ezért vállaltuk fel például az aradi vértanúk özvegyeinek a történetét is).⁵ Úgy gondolom, tudnunk kell ezekről a jóval az átlag fölé emelkedő nőalakokról. Már csak azért is, hogy lássák a fiatalok is: nem teljesen előzmények nélküli,

---

5 Az aradi vértanúk özvegyeiről 2016-ban a *Hátrahagyottak emlékezete* címmel született kiállítás. 2019-ben készült el a *Háromszéki Honleányok* című kiállítás, amely olyan nők pályaképét mutatta be, akik valamiféle módon részt vettek az 1848-as forradalom körüli eseményekben.

hogy most a lányok elárasztják az egyetemeket. Ott van például Carola két unokatestvére, Wass Ráchel és Wass Marika, akik ugyanúgy elmentek vele Afrikába, a világháború alatt pedig ugyanúgy ápolónők voltak, mint ő, és bizonyára még sok ilyen nő van, akiket nem is ismerünk. Hátha éppen ez a film hozza elő a többi hasonló nőalak történetét! A külföldiekről – mint például Florence Nightingale – inkább tudunk, de attól még felmerül az emberben, hogy felfedezze, mi az erdélyi párhuzam.

Szebeni Zsuzsát az interjú készítése közben értesítették az Erdélyi Református Egyházkerület igazgatótanácsának azon döntéséről, hogy a pünkösd első napján Sepsiszentgyörgyön felavatásra kerülő idősotthont Szilvássy Caroláról fogják elnevezni. Az otthont 2023. május 28-án avatták fel; az ünnepségen Novák Katalin, Magyarország köztársasági elnöke is részt vett.

A maga természete szerint és szabadon sepsiszentgyörgyi bemutatója
(fotó: Toró Attila)

IGAZI OSZTRÁK–MAGYAR CSALÁD VOLTUNK

– *Magyarosi Sándor beszélgetése Edoardo Winspeare*

olasz filmrendezővel –

Az idei év áprilisában Háromszéken forgatták le a *Didi* című olasz film erdélyi jeleneteinek egy részét. A film rendezője Edoardo Winspeare, főszereplői pedig a francia Dominique Sanda és az olasz Celeste Casciaro. A cselekményt az a kapcsolat ihlette, ami a rendező magyar származású, idős édesanyja és egy alacsony sorból származó olasz gondozónő között alakult ki. A forgatás egyik fő erdélyi helyszíne az oltszemi Mikó-kastély volt, ahol Sabrina Balestra díszlettervezőnek úgy kellett kialakítania a belső tereket, hogy a műemléknek számító épület semmilyen módon ne károsodjon. A kastély egyik jellegzetességét az épületben látható jól megőrződött falkép-sorozat adja, és ehhez igazodott a díszlet is: a Balestra által tervezett faburkolatba illesztett festmények valamelyest szintén a falakon látható jelenetek hangulatát idézik. Mindaz, amit a forgatáshoz a kastély termeiben megépítettek, a forgatás után is a helyszínen marad, emellett pedig az egyik fal lemosása során olyan falképek is felszínre kerültek, amelyeket korábban még nem tártak fel. A filmben számos helyi statiszta, illetve a Tamási Áron Színház egyik színésze, Szalma Hajnalka is szerepet kapott. Az, hogy az olaszországi stáb éppen Háromszéket választotta a forgatás egyik helyszínéül, a sepsiszentgyörgyi Liszt Intézetnek, illetve az intézet vezetőjének, Szebeni Zsuzsának köszönhető. Az alábbi beszélgetésre Edoardo Winspeare rendezővel a már említett Mikó-kastélyban került sor.

– *Mi készítette arra, hogy legújabb filmjét éppen Erdélyben forgassa?*

– A választáshoz részben a származásomnak is köze van. Jőmagam olasz vagyok, de a négy nagyszülóm négyféle nemzetiségű – vagyis tulajdonképpen hat, mert kettő közülük több nemzetiséghez is tartozik. Anyám Bécsben született, az ő anyja pedig Prágában, és félig lengyel, félig osztrák vagy magyar volt. Nagyapámat Lichtensteinnak hívták, és félig magyar volt – Apponyi-lány volt az édesanyja –, de volt a rokonságban egy Széchenyi is. Gyakori volt a családban a politikai szerepvállalás: egyik unokatestvér például miniszter is volt egy időben.

A Lichtenstein család is meglehetősen befolyásos volt Ausztria–Magyarországon. Nagyapám kedvenc vicce volt, hogy Ferenc Józsefnek mondják, osztrák–magyar focimeccs van, ő pedig visszakérdez, kivel játszanak a fiúk. Ez anyám ága. Apám oldaláról olasz vagyok, de a család ősei katolikus angolok – különben látszik a nevemből is, hiszen a Winspeare jellegzetesen angol név. Ők valamikor a 18. század elején, a vallási üldöztetés elől menekültek Dél-Olaszországba. Mindig nehezebb annak, aki valamilyen kisebbséghez tartozik, legyen az a kisebbség protestáns, katolikus vagy zsidó. Apám anyja viszont félig dán, félig amerikai volt.

Mi otthon olaszul és franciául beszélünk, de apám németül is tudott, és természetesen magyarul is. Anyám olaszul beszélt, és valamennyire törte az angolt. Párizsban találkoztak, a közös nyelvük a francia volt. Jómagam Dél-Olaszországban, Pugliában nevelkedtem, egy igen kis faluban – egy afféle dél-olaszországi Zalánpatakon. Anyám, annak ellenére, hogy csak negyedrészt magyar, élete első tizenkét-tizenhárom évét Magyarországon töltötte. Nagyapám megörökölt ott egy Apponyi-birtokot, úgyhogy anyám ott is járt iskolába, és az ő anyanyelve a magyar volt. Pécs közelében, Hőgyészen laktak. A település lakosai között találunk magyarokat, svábokat, zsidókat – zsidó iskola is működött itt –, illetve romákat is, mint Magyarországon szinte mindenhol. Anyám az édesanyjával franciául, az apjával németül, a testvéreivel pedig magyarul beszélt. A zsidók magyarul, jiddisül, héberül beszéltek, a romák magyarul és a saját nyelvükön, a svábok pedig a környékbeli német dialektusban. Aztán jöttek a nácik, és tudjuk, mi történt – a zsidókat deportálták, és a romák egy része is áldozatul esett nekik –, őket pedig követték a kommunisták. Anyáméknak épp csak sikerült elmenekülniük, mielőtt a szovjetek elérték volna a települést. Semmilyen módon nem volt közük Horthyhoz vagy a rendszeréhez, de osztályellenségnek számítottak, ráadásul az oroszok valószínűleg nem sok különbséget tettek volna egy Lichtenstein és egy átlagos német között. Ők úgy álltak hozzá, hogy akinek egyszer német neve van és németül beszél, az ellenségnek számít. Nagyapám nem menekült el, és neki szörnyű dolgokon kellett keresztülmennie. Eljárt-szották, hogy kivégzik, de valószínűleg csak vaktölténnyel lőhettek rá, aztán le is tartóztatták. Körülbelül egy, egy és fél év után tért vissza,

és ahogy anyám mesélte, teljesen megváltozott ezalatt az idő alatt: megöszült, más ember lett.

Jómagam Magyarország mítoszával körülvéve nőtem fel. Anyám mindig Petőfi Sándor verseit szavalta, magyar dalokat énekelt, és néha magyarul becézett bennünket – például ilyen szavakkal, mint a „kicsi”. A bérmakeresztapám, Szentkereszthy András szintén magyar volt, ráadásul erdélyi, a fiútestvérem keresztapja pedig Zwack Péter volt – az ő családjáé volt az Unicum, a szeszital. Havonta egyszer magyar misére kellett mennünk, pedig egész Olaszországban csak egyetlen magyar pap volt. Természetesen nemcsak Magyarország, hanem Ausztria is igen fontos volt számunkra, igazi osztrák–magyar család voltunk. Egyik nagyapám például Aradon született, dédapám a galíciai Lembergben, egy másik Pozsonyban. Az életük ezekhez a jellegzetesen birodalmi helyszínekhez – Prágához, Budapesthez, Bécshez – kapcsolódott, nyaralni pedig Merániába – Piranóba, Fiumébe – jártak.¹ Igazából kissé Stefan Zweigtől *A tegnapi világa* fogja meg ezt a hangulatot, vagy talán Bánffy Miklós – bár Bánffy Zweiggel szemben már nagyon hangsúlyosan erdélyi. De hogy a családra visszatérjek: az egyik nagyapám például a karithiai monarchisták vezetője volt. Ez az én családi hátterem, és tulajdonképpen ez ihlette ezt a filmet is, amit most forgatunk. Fontos viszont leszögezni, hogy ugyan anyám életéből inspirálódtam, de az az idős erdélyi hölgy, akiről a *Didi* szól, igazából fiktív személy – anyám, ugye, nem is itt nőtt fel. Azért választottam Erdélyt helyszínül, mert azt gondolom, sokkal szebb, sokkal érdekesebb hely. Magyarország is szép, de a táj az alföld miatt nem annyira látványos. Itt hegyek vannak, erdők, medvék, laknak itt romák, románok – szóval egy jóval sokszínűbb világ. Az is fontos szempont volt, hogy itt még valamelyest nyugaton vagyunk, de a Kárpátok mögött már az a világ kezdődik, amit nagyapám csak úgy hívott: „die wilde Wallahei”.²

Maga a történet tulajdonképpen két nőről szól. Az egyikük már meglehetősen öreg, és Parkinson-kórban szenved, a másikuk pedig a gondozónője, aki Pugliából származik. Dél-Olaszországban nekünk nincs ilyen... Elnézést a megfogalmazásért, de ti... Vagy másként megközelítve a kérdést: Európának ezen a részén legalább hússzor

1 Meránia az Adriai-tenger keleti partvidékét, ezen belül pedig az Isztriai-félszigetet és a mai Horvátország tengerparti területeit foglalta magában (a szerk. megjegyzése).

2 Vad Oláhország (német).

annyit szenvedtek az emberek, mint amennyit mi szenvedtünk. A törökök, a náciak, az oroszok miatt... Lengyelország, Fehéroroszország, Ukrajna, Románia... Már csak azoknak a száma is óriási, akiket a Shoá alatt vagy a különböző etnikai összeütközések idején megöltek. Nekünk nincs hasonló a történelmünkben. Természetesen nálunk is volt fasizmus, de össze sem lehet hasonlítani az említett eseményekkel. Meg hát mi olaszok nagyon könnyen meg is adjuk magunkat, és abban is jók vagyunk, hogy átálljunk az ellenséghez. Az egyik főszereplő, az idősebb nő tehát Európának ebből a részéből származik, valamennyit meg is élt a felsorolt eseményekből, a pugliai gondozónőnek viszont fogalma sincs ennek a régióknak a történelméről.

De hogy visszatérjek a valós eseményekhez, amelyek az ihletet adták: anyám valóban nagyon beteg volt, viszont nem akarta, hogy beteggondozót fogadjunk melléje. Aztán persze elesett és eltört a combcsontja. Olaszországban általában romániaiak, moldávok vagy ukránok dolgoznak ebben a munkakörben, és anyám nagyon előítéletesen viszonyult hozzájuk. Azt mondta, meg fogják ölni. Azt akarta, hogy a gondozónője

A Vörös Hadsereg katonáit alakító helyi statiszták – Finna Márk, Ördög Attila és Pál Csaba Pinky – sminkelése a Didi című film forgatásán

legyen katolikus, jó kinézetű és elegáns. Végül találtunk neki egy olasz gondozónőt – az olaszokkal legalább szokva volt. Fantasztikus viszony alakult ki közte és az olasz hölgy között, aki aztán végképp nem tudott semmiről semmit. Tudod, vannak olaszok, nagyon egyszerű emberek, akik azt hiszik, hogy mindenki szláv, aki az Alpoktól keletre lakik. Minden országban vannak hasonlóak. Ráadásul mi meglehetősen el is vagyunk zárva a világtól. Anyámnak az utolsó éveiben már hallucinációi voltak, nagyrészt a háborúról, az oroszokról, a zsidókról, de persze kellemes dolgokról is, és ezek alatt folyton magyarul beszélt. Ahol mi lakunk, nagyon vallásosak az emberek, és volt, aki azt hitte, anyám arámi nyelven beszél. Most képzeld el, ha igaza lett volna: azt jelentené, hogy Jézus anyanyelve tulajdonképpen magyar volt. Nos, ezek az események alapján írtam egy történetet, aminek a *Didi* címet adtam. A sztori két olyan nőről szól, akik nagyok sok szempontból különböznek egymástól: másak a gyökereik, más társadalmi osztályhoz tartoznak, földrajzilag is különböző helyekről származnak, és még csak az anyanyelvük sem ugyanaz. Először nincsenek túl jó viszonyban egymással, de fokozatosan eljutnak addig, hogy barátok lesznek.

Erdély úgy kerül bele a történetbe, hogy a két szereplőnek, Didinek és Vitának – így hívják ugyanis a gondozónőt – ide kell utaznia, mégpedig István Medveky gróf boldoggá avatásának első szertartására. (Medveky, aki a cselekmény szerint a nácik és a kommunisták szemében is szálka volt, végül Gheorghiu-Dej börtöneiben halt mártírhálált.) Az idős hölgy tehát ellátogat Erdélybe, és azt kell megtapasztalnia, hogy már minden egészen másként van, mint amire ő emlékszik, de ő természetesen továbbra sem bíz a románokban. Van például a filmben egy jelenet, amelyben a magyar sofört megállítja egy román rendőr, és Didi majdhogynem összeomlik, az ő emlékeiben ugyanis a románok a Gheorghiu-Dej vagy tágabb értelemben a kommunista hatalom embereiként élnek. A rendőrről végül kiderül, hogy csak az anyjának akar csomagot küldeni, aki Kolozsváron lakik, és csak azért állította meg őket, hogy megkérdezze, vállalnák-e, hogy elvigyék neki. Ez a jelenet is jól példázza, hogy voltak, sőt vannak ellentétek, problémák, de igazából én annak a békés, toleráns Erdélynek a történetét szeretném elmondani, ami mindezek ellenére is létezett – például a 17. században. Itt nem voltak vallásháborúk, mint Franciaországban, Németországban, Svédországban, vagy éppenséggel Angli-

ában. Ha belegondolsz, én magam is a különféle vallási ellentéteknek köszönhetően vagyok ma olasz.

De visszatérve a filmre: a cselekmény hetvenöt százalékban Olaszországban, huszonöt százalékban Erdélyben játszódik. Ugyanakkor azonban az olaszországi részt is át- meg átszövi az erdélyi szál. Anyám például nagyon sokat mondogatta, hogy Magyarországon az emberek szebbek, udvariasabbak... Apám nápolyi volt, és ha Olaszországban egy férfi gyengének érzi magát, akkor ezt ki is mutatja – néha túlságosan is. Ilyenkor anyám csak annyit mondott: ej, ti olaszok... Merthogy szerinte a magyar férfiak nem siránkoznak. A másik dolog, amit mondogatni szokott, hogy Olaszországban semmit nem vesznek igazán komolyan. Ezzel én nem feltétlenül értek egyet, mert bizonyos dolgokat igencsak komolyan szoktunk venni, de anyám így gondolta. A filmben tulajdonképpen ez a magyar vagy erdélyi múlt jelenik meg, részben az idős hölgy hallucinációi által, ugyanakkor azonban a főszereplő gondozónőjével együtt vissza is utazik fiatalokra helyszínére. Az olaszországi rész Pugliában játszódik, meglehetősen sok – körülbelül harminc vagy negyven – helyszínen. Erdélyben Zalanpatakon és az oltszemi Mikó-kastélyban forgattunk, de voltunk a hegyekben és a Szent Anna-tónál is.

– *Hány szereplője van a filmnek?*

– Megközelítőleg negyven statisztával, hat-hét szereplővel és huszonnyolc arisztokratával dolgozunk. Egyikük Eszterházy János unokája, aki igen jó barátom, aztán a Lichtenstein család három tagja is itt van, meg Hunyadi Józsi... Ők játsszák a Medveky család tagjait. A legtöbbjük már nem beszél magyarul, csak egy-két szót. Ilyeneket, hogy *egészségedre vagy jó napot kívánok*. Néhányukat valóban úgy hívják, mint a filmben: Hunyadi Józsi, Almási Katalin, Jankovits Mihály, Jankovits Ottó, Kálnoky Szandra, Kálnoky Tibor, a Lichtensteinok... Az unokatestvéreim is itt vannak. Nekik nem is fizetek, mivel ők a rokonaim. A másik előnye ennek a megoldásnak, hogy mindegyikük rendelkezik olyan ruhákkal – szmokinggal például –, amilyenekre a filmhez szükség lett volna, márpedig ezekből a ruhákból itt meglehetősen nehéz olyat találni, aminek megfelelő a szabása. Azt szeretném, hogy ilyen tekintetben minden hiteles legyen. Ami viszont helyi és autentikus, az a zalanpatakiak viselete – az igazán gyönyörű.

Magyarosi Sándor

ERDÉLY ÉS FILM

– *Négy beszélgetés a Tündérkert című sorozat alkotóival
és történész szakértőjével* –

Az idei év szeptemberében tűzi műsorára a Duna Tv a *Tündérkert* címet viselő, nyolc epizódos sorozatot, amely Móricz Zsigmond Erdély-trilógiájának első kötete alapján készült, és az Erdélyi Fejedelemség történetének egy meglehetősen hányattatott időszakát, Báthory Gábor uralkodását mutatja be. Báthory, akit 1608-ban választottak fejedelemmé, a Bocskai István halálát (1606) követően kirobant hatalmi harcokból került ki győztesen, ráadásul úgy, hogy az erdélyiek mellett a térség két nagyhatalma – a Habsburg¹, illetve az Oszmán Birodalom – is őt támogatta. Az ifjú fejedelemnek végül nem sikerült beváltania a személyéhez fűzött reményeket, azonban a nevével fémjelzett időszakban erősödött meg Bethlen Gábor, aki a későbbiek során az erdélyi állam legkiemelkedőbb uralkodójaként írta be nevét a történelembe.

A sorozat jelentőségét nehéz lenne túlhangsúlyozni. Ezt a vállalkozás méretei is jól érzékeltetik: a nyolc, egyenként 48-52 perc játékidéjű epizódot tizenegy helyszínen, több mint hetven színész és körülbelül ezerhatszáz statiszta és kaszkadőr részvételével forgatták. Erdély történetével kapcsolatos eseményekről ilyen méretű filmes feldolgozás mindeddig nem készült. Az alkotók maguk romantikus történelmi kalandfilmként aposztrofálják a produkciót, és amint a későbbiekben látni fogjuk, bevallottan közönségfilmet szerettek volna készíteni. Mindez azonban aligha von le a sorozat jelentőségéből: gondoljunk csak arra, hogy a magyar államalapítás történetének bizonyos mozzanatait az *István, a király* rockopera révén kerültek be a köztudatba. A *Székelyföld* olvasói abban a szerencsés helyzetben vannak, hogy a *Tündérkert* öt alkotójával – Helmezy Dorottya producerrel, Madarász Isti rendezővel, Horváth András Dezső forgatókönyvíróval, Pintér Réka látvány-

---

1 A birodalom feje ebben az időszokban egyúttal magyar király és a Német-római Birodalom császára is volt.

tervezővel és Zelenka Nóra jelmeztervezővel – készített három interjút, illetve a sorozat történész szakértőjével, Oborni Terézszel folytatott beszélgetést egy hónappal az első rész bemutatása előtt olvashatják. Az említett beszélgetések során leginkább arra kerestem a választ, hogy egy adott történelmi korszak eseményeiből és az ezeket feldolgozó történelmi regényből hogyan lesz szélesebb közönségnek szánt filmsorozat, illetve hogy egy ilyen típusú sorozat mennyire törekszik arra, hogy a bemutatott kor hangulatát megragadja. Az interjúk elkészítésében nyújtott segítségért Pál D. Attilának, Urmai Gabrielának, Filip Fruzsínának, a beszélgetések átírásáért pedig Máthé Zsejkének tartozom köszönettel. Az interjúkat, illetve a *Székelyföld* e havi számát illusztráló fotókat a Tündérveter Film Kft. bocsátotta rendelkezésünkre.

A Tündérveter című sorozat forgatásán

A SZEMÜNK ELŐTT FELEPÜLT VALAMI ELKÉPESZTŐ

– *Beszélgetés Helmeczy Dorottya producerrel, Horváth András
Dezső forgatókönyvíróval és Madarász Isti rendezővel* –

– *Az első kérdésem Dorottyának szól: úgy tudom, te magad is Erdélyből származol. Van ennek köze a sorozat témaválasztásához?*

Helmeczy Dorottya:¹ – Igen, valóban Szatmárnémetiben születtem, és azt is hozzá szoktam tenni, hogy ez a Partiumban van. Szerintem nekünk, erdélyieknek ez fontos, és a sorozat szempontjából is az, hiszen többek között az identitáson is múlik, hogy ki kivel keveredik konfliktusba vagy éppen háborúba. Amikor pontosítom, hová valósi vagyok, ez kicsit ilyen belső poén is. A sorozat ötlete egyébként nem függ össze az erdélyiséggel. Sokkal inkább arról van szó, hogy a *Tündérbert* Móricz egyik igen jól megírt regénye, amely kapcsán már többször felmerült, hogy meg kéne filmesíteni, ugyanakkor az is egyértelmű volt, hogy egy ilyen vállalkozás sokba fog kerülni. Azt gondolom egyébként, a sorozatkészítés mostanra nőtt fel annyira, hogy ezt a témát jól meg lehessen csinálni. Viszont azzal együtt, hogy az ötlet nem az enyém volt, nagyon nagy felelősség és megtiszteltetés, hogy erdélyiként én lettem ennek a projektnek a gazdája. Innentől kezdve ügy is lett számomra.

– *Hogyan indult el maga a folyamat?*

H. D.: – Az MTVA-val egyeztettünk még 2018-ban, hogy milyen témákat lenne érdemes megfilmesíteni, és ők javasolták, hogy Móriczot mindenképpen. Tulajdonképpen így kezdődött az ötletelés – a tévécsatornával, különböző alkotókkal –, és innentől kezdve már a producer dolga, hogy mondjuk tíz-tizenöt ötletből melyiknek kezd utánamenni, melyik érdekében kezd lobbizni. Először is megírtam magát az ötletet, illetve írtam egy szinopszist, egy storyline-t az eredeti regényből. Kellott hozzá keresni egy történész szakértőt is, ráadásul olyat, aki meg tudja érteni, hogy mi ebből egy sorozatot szeretnénk

---

1 A továbbiakban H. D.

csinálni, nem pedig egy minden részletében hiteles történelmi tablót. Egy sorozat akkor érhető, hogyha egy adott színészszámmal, egy adott cselszövész számmal dolgozik. Könnyen előfordulhat, hogy egy történelmi időszakban huszonöt cselszövés is zajlott egy időben, ezeket azonban – mivel a néző egyszerűen képtelen lenne ennyi szálat követni – össze kell vonni, és adott esetben ugyanez igaz a történelmi alakokra is. Esetenként egy-egy eseményt vagy történelmi karaktert el kell tüntetnünk, bele kell mosnunk egy másikba, ezt pedig meg kell értenie a szakértőnek is. Olyan történészt kellett tehát találnunk, aki ebben partner. Így sikerült megtalálni Oborni Terézt, majd utána az írói csapatot is. Amikor megszületett az első koncepció, és elolvastam, úgy láttam, ez tényleg annyira jó lesz, hogy érdemes előteremteni a finanszírozásához szükséges összeget.

- Te leginkább a finanszírozás megteremtéséből vetted ki a részed? Mit csinál tulajdonképpen a producer?

H. D.: – Szerintem minden producer maga dönti el, hogy mivel foglalkozik. Nekem van egy producercársam, Kálomista Gábor – Megafilmként eleve ő a brand –, és mi nagyon pontosan elosztjuk ezeket a feladatokat egymás között. Ebben az esetben még az is közbejött, hogy 2019-ben, amikor elkezdtem íratni a *Tündérkertet*, meghalt Andy Vajna, megváltozott a nemzeti filmintézet rendszere (addig másként is hívták), emellett pedig törvényi változásokra is sor került. Mi ezt az időszakot használtuk ki arra, hogy dolgozzunk a könyveken.² Úgy voltam vele, finanszírozzuk meg a projektet, mert annyira jó, hogy ebből lesz valami. Szóval írtuk a könyveket, és mellette castingoltunk is. Általában nem szokott ideje lenni az embernek filmgyártóként arra, hogy közben a szereplőket is nézze, mi azonban elmondattuk velük a dialógusokat, ugyanis ebből lehet látni, mi fog passzolni nekik és mi nem. Hogy ezt a producer csinálja-e vagy sem, az más kérdés – én bevállaltam. Szerintem egyébként minden alkotó tudja, körülbelül meddig terjed az ő feladatköre, vagy hogy mit szeretne maga csinálni. A producernek van ilyen szempontból a legnagyobb szabadsága, ugyanakkor neki a legnehezebb is: csak akkor csinálhatja meg, amit akar, ha pénzt is kerít hozzá.

---

2 Az egyes részek forgatókönyveiről van szó (a szerk. megjegyzése).

És akkor elindult a lobbizás. Ez úgy működik, hogy az ember rengeteg mindenkit megkeres és megpróbál érdekeltté tenni az ügyben, meg végig kell csinálni egy nagyon komoly, komplex pályázati folyamatot is. Nyilván ez nem egyedül az én dolgom, a kollégáim is segítenek benne, viszont fel kell mérni, hogy mi mennyibe kerülhet, és el kell készíteni hozzá egy költségvetést is. Ez nagyon nehéz volt, főleg úgy, hogy közbejött a Covid is, és egy csomó mindent megváltoztatott a világban: behozott olyan anyagi vagy helyszínekkal kapcsolatos problémákat, amikkel addig nem számoltunk. Az első biztató jel az volt, amikor megkaptunk egy előkészítési pályázati támogatást. Onnantól kezdve lehetett tudni, hogy a projekt már valamilyen szinten közügy, és hogy a sorozat el fog készülni.

– Mennyire nehezítette meg a dolgokat, hogy a történelem hirtelen nagyon divatos árucikk lett a filmszakmában – akár dokumentumfilmként, akár pedig játékfilmként feldolgozva?

H. D.: – Már négy éve dolgoztam ezen a projekten, amikor megnyertük a gyártási támogatást. Akkor, amikor hozzákezdtem, a történelmi témák megfilmesítése még nem volt ennyire népszerű. Aztán ahogy kezdett egyre divatosabb lenni, először valóban vettem egy mély levegőt, hogy akkor most merre legyen az irány. De azt gondolom, hogy minél nehezebb helyzetben van valaki, annál kreatívabbnak kell lennie. Magyarán a nehézségek mindig magukban rejtik a lehetőségeket is. Mikor már megvoltak a könyvek – de még se rendező, se más nem volt –, felhívtam Pintér Rékát, a látványtervezőt, hogy egy történelmi sorozatot készítsünk, aminek kell hogy legyen egy profilja. Másként fogalmazva: kell hogy legyen egy víziónk, hogy milyenek leszünk. Azt is le kellett szögezni, hogy – történelmi sorozat ide vagy oda – ez azért a nézőknek készül. Természetesen örülünk a szakmai sikereknek, de amikor az ember szélesebb közönséget akar megszólítani, az egy elég jól meghatározható feladatkör: azt jelenti, hogy a tizenhat éves gimis lány, a nyugdíjas bácsi, az értelmiségi apuka és a fiatal, otthon ülő anyuka mind azt kell hogy mondja: én ezt nézni akarom. Ezt a fajta közízlést kell tudni jól belőni, ha azt akarjuk, hogy valamit sokan nézzenek meg. Azt is el kellett dönteni, mennyire leszünk korhűek. Ha megnézzük az adott kor látványvilágát, lehetnek benne olyan elemek, amiket a mostani néző mással köt össze. Például ott van

a kötény, ami akkor a női öltözetek egyik jellegzetes darabja volt, most viszont leginkább operettekben látni. A nézőnek nem lehet odaírni, hogy ne erre gondoljon, mert mi csak korhűek vagyunk. Meg kellett hozni tehát a saját döntéseinket, és talán éppen amiatt, mert manapság annyi történelemmel kapcsolatos produkció készül, arra a következtetésre jutottunk, hogy ide kell egy brutálisan jó vízió. Ha nincs ez a helyzet, lehet, hogy elmentem volna egy klasszikusabb történelmi sorozat irányába, és nem fordítok ekkorát a koncepción, de végül éppen a piacnak ez a telítettsége vált a hasznunkra.

- Volt-e valamiféle minta, ami segített volna abban, hogy milyen irányba indulj el?

H. D.: - Szoktunk nézni referenciákat, de én azt gondolom, hogy az ember vagy vezető lesz, vagy vezetett. Ha filmként azt mondom, hogy vezető szeretnék lenni, ahhoz leginkább egy jó vízió kell. Van ennek kockázata, mert a dolog minden jószándék ellenére is félremehet. De ha az a célom, hogy filmkészítőként is vezető legyek, nem igazán lehet másokat követni. Ilyen értelemben tehát nem volt mintánk. Tudtuk viszont, hogy körülbelül merre kell tartanunk. Jó költségvetés ide vagy oda, az egyértelmű volt, hogy nagy csatajeleneteket a rendelkezésünkre álló pénzből mi nem fogunk tudni megvalósítani, és ebből adódott, hogy muszáj lesz karakterközpontúvá tenni a történetet, a cselszöve-sekre tenni a nagyobb hangsúlyt. Ez határozta meg, hogy mennyire tipizáljuk a karaktereket és a helyszíneket, és ami talán még fontosabb, hogy a dramaturgiát mennyire húzzuk el a korhűségtől vagy magától a Móricz-műtől – mert sokban különbözünk a regénytől –, és hogy ezt hogyan fűzzük össze a mi látványunkkal. Ez volt talán a legnagyobb feladat a forgatás közben is. Azért ez mégiscsak az első történelmi sorozatunk volt.

- Amennyire meg tudom ítélni az általad mondottakból, a történelmet illetően a sorozat készítésekor nem feltétlenül a hitelesség, hanem a hihetőség volt a célotok. Volt-e valami a sorozat előkészítése során, amire a történész szakértő azt mondta, meg kellene változtatni, mert az általatok kitalált formájában nem illeszkedik a korhoz?

H. D.: - A történész egy ilyen szituációban tulajdonképpen csak néző. Mi végig konzultálunk vele – és nem csak ennél a sorozatnál volt ez

így, volt más történelmi jellegű filmünk is. Ez úgy történik, hogy egyszer megszületnek a könyvek, megszületik egy vizuális elképzelés, a munkafolyamat során összevonunk bizonyos karaktereket és helyszíneket, végül pedig az eredményt mutatjuk meg neki. Ha ő azt mondja, ez így tök jól működik, lehet sejteni, hogy a néző számára is működni fog, és ő is meg fogja érteni a történéseket, a konfliktusokat, a szerelmeket, az emberi motivációkat. Egy jó szakértő vagy történész látja, hogy tulajdonképpen pont azt a célt fogjuk elérni az általunk eszközölt változtatásokkal, amit mindannyian szeretnénk: hogy a néző – anélkül, hogy három-négyezer oldalnyi levéltári dokumentumot elolvasna – megértse egy adott kor eseményeit, belekóstolhasson a kor hangulatába. Úgyhogy nem igazán volt ilyen típusú feszültség. Ha van ilyen, az azt jelenti, hogy mi filmesként elrontottunk valamit.

- Nem is feltétlenül nagy dolgokra gondoltam, hanem inkább egy-két részletre, ami esetleg a hitelesség kárára válhatott volna.

H. D.: – Ilyenek természetesen voltak. Néha a szakértő amiatt szólt, hogy egy bizonyos kifejezés akkor még nem létezett, de volt más is. Például látványként nem működik, ha mi azt mutatjuk meg, hogy a szereplők kézzel esznek. Ilyenkor valami olyat kell kitalálni, amitől a néző érzékeli, hogy valahol a kora újkorban vagyunk, ugyanakkor nem merül fel benne, hogy vajon korhű-e, amit lát. Vagy egy másik példa: ha esetleg kell nekünk egy olyan szerelmi viszony – de nem akarok spoilerezni –, ami így explicite nem történt meg a múltban, a történész abban segít, hogy elmondja: igen, itt mehetünk a fantáziával, mert az általunk javasolt viszony nem annyira idegen a valós eseményektől, hogy akár a történelmi hihetőséget, akár a filmet fejtetőre állítsa. Említettem a koridegen kifejezéseket az előbb: konkrétan a törököknél volt ilyen, a különféle katonai funkciók megnevezésénél, ahol szólni kellett, hogy egy-egy kifejezés az adott korban még nem létezett. Ha valami ilyet mi nem veszünk észre, de egy másik történész vagy egy történelem iránt rajongó néző kiszúrja, elmegy a hangsúlya az egész sorozatnak, és mindenki számon fogja kérni rajtunk a hibát. A történész szakértő tehát ezt az egyensúlyt segít megtalálni, és ebben meg nekünk kell partnernek lenni vele.

- Van olyan, amiről még nem esett szó, de számodra nagyon érdekes volt ebben a projektben?

H. D.: - Talán az - és ez egyszerre szomorú és jó is -, hogy a *Tündérbkert* éppen 2023-ban debütál. A sorozat arról szól, hogy itt, Közép-Kelet-Európában a történelem során népek, nemzetek feszültek egymásnak, mindezt pedig még különféle személyes konfliktusok és harcok is tarkították. Ezt tudtuk eddig is, de amiatt, hogy épp manapság is valami hasonlót élünk át megint, hirtelen nagyon fontossá válik. A történelem ismétli önmagát, de hogy pont most lett a *Tündérbkert*nek egy ilyenfajta aktualitása, mikor le tudjuk gyártani, először mellbevágó volt számomra. Talán azért is, mert filmesként én általában vidám hangulatú projekteken vagyok benne - ez valahogy adja magát. Ugyanakkor ha úgy csinálunk meg egy sorozatot, hogy a néző a végén azt érezze, most is hasonlóan nehéz idők járnak, azonban ki lehet jönni belőlük jó emberként is - szóval én ebben megint csak a lehetőséget látom. A másik fontos szempont számomra, hogy túlterjeszkedünk a mai Magyarország határain. Erdély - még akkor is, ha most nem hozom be a beszélgetésbe Románia kérdéskörét -, mégiscsak egy önálló entitás. Szerettem volna megtisztelni magunkat azzal - és ezt most erdélyiként mondom -, hogy forgatunk ott is, de brutálisan sokba került volna. Viszont az, hogy Magyarországon csinálunk filmet Erdélyről, lehetőség arra, hogy az anyaországi és a határon túli létet valahogy összehozzam. Talán ebben látom én a projekt másik erősségét. Erre más történelmi jellegű produkcióknak nem igazán van lehetősége.

- A szereplőválogatásban is visszaköszön valamilyen módon, hogy azért ez egy erdélyi sztori?

H. D.: - Amikor elkezdtünk castingolni, kikötöttem, hogy erdélyi színészekre van szükségünk. Azért is, mert bárhonnán nézzük, más egy budapesti vagy egy csíkszeredai ember beszédstílusa, másképp nézünk ki, másképp viselkedünk - tehát ha hitelek akarunk lenni, akkor ehhez mindenképpen erdélyiekre van szükség. Sok kritikát is kaptam itteni - magyarországi - színészekről, hogy miért erdélyieknek adok ilyen lehetőséget. Érdekes, hogy ezek a fajta feszültségek, amik Trianon óta feloldhatatlanok, be tudnak köszönni egy casting során is.

De hát ezt is át kellett élni. Lesznek különben erdélyi sajtóeseményeink, és szeretnénk például, hogy a romániai Netflixre is feljusson ez a sorozat, román felirattal. Hogy ne csak a magyar ajkú erdélyiek, hanem az erdélyi – de akár általában a romániai – románok is láthassák. Tehát vannak ilyen céljaink. De az Erdély iránti tiszteletemet most leginkább a szereplőválogatással tudtam leróni.

– *A következő kérdésém Horváth András Dezső forgatókönyvírónak szól: mi volt az első lépés a forgatókönyv megírásában?*

Horváth András Dezső:³ – A kiindulópont valamennyire adott volt, ugye, hiszen ott van a regény. Azt is fontos elmondani, hogy egy írócsapattal – Tasnádi Istvánnal, Bereményi Gézával és Jeli Viktóriával együtt – kezdtük a munkát, aztán végül a forgatókönyvek utolsó verzióját már én írtam. Móriczot különben nagyon szeretem, de inkább novellairóként ismertem. A *Tragédia* és a *Barbárok* két olyan írása, ami szerintem nemcsak a magyar novellairóadalomban kiemelkedő, de még a világirodalomban is nagyon kevés ilyen erős szöveg van, mint ez a kettő. A Erdély-trilógiáról is tudtam, viszont nem olvastam. Amikor megkaptam a felkérést Helmecezy Dorottyától, és eljöttem az első megbeszélésre, Bereményi Géza bácsi és Tasnádi István már úgy beszéltek arról, mik történnek ebben a regényben, hogy én csak fülem-farkam behúzza ültem és hallgattam. Szóval az első pont az volt, hogy el kellett olvasnunk a regényt. Ez már önmagában nem egy könnyű mutatvány: ugyan a cselekménye nagyon élvezetes és gazdag, de a nyelvezete és a dramaturgiai vonalvezetése egy mai olvasó számára rendkívül nehéz. A 20. század második felére a regények sokat egyszerűsödtek, a nyelvezetük pedig teljesen átalakult – többek között éppen a mozi, a televízió elterjedése miatt.

Az olvasás után az első feladat az volt – mint a regényadaptációknál általában –, hogy kiválasszuk azokat a cselekményszálakat, amelyek megvalósíthatóak, és lemondjunk mindazokról, amelyek már egész egyszerűen nem férnek bele egy nyolcszor ötven perces sorozat dramaturgiájába. Amikor ez megvolt, láttuk, hogy van egy fordulatos cselekményünk és megvannak a fő karakterívek is – például Báthory és Bethlen karakterívén nagyon keveset kellett alakítani, velük kapcsó-

---

3 A továbbiakban H. A. D. (Ő írta a sorozat végleges forgatókönyveit.)

latosan majdhogynem minden megvan a regényben. Ott inkább csak hangsúlyokat toltunk el, illetve betoldottunk egy-egy plusz jelenetet.

Viszont azt is észrevettük, hogy bár Móricz nagyon érdekesen és jól ír a nőkről, az Erdély-trilógia első kötete inkább egy férfias politikai dráma. Megjelennek benne izgalmas női karakterek is, például Török Kata, aki nagy politikai machinátor volt a maga korában, és ugyanígy ott van Palotsai Anna, illetve Báthory Anna is, azonban a megérdemelnél egy picivel kevesebb hangsúly helyeződik rájuk. Báthory Anna például egy rendkívül fontos történelmi figura. A bátyjához, Báthory Gáborhoz fűződő viszonya igen érdekes és komplikált, aminek az alapja a nagyon erős szeretet és kötődés, de ugye tudjuk, hogy ezeknél a nagy fejedelmi családoknál bizony sokszor kellett hozni olyan áldozatokat a családért, a család politikai helyzetének megerősítése érdekében, amelyek nagyon nehezek voltak. A regényben szerepel egy ilyen áldozat, de csak említés szintjén, mi viszont forgatókönyvíróként beleszerettünk. Természetesen beszéltünk ezzel kapcsolatban a történéssel is, így tehát tudtuk, hogy valós helyzetről van szó, azonban

A Tündérkert című sorozat forgatásán

ennek a filmbeli kidolgozásánál már nagyon sok fikciós elemet használunk. Ugyanígy voltunk Báthory Erzsébettel is, aki szintén nem egy túl fontos szereplő a regényben, közben pedig az összes karakter közül, aki szerepel ebben a sorozatban, az ő neve cseng a legismerősebben a ma embere számára (legalábbis Magyarországon, mert lehet, hogy Erdélyben például Bethlen kultusza erősebb).

Báthory Erzsébet úgy vonult be a világ köztudatába, mint a magyar Drakula. Elneveztek róla egy norvég black metal zenekart, de készült róla szlovák film is – egyszóval egy világszintű ismertséggel rendelkező történelmi alakról beszélünk. Ugyanakkor az is nagyon érdekes, hogy ő miről ismert, és talán még izgalmasabb, hogy vajon igaz-e mindaz, amit róla híresztelnek. Nos, mi ennek mentünk utána a történész, Oborni Teréz segítségével. Az eredmény az lett – és ezt próbálom úgy elmondani, hogy ne spoilerizzek, mert ez egy nagyon fontos része az első évadnak –, hogy sikerült megmutatnunk, ki is volt a valódi Báthory Erzsébet.

– Hogyan képzeljük el az együttműködést a történész szakértővel egy-egy ilyen karakter kidolgozása során? Hogy sikerült összeegyeztetni a fikciót a történelmi tényekkel?

H. A. D.: – Azt gondolom, inkább a karakterek szelleméhez kell hűnek maradni, nem pedig magukhoz a tényekhez. A mi feladatunk íróként nem az – és erre nagyon figyeltem, amikor a végleges forgatókönyveket írtam –, hogy a szakirodalom alapján bemutassunk egy történelmi korszakot. Aki ezt várja el, annak a szakirodalmat kell elolvasnia, vagy megnézhet egy dokumentumfilmet, bár erről a témáról talán még nem készült ilyen. A *Tündérkert* viszont nem dokumentumfilm, és emiatt számunkra talán az volt a legfontosabb a közös munkában Oborni Terézzel, hogy megértsük: kik voltak ezek az emberek, mik voltak a szándékaik, a belső drámáik. Nekünk ezt kellett nagyon pontosan tudnunk. Természetesen olyasmit is hozzátettünk az eseményekhez, aminek a történelemben nyomát sem fogod találni, ugyanakkor azonban árnyalja, gazdagabbá teszi ezeknek az embereknek a belső küzdelmeit. Szerintem igazából ez volt a mi feladatunk: úgy maradni hűnek a valós történelmi személyekhez, hogy közben a mai néző számára is fogyaszthatóvá tegyük őket. Viszont fontos elmondani, hogy bár sok esemény, ami benne van a sorozatban,

valóban megtörtént, mi gyakran csupán inspirációs forrásként használtuk a történelmi tényeket, és a saját írói elképzeléseinket valósítottuk meg.

Ne felejtjük el azt se, hogy azok a kosztümös drámasorozatok, amelyek a Netflixen vagy a HBO-n elérhetőek, a *Tündérbkert* költségvetésének mondjuk a húszszorosából készültek. A *Trónok harca*, a *Vikingek*, a *Valhalla* mind rendkívül drága sorozatok, és nekünk úgy kellett versenyeznünk velük, hogy pontosan tudtuk, nem fogunk tudni felvenni egy olyan csatát, amiben harmincezer ember csap össze, mert egyszerűen túl sok pénzbe kerülne. Emiatt is döntöttünk úgy, hogy nálunk inkább a történeten, illetve az emberi drámán lesz a hangsúly. Az is nagyon érdekes egyébként, hogy Móricz beleszeretett ebbe a témába, és a trilógia első kötetét – ez a *Tündérbkert* – nagyon alaposan dokumentálta. Van például egy jelenet, amiben Báthory Szebenben a szászok vezetőjével beszél. A szász főbíró elmondja, hogy ők hogyan jöttek be, melyik király hívta be őket – röviden az a lényeg, hogy ezt én az egyik színopszisban leírtam. Oborni Teréz elolvasta ezt a szöveget és szólt, hogy hát ez nem pont úgy van, mire én kifotóztam neki a megfelelő könyvből az idevágó részt. Tényleg döbbenetes, hogy Móricz ezeknek a dolgoknak mennyire alaposan utánanézett. Volt egy ház, ahol élt – ezt én is csak most tudtam meg egyébként –, és melléje épült egy külön épület, amit ő telerakott az erről a korról szóló szakirodalommal. Emiatt aztán ha egy általa megírt jelenetet tettünk bele a forgatókönyvbe vagy gondoltunk tovább, szinte nem is kellett segítséget kérni a történésztől, mert ilyen szempontból az a jelenet eleve is rendben volt. Az is fantasztikus volt, hogy Teri mutatott korabeli leveleket, amelyekből Móricz többet majdnem szóról szóra felhasznált, viszont átírta őket párbeszéddé. Döbbenet, hogy milyen nagy munkát tett bele. Nekünk ennek köszönhetően sokszor könnyű dolgunk volt. De hogy megpróbáljam egy mondatban mindezt összefoglalni: a *Tündérbkert* nem egy történelmi tabló, hanem egy valós tényeken alapuló fikciós sorozat. Mi ennek megfelelően igenis továbbgondoltuk a cselekményt, a karaktereket, és vannak benne olyan elemek, amelyek teljesen a mi fantáziánk szüleményei. Ugyanakkor azt gondolom, többé-kevésbé hűek maradtunk ehhez a korhoz.

- *Volt-e valamiféle konfliktus köztetek és a történész szakértő között egy-egy általatok kitalált cselekményszál vagy jelenet miatt? Mondta azt bármire is, hogy ez a bemutatott korba nem fér bele?*

H. A. D.: - A válaszom nagyon egyszerű erre a kérdésre: nem. Nyilván azt én tudom, hogy egy történet mitől működik, ez a munkám, de Teri nagyon nyitott volt ilyen szempontból. Azt hiszem egyébként, hogy van köztünk egy alapvető emberi szimpátia is, ami szerintem elengedhetetlen az együttműködéshez. Ő is azt látta, hogy mi beletesszük a szívünket és lelkünket ebbe a történetbe, és megértette, hogy nem valami önös művészi gögből formálgatjuk a karaktereket. Szerintem ez nagyon fontos volt számára, és ezért is volt sokszor megengedőbb velünk szemben. Nyilván rengeteg kérdésünk volt, hogy megértjük ezt az egész politikai játszóteret, ami a 17. század elején létezett. Ő tehát afféle segítőként volt jelen, de nem kellett csak azért kompromisszumokat kötnünk, hogy majd ne feszítsen minket keresztre az összes történész. Szóval semmit nem tettünk bele a forgatókönyvbe csak azért, hogy ezt elkerüljük.

- *Hogy látod, miért eladható ma ez a történet?*

H. A. D.: - Szerintem leginkább azért, mert Móricz abszolút mai problémákat vet fel benne. A nézők - de alapvetően az emberek - azért néznek filmet vagy sorozatot, mert érezni akarnak dolgokat. Persze nagyon fontos a cselekmény is, de a filmezés - és tegyük hozzá, a forgatókönyvírás - tulajdonképpen érzelmi matematika: tudsz-e együttérezni szereplővel, tudod-e gyűlölni, szurkolsz-e neki, át tudod-e élni az ő érzelmeit. Az árulás, a hűség, a bátorság, a gyávaság majdhogynem minden ember életében jelen vannak, bárki képes hozzájuk személyesen is kapcsolódni. Az sem mellékes, hogy alapvetően a politika, illetve a hatalom működése minden rendszerben meglehetősen hasonló: változnak a korok, az ideológiák, de nagyon sok mechanizmus ugyanaz marad - egész egyszerűen azért, mert emberek vagyunk. Igaz ez tulajdonképpen az egész világirodalomra: ha visszamegyünk például az Odüsszeiához, ami arról szól, hogy egy férfi, aki elszakad a hazájától, vissza akar térni a nőhöz, akit szeret - ezt két- vagy háromezer évvel később is tökéletesen érted. Tehát nem feltétlenül attól jó egy történet, hogy teljesen új, hanem attól, hogy jól van

elmesélve. Szerintem a *Tündérkerthez* a mai néző azért tud könnyen kapcsolódni, mert ez a történet igenis reflektál arra, hogy mi hogyan élünk ma, milyenek a mai viszonyok, milyen szabadnak lenni, milyen rabnak lenni, milyen teher tud lenni a hatalom. Az is nagyon érdekes egyébként, hogy a magyar történelem egyik örökzöld témája a két ellentétes tábor közötti szembenállás – a mi esetünkben ez a Báthory és Bethlen közötti ellentétként jelenik meg. Egyik oldalon ott van a szenvedély, a nagyravágyás, a nagy ötletek, amiket indulatból valósítunk meg, közben pedig mindenkivel vállaljuk a konfliktust, és ezzel szemben áll egy higgadt, művelt, a nagy politikai erőterrel tisztában lévő karakter, aki meg ügyesen próbál sakkozni, mert tisztában van vele, hogy ennek az országnak például katonailag hol a helye. Úgy gondolom, ez a kettő egyszerre van benne a magyar emberben: egyszerre tud nagyon higgadt, nagyon pontos lenni, de közben meg nagy szenvedélyek dúlnak benne. Tulajdonképpen ez jut kifejezésre a Szent István–Koppány, a Széchenyi–Kossuth vagy a Báthory–Bethlen ellentétben is, mert igazából mindegyik eset olyan, mintha ugyanannak az éremnek a két oldalát látnánk. Ha visszagondolunk Szent Istvánra és Koppányra, de akár Kossuthra és Széchenyire is, nehéz eldönteni, kinek is volt igaza. A *Tündérkert* esetében is az van, hogy borzasztóan nehéz választani Báthory és Bethlen közül, mert egyik sem fekete-fehér, mindkettőnek megvannak a jó tulajdonságai, ugyanakkor viszont azt gondolom, hogy mi, magyarok jobban jártunk azzal a változattal, ahogyan a dolgok a valóságban történtek, és ahogyan tulajdonképpen az első évad is végződni fog. Igyekeztünk elég alaposan utánamenni ebben a sorozatban annak, hogy mi miért alakult úgy, ahogyan alakult.

– *A következő kérdést Madarász Istihez intézném: te melyik fázisnál kapcsolódtál be a projektbe?*

Madarász Isti:⁴ – Amikor engem Dorottya felhívott, én tulajdonképpen nyolc kész forgatókönyvet kaptam kézhez. Akkor még nem tudtam, mennyire előrehaladott fázisban van a dolog, mint ahogy azt sem, hogy már évek munkája van benne. Viszont amint elolvastam az anyagot, rögtön feltűnt, mennyire alapos munka, ugyanis szerepeltek benne olyan megjegyzések is, amelyek bizonyos helyszínekre vonatkoztak.

---

4 A továbbiakban M. I.

Később kiderült, hogy a többiek már valóban belekezdtek az előkészítő munkába, úgyhogy én elég biztos alapokról indulhattam. A castinghoz közösen fogtunk hozzá, kezdtük keresgélni a helyszíneket, és mindközben – mint minden ilyen folyamatban – egy picit hozzányúltunk a forgatókönyvhöz is. Először csak a jeleneteket alakígtattuk a helyszínekhez, aztán – mikor már próbálhattunk egyes kiválasztott szereplőkkel, és jobban meg is ismertük őket – rájöttünk, hogy egy-egy karakterben több van, mint ahogyan azt először gondoltuk. Ilyenkor az írók át is írták a kérdéses részeket. A folyamatnak ez a része nagyon jó és izgalmas, és mivel az említett nyolc könyv már korábban elkészült, nagyon stabil alapokra építkezhettünk.

– *Beszéljünk arról, hogy hogyan kezdtetek el ti közösen dolgozni.*

H. D.: – Legelőször meg kellett teremteni a finanszírozási hátteret egy előkészítési pályázat elnyerésével. Általában akkor kezdek el gondolkodni, hogy ki lehetne a rendező, ha ez már megvan. Az is lényeges, hogy milyen szempontok alapján választok; számomra a legfontosabb szempont az ambíció. Ennél a résznél Isti mindig szokott mosolyogni, de szerintem ez egy nagyon-nagyon fontos dolog. Úgy véltem, olyant kellene találni, akiben ugyanakkora ambíció van, mint bennem. Elmondom azt is, hogy miért. Egy ilyen projekt véghezvitele körülbelül három év. Ha a statisztákat, az előkészítést, a promóciót meg a finanszírozót is vesszük, ez megforgat körülbelül ezeröttszáz embert, akiknek a szempontrendszerét folyamatosan össze kell egyeztetni egymással. Ha valaki elindul egy vízióval, akkor az általa elképzelt úton kell végigmennie, és nagyon fontos kérdés, hogy valaki ezt az utat képes lesz-e végigjárni, vagy pedig szétszakad, esetleg felőrli saját magát. Én azt gondoltam, hogy ez az ambíció benne van Istiben. Tehát így jött a döntés.

– *Rendezőként mi volt számodra kihívás?*

M. I.: – Minden. El szoktam mondani őszintén, hogy mikor Dorottya legelőször felhívott, az volt az első gondolatom, hogy nekem ehhez nincs kedvem. Főként azért éreztem ezt, mert olyan sok történelmi témájú film készül mostanában, ráadásul a *Tündérkert* nem is film volt, hanem sorozat, azt pedig mindig gyorsabban kell leforgatni, és általában kevesebb pénzből. Akkor már azt is tudtuk, hogy jön egy

irgalmatlan nagy Hunyadi, és bennem az merült fel, hogy most álljak be én is egy ilyen sorba? Aztán elkezdtem olvasni a könyvet, és a véleményem öt oldal után megváltozott. Azt éreztem: ez tényleg más, erre nem számítottam – ez jó. Nagyon gyorsan fejeztem be a nyolc könyvet, aztán találkoztunk Dorottyával, magamban pedig végiggondoltam, mik lehetnek a buktatók. És itt visszacsatolnék ahhoz, amit Dorottya mondott az ambícióról. Ahhoz szoktam az elmúlt tíz-húsz évben, mióta filmekkel foglalkozom, hogy nagyon lelkes és mozgékony vagyok, állandóan tele álmokkal – ez egyébként nem olyan gyakori a mi szakmánkban –, és hogy általában én vagyok az, aki mindenkit hurcol magával. Erre megérkeztem a megbeszélte találkozóra, és nagyon gyorsan azt vettem észre, hogy fel kell kötnöm a gatyámat, mert Dorottyaék vonata robog, és le is lehet maradni róla. Ugyanakkor arra is rájöttem, hogy részt akarok venni benne, mert jó a könyv. Emlékszem, az volt az első kérdésem: tényleg ezt akarjátok megcsinálni? Mert ez nagyon bátor. Én egy sokkal porosabb, megszokottabb sorozatra számítottam. Azt is láttam, hogy bár ez a tervek szintjén nagyon jó, el is lehet rontani. Mikor egyértelművé vált, hogy így akarják elkészíteni, nagyon gyorsan meg tudtunk állapodni a főmunkatársakról. A vízió lenyűgöző volt, én pedig azt éreztem, hogy végre becsöppenek valahova, ahol valami nagyon-nagyon nagyot akarnak megcsinálni. Én is mindig valami nagyon-nagyon nagyot akartam csinálni. Mivel még egyikünk sem csinált valami ilyen nagyon-nagyon nagyot, azt mondtam: akkor csináljuk meg együtt. Azt éreztem, ez egy olyan dolog, amibe még belebukni is megéri, mert nemes küzdelem lesz. Persze aztán gyorsan kiderült, a közelében nem vagyunk annak, hogy belebukjunk, mert tök stabil az egész, nagyon jól ki van találva a gyártási közeg. Nekem ez életem legnagyobb projektje – pont hatszor akkora, mint az előző nagy filmem. Nem is tudtam elsőre, honnan kéne megfogni, de gyorsan kiderült, hogy nagyon sok ember gondolkodik ezen. A folyamat első része abból állt, hogy leültünk és mentünk végig a táblázatokon, bontottuk le feladatokra a tennivalókat. Pár hónap előkészítés után már azt éreztem, ezt jól fogjuk megcsinálni. Mindenki beletette a maga munkáját, és mindenki értékes munkát rakott bele. A szemünk előtt felépült valami elképesztő, nagyobb annál, amit egy ember egyedül meg tud csinálni, és én azt élveztem szinte a legjobban, hogy ebben a zenekarban nem voltak szólisták: mindenki

azért dolgozott, hogy ez jó legyen. Lenyűgöző volt, ahogyan a lelkesedés átragadt a stábtagokra, a színészekre is. Nagyon keményen dolgozott mindenki a forgatáson – és ez egy nagyon hosszú forgatás volt, esőben-sárban. Néha persze elbizonytalanodott az ember, hogy szabad-e egyáltalán ennyire nyomni, de végül mindig azt mondtuk: nyomjuk, mert tudjuk, hogy jót csinálunk.

- Mondanál néhány példát arra, hogy ki és mivel járult hozzá a produkcióhoz?

M. I.: – A rendezőnek első számú jobbkeze az operatőre, ebben az esetben Garai Gábor. Vele kapcsolatban azt szoktam mondani, hogy a *Tündérkert* jobban néz ki, mint amilyen az én fejemben volt. Valósággal lenyűgözött, ahogyan egy-egy problémára közösen kitaláltunk valami jobb megoldást, és ő a helyszínen tudott még jobbat csinálni belőle. Vagy ott van Pintér Réka, aki a látványért felelős. A sorozat cselekménye olyan korban játszódik, amelynek történéseit kőfalak között képzelem el az ember, Réka viszont bizonyos értelemben túllépett ezen, és amikor megjöttek a látványtervek, azt érezte az ember: ez világszínvonal.

H. D.: – Szerintem azt is érdemes elmondani, hogy bár ezek a folyamatok a végére tők szuperül állnak össze, azért ilyenkor mi nagyon sok feszültséggel és konfliktussal dolgozunk. Ezért tartom fontosnak, amit korábban mondtam az ambícióról. Miközben tudom, hogy az elején belőtt célt tartanom kell három éven keresztül, nem beáldozva semmilyen érdeknek, jön a már említett ezerötszáz embernek az egymástól különböző szempontrendszere. Például ha a látványtervező hoz egy mellbevágó víziót, neki egyrészt az operatőrrel, másrészt pedig a jelmeztervezővel is össze kell hangolódnia. Amikor felállítottuk ezt a stábot, rendszeresen leültünk egymással megbeszélni a dolgokat. Ezekbe a megbeszélésekbe én csak az elején kapcsolódtam bele, utána Istire hárult a feladat, hogy ennek a rengeteg szempontnak az ütközését, az ebből keletkező feszültségeket feloldja. Egy ilyen megbeszélésnél fontos, hogy a vízió kialakítását közös ötletelésnek fogjuk fel, mert ezen múlik, hogy állandó problémává válnak-e ezek a szempont-ütközések, vagy pedig olyan inspiráló helyzeté, amiben folyamatosan a jobb megoldást keressük. Amint Isti mondta: mikor aztán kezd menni a produkció, mindenkit lehet húzni, hogyha ezeket a mítingeket jól

menedzseljük. De ilyen volt a casting is: amikor már a tizenötödik színész is jó, de még mindig meg akarjuk nézni a tizenhatodikat, a casting direktor – ahelyett, hogy megsértődne, mert annyi jó embert szállított nekünk, mi meg még mindig elégedetlenek vagyunk – azt mondja: azt a mindenit, szóval ilyen nagy merítésből akar ez a produkció dolgozni! Ha így állunk hozzá, minden probléma inspiráció forrásává válhat – és itt ez történt. Illetve ezt kell nekünk az utolsó rész elkészültéig fenntartani, mert azért ez egy folyamatos játék.

M. I.: – Az is fontos, hogy a látványt vagy a jelmezeket illetően sem akartunk ugyanolyat, mint mindenki más, ráadásul nagyon sok jelmez egész egyszerűen nem volt elérhető, mert elvitték más produkciók. Emiatt aztán kreatívnak kellett lenni. Ha már így alakult, azt mondtuk, hogy akkor viszont ne csak másak legyünk, mint a többiek, hanem legyünk jobbak.

Dorottya említette, hogy sok konfliktussal dolgozunk. Szerintem ez egy nagyon fontos része a filmkészítésnek. Úgy gondolom, kétféle rendező van. Az egyik a zseni Stanley Kubrick, aki azt mondja: én mindenhez értek, mindenkinek megmondom, hogy mit csináljon, és a produkció úgy lesz jó. Meg van a másik fajta – és ilyen vagyok én is –, aki összeszedi a maguk területén a legtehetségesebb embereket, és egyrészt igyekszik nem az útjukba állni, másrészt próbálja ezt az egészet összecsatornázni valahogy. Ez azért kell, hogy a sok kreatív energia végül ne kioltsa, hanem erősítse egymást. Szerintem ez nálunk nagyon jól sikerült, és nemcsak miattam, hanem mindenki miatt.

Meg kell említenem még két dolgot, amit a rendezők nem nagyon szoktak emlegetni. Az egyik a gyártás. A kreatív szakembereknek látszólag a legnagyobb ellensége a gyártási oldal, mert néha úgy tűnik, soha semmi nincs meg ahhoz, hogy a kreativitás érvényesülhessen. Azt mondhatom, ilyen szempontból soha életemben nem dolgoztam annyira biztos alapokon, mint ennél a sorozatnál, pedig nagyon sokat akartunk, és sokszor effektíve lehetetlen dolgokat is. Ehhez itt volt velünk egy olyan gyártási csapat, akik – és ezt most értsd jól! – nem a pénzt akarták kispórolni a produkcióból (pedig pénzt teremteni senki nem tud), hanem a rendelkezésre álló lehetőségeket igyekeztek a lehető legjobban kihasználni. Sokszor szóltak nekem, hogy valamit, amit akarok, nem lehet megcsinálni, de amit helyette ajánlottak, arról gyakran kiderült, hogy jobb, mint amit én elsőre kitaláltam. Vagy hogy

egy másik példát is mondjak konfliktushelyzetre: Dorottyával a szereplőválogatás nagyon nehéz volt. Nagyon sok nagyon jó szereplőt kellett megtalálnunk, és az embernek rögtön vannak ötletei, amiket megnéz a castingon. Ezek közül van, aki tetszik, és van, aki nem. Ha valaki megfelel, megyünk Dorottyához, és ha ő nemet mond rá, keressük az emberünket tovább. Dorottya nem könnyű eset ebből a szempontból. Az elején nehéz volt eldöntennem, mi is a helyzet vele: hogy vagy ennyire tudja, mit akar, vagy neki semmi se jó. Bethlen szerepére Bokor Barna nagyon gyorsan megvolt, de emlékszem, hogy Báthoryt – a főszereplőnként – sehogy nem találtuk. Illetve pontosítanék: én azt gondoltam párszor, hogy megtaláltam, viszont Dorottya mindegyik választásomra nemet mondott. Ez nagyon frusztráló tud lenni, de úgy voltam vele, oké, megyünk tovább. A nyolcvanadik embernél én már túl voltam öt olyan színészen, akiről azt éreztem, hogy meg tudná csinálni: ha nem is tökéletesen, de azt hittem, mi majd kihozzuk belőle. És akkor sétált be Katona Péter Dániel, akivel már egyébként dolgoztam egy videoklipben, de nem is nekem jutott eszembe, hanem Rónai Dóra casting direktor mondta, hogy hívjuk be. Hú, tényleg, gondoltam, ő is jó, de Dorottyának biztos nem fog tetszeni. Erre Dorottya körülbelül a castingvideó ötödik másodpercénél azt mondta: ő az. Egy ilyen hosszas keresés során az ember kicsit elbizonytalanodik, viszont most, egy vagy másfél évvel később azt érzem: Úristen, mi lett volna, ha nekifutunk valakivel az első ötből?! Valószínűleg tragédia. Egyszer az ember megtanulja, hogy kitartónak kell lenni, figyelni kell, mert azt hiszem, Dorottya casting-ügyileg valószínűleg tud valamit, amit én nem.

H. D.: – Ez inkább valamiféle közös figyelem, amely során az a jelenség, amit én konfliktusnak neveztem, tulajdonképpen átmegy inspirációba. Miközben nagyon sok ember dobálja az ötleteket, a filmezés – ahogy korábban elhangzott – kőkemény matematika: meg van szabva, hány napot forgathatunk, hány kameránk lehet, hogy nem lehet több statiszta... Tehát ráadásul olyan matematika, ami kényszerít és határokat szab. De mondanék egy másik konkrét példát azokra a sokat emlegetett inspiráló helyzetekre. Mikor zeneszerzőben gondolkoztunk, ugyanazt a mintát követtük, ahogyan a stábot is összeállítjuk, vagyis hogy a szereplők között legyenek ismert színészek, ugyanakkor újonnan vagy éppen általunk felfedezett is. Van pár olyan zeneszerző

Magyarországon, aki filmzenét ír, mindannyian dolgoztunk már velük. Ők a biztos választás: többnyire már számos filmet csináltak, tehát teljesen egyértelmű, hogy rendelkeznek az ehhez szükséges szaktudással. A kérdés ebben az esetben az volt, merjünk-e olyat hozni, aki mondjuk még nem csinált sorozatzenét. Isti bedobta ifjabb Balogh Ferenc nevét, aki még sose dolgozott filmesekkel. Na most, ha ebben a szakmában valaki nem kap egy fix megkeresést, könnyen előfordulhat, hogy azt mondja, akkor köszönöm szépen. Feri kapott egy pár oldal forgatókönyvet, és arra kértük, írjon nekünk hozzá moodokat.⁵ Ez meglehetősen sok munkával jár, ráadásul a megkeresett zeneszerző nem is tudja, hogy végül felkérjük-e a feladatra, és hát ebben a szakmában van az embernek önérzete is: valakinek vagy kellek, vagy nem, de ezt még azelőtt el kell döntenie, hogy dolgozni kezdenék neki. Feri viszont nagyon rugalmasan viszonyult ehhez, és rengeteg mindent írt, ráadásul iszonyatosan jó dolgokat. Egyébként az utómunka-folyamat is olyan, hogy megyünk egy bizonyos irányba, és egy adott pillanatban jön valami, ami nem mindenkinek tetszik. Ha pedig nem tudja minden egyes alkotó egységesen azt mondani, hogy ez így jó – attól függetlenül, hogy ki mennyit melózott rajta –, addig ez tulajdonképpen nem is konfliktus, hanem egy probléma, ami szakmailag nincs megoldva.

- Rendezőként milyen problémákkal szembesültél a helyszínek kapcsán?

M. I.: – Sok helyszínen forgattunk, az én problémáim pedig abból adódnak, hogy mindenki más problémája az én problémám. Az operatőr azt mondja, kicsik az ablakok. A hangmérnök szerint kopog a padló. A színész fázik. A gyártás úgy gondolja, túl drága a helyszín. Mindenki mond valamit, és soha nincs olyan, hogy valami mindenkinek jó lenne. Az én dolgom eldönteni, hogy melyik harcot érdemes bevállalnunk. Ha nagyon jó a helyszín, nekem is tetszik, ki is lehet fizetni, de közel van az autópálya, akkor a hangnak el kell fogadnia a döntést – szóval ezt súlyozni kell.

---

5 Olyan munkák, amely által egy-egy alkotó megmutathatja, hogy a rendelkezésére bocsátott információk alapján milyen benyomásai vannak egy-egy filmről vagy sorozatról, milyen típusú zenét szerezne hozzá, milyen látványt vagy jelmezt tervezne. Általában ezek alapján választják ki azokat az alkotókat, akik végül a produkció elkészítésén fognak dolgozni.

Mi nagyon sok eredeti vagy eredetinek tűnő helyszínen forgattunk. Alapvetően az ember vagy műteremben forgat légkondicionált díszletekben, ahol óriási bőrfotelből nézi a monitort, vagy kint van a mezőn, és ha történetesen éppen esik az eső, felveszi a kapucnit, de akkor sem áll le. Nálunk nagyon sok ilyen helyzet volt: nagyon sokat kellett utazni, az ember távol volt a családjától, zordak voltak a körülmények, mentünk bele az őszebe... Egyik napon sütött a nap, a másik napon majdhogynem havazott, és nekem ugyanazt a jelenetet kellett folytatni. Ebben a produkcióban nincs meg az a lehetőség, hogy amennyiben egy forgatási napon nem a legjobb a fények, hazamegyünk, és visszajövünk másnap. Egyébként nincs az a magyar produkció, ahol ezt meg lehet csinálni: állandóan alkalmazkodni kell. Azt láttam a mi stábunkban – főleg a vezető stábtagnokban –, hogy mindenki nagyon rugalmas tudott maradni, illetve bírta a gyűródést. Fizikailag is nagyon nehéz filmet forgatni – a stáb szerint olyan, mint háborúba menni –, és mondtuk is reggelente, hogy na, megyünk Vietnamba. Persze imádtuk csinálni, úgyhogy az egymillió probléma mellett legalább kétmillió boldog pillanatot tudnék felsorolni.

– Voltak olyan jelenetek, amiket többször is felvettetek?

M. I.: – Persze. Egy meghatározott részből álló sorozat forgatása diktál egy bizonyos tempót – tehát meg van szabva, hogy minden egyes napon mennyit kell leforgatni (értelemszerűen többet, mint egy mozi-filmnél, de nem annyit, mint egy napi sorozatnál). Nekünk volt egy kényelmesnek nem mondható, de mindenképpen jól átgondolt tempónk, és azon belül kellett súlyoznunk. Bizonyos jeleneteket gyorsabban kellett leforgatnunk, hogy a nehezebb jelenetekre több idő maradjon: vagy azért, hogy több szögből felvegyük, vagy azért, mert sokszor szerettem volna megismételteni a színésszel. De egyébként néha a legbonyolultabb jeleneteket vesszük fel a legkevesebbszer: például mikor egyik női karaktert alakító színésznő irtózatosan sír, mert valami hatalmas veszteség érte, azt nem fogom vele ötvenszer felvetetni, mert annyi sírástól egyszerűen elmenne a hangja. Van olyan színész, aki hat-nyolc felvétel alatt melegszik be, és esetleg pont a kilencedikre a legjobb, és van, aki viszont már elsőre is zseniális, és onnantól kezdve csak rosszabb lesz, mert inkább ösztönből játszik. Amikor két ennyire különböző ember kerül egy jelenetbe, a rendezőnek nincs könnyű dolga:

el kell döntenie, hogy melyik oldalnak kedvez. Ugyan én nem jártam filmes iskolába, de azt tanultam az idősebbektől, hogy a jó rendező olyan, mint egy közlekedési rendőr: mindenkit terelget, de nem áll az útjába senkinek. Ezzel egy időben persze pszichológus is: ápolgatja mindenkinek a lelkét. Ha pedig mondjuk rendezőként nekem van bajom, akkor én megyek Dorottyához. Ez körülbelül így működik.

H. D.: – A producer pedig inkább diplomata.

– *Milyen helyszíneken forgattátok le a különféle jeleneteket?*

M. I.: – Mi nem kizárólag várakba mentünk el forgatni, hanem olyan helyszínekre is, amelyek első pillantásra sehogy nem illeszkednek a 17. századhoz. Ezek mind Pintér Réka formabontó, de nagyon ihletett ötletei voltak, és miután túltettem magam az első sokkon, rájöttem, hogy mennyire jó irány is ez. Ilyen például a kőbányai pincerendszer vagy a kiscelli múzeum. Ezeken a helyeken volt egy erős atmoszféra, amibe Réka bele tudott építeni díszleteket. Lehet, van a világon pár olyan történész, aki ebbe bele tudna kötni, viszont cserébe kaptunk

A Tündérváros című sorozat forgatásán

olyan erős és természetes dolgokat, amik között nagyon jó volt forgatni. Szerintem ezt mi nagyon másképp csináltuk, mint eddig bárki más.

Azt is meg kell még egyszer említenem, hogy van hetvenhárom szöveges színészünk. Ebből harmincan nagyon erős szereplők, ha nem is feltétlenül főszereplők. Rumbold Lacival, a vágóval azért tudunk nagyon gyorsan haladni, mert minden színész állandóan jó, ezért nem is kell kivágni a béna mondatokat. Egyébként beszélhetek én a rendezésről, operatőrrel meg hangról, a végén a nézőt csak a sztori meg a színészek érdeklik. Kilencvenöt százalékban ez viszi a sorozatot. Meg a jó zene.

H. D.: - A néző nem is tudja egyébként, hogyan áll neki össze a látvány. Ő azt hiszi, hogy a színészből és a sztoriból, a többit pedig háttérnek könyveli el. Amit nem tud, hogy a háttérrel is rengeteg meló van, és ha ennek az elemei nem lennének jók, mind-mind hiányoznának neki. Nagyon nagy segítség, hogy miközben megy a forgatás, már vágják is a sorozatot. Így az alkotók is meg tudják nézni este, amit felvettek. Nyilván van ennek technikai vonzata is: így legalább látják, hogy például ha valaki egyik nap kimegy az ajtón, másnap hogyan jöjjön be. De talán még ennél is fontosabb, hogy el tudjuk dönteni, menjünk-e tovább azzal a vízióval, amivel elindultunk, vagy esetleg korrigálnunk kéne közben. Ez a filmezésnek a nagy vívmánya, és én azért is kedvelem jobban a sorozatokat, mert ilyen szempontból sokkal több lehetőség van bennük. Több hasznos anyagot kell felvenni egy nap alatt, viszont mivel hosszabban forog, hosszabb az utómunkához szükséges időszak is, ez pedig lehetővé teszi, hogy amennyiben látunk valami hibát például a második részben, korrigálni tudjuk a harmadikban. Még megy a forgatás, de közben már zajlik az utómunka is. Mindezt természetesen össze is kell hangolni. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy emberek tizenhat-tizennyolc órát is dolgoznak naponta, és ezt mindennap ugyanazon az energiaszinten kell megtenniük. Isti úgy fogalmazott, ez háború, szerintem viszont inkább adrenalinbomba, és azért is szereti mindenki annyira, mert a végén azt lehet mondani: Úristen, ezt is megcsináltam! A legfontosabb kérdés viszont az, hogy a néző mindehhez mit szól. A jó kritikának is örülünk, de az, hogy ezt most mindenki nézi, mindenki tud róla... Öt-hat évnyi iszonyatos meló után van azért bennünk egy nagyfokú közös várakozás.

M. I.: – Hozzátennék ehhez még valamit. Volt ebben a sorozatban valami olyan, ami eddig még sohasem történt velem, és ez annak köszönhető, hogy forgatás közben már meg is vágtuk az elkészült anyagot. Az elején, amikor az ember még azt se tudja, mi van, nagyon el voltunk veszve. Dorottyá ebben az időszakban megnézte a már megvágott anyagot, majd a tizenhetedik-tizennyolcadik napon – és újra hangsúlyoznám, ilyen velem még nem fordult elő – kaptunk tőle egy levelet. A lényege az volt, hogy srácok, nem jó irányba mentek, ez így nem elég jó, nem elég érzelmes. Nagyon-nagyon rossz ilyen visszajelzést kapni, nagyon frusztráló. Emlékszem, elolvastam vagy ötször, és közben az volt bennem, hogy értem, amit mond. Odahívtam az operatőrt, az asszisztenst, és megkérdeztem tőlük: mi van, ha Dorottyának igaza van? Mert akkor ez viszont a világ legjobb levele; most még simán lehet változtatni a dolgokon. És változtattunk is, szerintem jó irányba. Előfordul, hogy a rendezők is el vannak tévedve a dzsungelben, közben meg mindenkinek azt mondják, tudják, merre mennek, de soha nem hallottam arról, hogy valaki potenszen rá tudott volna szólni egy rendezőre felülről. A mi esetünkben szóltak, hogy oké, egy picit arrébb kéne mennünk, és megtettük. Ráadásul szerintem emiatt az eredmény is sokkal jobb lett. Ez nagyon sokat jelentett nekem.

H. D.: – Hatalmas a teher ilyenkor a stábon. Ha kimegyek a forgatásra, én is azt látom, hogy százötven ember brutálisan melózik az elképzelés, a koncepció mentén. Ha viszont visszajövök az irodába és belenézek a végeredménybe, azt már kvázi nézőként teszem, és ebből a nézői tapasztalatból tudok valamit visszavetíteni nekik. A levéllel erre próbáltam törekedni, de ez abból a szempontból is nehéz volt, mert nagy a stáb. Tulajdonképpen valamiféle érzelmi gátat akartam felszakítani, és azt hiszem, sikerült is: nagyon jó dinamikája lett az egésznek. Az sorozat – meg a filmzés általában – arról szól, hogy mindennek kell hogy legyen ritmusa, mint a zenében. Ez vagy megvan, vagy nincs dög benne. Néha kell, hogy az ember a másikat egy picit megrázza. Egyébként fordítva is történik ilyen: előfordult, hogy felálltak már az utómunkaszekciók, és akkor Isti azt mondta: én ide szeretnék még ezt meg azt. Ez is ugyanennek a dinamikának – tulajdonképpen a dögnek – az állandó keresése. Hogy na, ebbe most meg pakoljunk bele.

- *Mennyire áttekinthető készítés közben egy ilyen nyolcrészes sorozat?*

M. I.: - Nagyon nehéz áttekinteni. Az égvilágon semmi nem segített azon kívül, hogy éjjel-nappal olvastam a forgatókönyvet, állandóan jegyzeteltem, a jegyzeteimet pedig gyakran megosztottam Horváth András Dezsővel. Lehet, már negyvenkilencedszer olvastam, és még mindig találtunk benne hibákat vagy logikátlanságokat. Mondjuk az egyik társaság egy hadjáratban vesz részt, nekem meg hirtelen bevillan, hogy igazából soha nem mondtuk el, hova is mennek. Egy másik ilyen hiba: az első epizódban bejön Bethlen, de mivel soha nem mondta ki senki, hogy ő kicsoda, körülbelül húsz percig ez nem is derül ki. Valamelyik szereplőnek ki kell mondania a nevét – és utószinkronnal ezt meg is oldottuk. Egyébként ilyen dolgokban az amerikaiak a legjobbak: az első tíz percben mindenkinek legalább négyszer elmondják a nevét, hogy a néző tudja megjegyezni a szereplőt, ez pedig egy sorozatban nagyon fontos.

Mondhatom, a forgatókönyvben éltünk, és nagyon büszke voltam arra, hogy az operatőr és az asszisztensek is nagyon sokszor elolvasták. Van különben egy stábtag, a szkriptes, aki ül a monitoroknál a rendező mellett, és soha senki nem tudja, hogy ő mit csinál. Nos, neki részben az a dolga, hogy figyelje, kapcsolódnak-e egymáshoz a dolgok. Ha valaki például piros ruhában ment ki három héttel ezelőtt egyik ajtón, akkor biztosnak kell lennünk benne, hogy ugyanott, ugyanabban a ruhában is jön vissza. Tehát a szkriptes az a személy, aki három lépést tesz hátra, és olyan dolgokat is lát, amiket én nem, mert én is, az operatőr is megyünk a szereplő után. Kell valaki, aki szól, hogy az előbb még volt rajta kalap, most meg nincs. Erre egy csodálatos emberünk volt, Mester Ákos, aki olyan hibákat szűr ki, amik csak a nagy összefüggéseket átlátva értelmezhetőek. Volt olyan eset, hogy ráírtuk a csapóra a nevét – amiatt, hogy azt a napot neki ajánljuk. Észrevett valamit, amit senki más.

H. D.: - Ez azért is különösen nehéz, mert a forgatáson nem feltétlenül kronológiai sorrendben vesszük fel a jeleneteket.

M. I.: - Volt olyan színész, aki az első forgatási napján már azonnal a halálát játszotta el. Mikor nyolc részt forgatunk, ráadásul nem is kronologikus sorrendben, nagy szükség van a szkriptesre, mivel ezt ellenőrzés alatt tartani nagyon nehéz. Büszke vagyok arra, hogy mi már látjuk a nyolc részt egyben.

H. A. D.: – Egyébként tényleg mindenkinek azt javaslom, hogy tegyen egy próbát a sorozattal. A kreatív koncepció, ami a producerektől jön, nagyon jó, de szuper a rendező, Madarász Isti is, aki szerintem nagyon alapos, precíz és tehetséges. A szereplőgárdánkról is el merem mondani, hogy ilyen szerintem nagyon kevés magyar sorozatban volt eddig. Báthoryt Katona Péter Dániel játssza, aki született tehetség, nagyon érdekes arccal és hanggal, emellett pedig új is. Benne van ugyanakkor a sorozatban Szőke Abigél, aki az utóbbi évek egyik legnagyobb magyar fesztiválsikerében, az *Akik maradtak* című filmben tűnt fel (egyébként az is történelmi témájú film, csak történetesen a második világháború után játszódik). Emlékszem, moziban láttam, és mikor megjelent Abigél a vásznon, azt gondoltam, ez a lány annyira szép, hogy biztosan rosszul játszik. Persze kiderült, hogy nincs igazam: nemcsak nagyon jó, de szerintem százévente egyszer születik olyan magyar színésznő, akinek ennyire filmvászonra teremtett arca van. Ugyanígy mondhatnám a Báthory Erzsébetet alakító Szamosi Zsófit, aki nem pusztán szenzációs, hanem egy Oscar-díjas film főszereplője is. Tehát tényleg azt javaslom minden nézőnek, nézze meg az első epizódot, és szinte biztosan azt fogja érezni, hogy ebben a sorozatban azért vannak olyan történetek, olyan szituációk, amelyekhez bizony a saját életén keresztül is tud kapcsolódni.

A Tündérváros című sorozat forgatásán

VAN IGÉNY AZ ILYEN TÍPUSÚ FILMEKRE, AMELYEK ÚGY AKARNAK BEMUTATNI EGY KORT, HOGY KÖZBEN SZÓRAKOZTATNAK IS

– *Beszélgetés Oborni Terézszel,
a Tündérkert történész szakértőjével* –

– *Bevezetésként arra kérném, mondjon néhány szót a történelmi munkájáról, illetve arról, hogy miként került kapcsolatba a Tündérkert című sorozattal.*

– Jelenleg az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének a főmunkatársa vagyok, ezen belül pedig a kora újkori osztályt vezetem. Több évtizede foglalkozom az Erdélyi Fejedelemség történetével – számos munkám jelent meg a témával kapcsolatban –, 2013-ban pedig részt vettem a Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulójára megrendezett, Erdélyt és Magyarországot is átívelő konferenciasorozat szervezésében. A *Tündérkert* készítőivel 2018-ban kerültem kapcsolatba, és történész szakértőként nagy örömmel dolgoztam a sorozat előkészítésében.

– *Miért fontos a sorozatban bemutatott korszak, illetve mi a jelentősége a cselekmény alapjául szolgáló eseményeknek a történész szempontból?*

– A történet fonalát a 17. század elején, mégpedig 1608-ban vesszük fel, ugyanis Móricz regénytrilógiájának első része, amely a *Tündérkert* címet viseli, szintén itt kezdődik. A sorozat elsősorban a regény adaptációja. Móricz nagyon fontosnak érezte ezt a kort, amelyben Erdély – és azon belül az Erdélyi Fejedelemség mint önálló magyar állam – sorsfordító időszakhoz érkezik. A tizenöt éves háború és a Bocskai-felkelés szenvedései után az ifjú Báthory Gábor kezdi meg uralkodását, akitől Erdély az elődei, elsősorban a Báthory István alatti békés gyarapodást várta és remélte.

Bethlen alakja is 1608-ban tűnik fel először Báthory Gábor mellett, és bár ekkor a főszereplő elsősorban még maga Báthory, ezek az évek mintegy előkészítik azt az időszakot, amikor majd Bethlen kerül a trónra. Móricz feltehetőleg azért nyúlt vissza Báthory uralkodásáig,

hogy a két teljesen eltérő személyiségű uralkodó által fémjelzett korszakot szembeállítsa egymással. Ebben a kezdeti időszakban Bethlen még egyfajta tanácsadói szerepet tölt be Báthory Gábor mellett.

A 17. század eleje meglehetősen viharos időszak a fejedelemség történetében. Valószínűleg ezek a történelmi viharok, illetve az ezekben a viharos eseményekben szereplő személyiségek kelthették fel Móriczban az érdeklődést a kor iránt. Ne felejtjük el, hogy a fejedelemség különálló országgént csak körülbelül fél évszázada létezett, és létét ekkor még meglehetősen nagy bizonytalanság övezte. A magyar királyok – tekintve, hogy a középkorban Erdély a Szent Korona membruma, azaz része volt – továbbra is magukénak tekintették, az Oszmán Birodalom pedig szintén nem akarta kiengedni ezt az újonnan létrejött országot a vazallusi helyzetből. Tehát a keleti országrész, vagyis az Erdélyi Fejedelemség súlyát az adta, hogy lényegében két korabeli szuperhatalom vetélkedett érte: egyik azért, hogy megtartsa, a másik pedig azért, hogy megszerezze és állandóvá tegye a fennhatóságot fölötte. Ezt úgy tudják elérni – gondolták ők –, hogyha olyan fejedelmet állítanak Erdély élére, aki elismeri egyik vagy másik uralkodót – a szultánt vagy a Német-római Birodalom császárat és egyben magyar királyt – szuverénjének, azaz uralkodójának. Az állandó küzdelem eredményeként Erdélyen belül is olyan, egymással ellenkező politikai elképzelések jöttek létre, amelyek ütközése esetenként súlyos konfliktushelyzetet idézett elő.

Mindehhez még hozzájárult, hogy Erdélynek sok esetben nem csupán önmaga szempontjából, hanem a hajdani Magyar Királyság keleti tartományaként is súlya volt: az, hogy az erdélyi uralkodó melyik oldalra állt, katonai és politikai konfliktusokat dönthetett el. A fejedelemség tehát olyan, meglehetősen komoly tekintéllyel rendelkező országgá vált, amely tulajdonképpen a korabeli magyarság létét és hovatartozását egyaránt meghatározta. A sorozat segítségével egyrészt abba fogunk belelátni, hogy a korban zajló történelmi események, döntések súlya hogyan nehezedett az egyes szereplőkre, másrészt pedig az egyes szereplők közötti személyes konfliktusokba is betekintést nyerhetünk. Ami nagyon fontos lenne – és remélem, meg is valósul majd –, hogy a sorozat az erdélyi államnak az adott korban betöltött igen jelentős szerepét is érzékeltesse a nézőkkel.

*Oborni Teréz Nagyenyeden, a Kollégium alapításának emlékére
2022-ben megrendezett konferencia szünetében*

- *Mit kell tudnunk Báthory Gáborról, aki tulajdonképpen a sorozat egyik főszereplője?*

- Báthory Gábor nagyon különleges személyiség volt. A családból rajta kívül a húga, Báthory Anna tölt majd be jelentős szerepet a század első évtizedeiben, viszont Gábor a somlyói Báthory család utolsó férfitagja, mondhatni aranyágacskája volt, a „tündérkirályfi”, akire mindenki nagy szeretettel és várakozásokkal tekintett. Amikor 1608 virágvasárnapján bevonult Kolozsvárra, az ünneplő tömeg képviselőiben a szónok így köszöntötte: kívánom, hogy „érje föl nagy tettekkel Istvánt, kegyességgel Kristófot, hazaszeretettel Endrét”. Bethlen maga is őt pártolta. De talán egyik tanácsosának, Imreffy Jánosnak a véleménye jelzi leginkább, hogy miféle lelkesedéssel várták az ifjú fejedelmet Erdélyben: „Isten kegyelméből miénk a legerősebb hős, az udvar dísz, 20 éves ifjú, aki a vaskulcsot egy mozdulattal eltöri. Termete királyi, okos és merész, akihez hasonló Báthory István lengyel király óta sem Erdélyben, sem Magyarországon nem született. Isten

vigyáz rá, mert nagyra hivatott. Minden tettében szerencsés, Isten mindig vele van, és a királyi trónra segíti.”¹

A dolgok viszont nem alakultak a várakozásoknak megfelelően. Részben azért, mert Báthory a fejedelmi széket tulajdonképpen az 1607 őszen, 1608 telén kibontakozó úgynevezett második hajdúfelkelésnek köszönhette, azonban a hajdúkkal való viszonyát az erdélyi nemesség egyáltalán nem nézte jó szemmel. Másrészt az ifjú uralkodó, hogy a társadalom minden rétegéből támogatókat szerezzen, mindenkinek mindent megígért, ezeket az ígéreteket viszont többnyire nem tudta teljesíteni. Végül éppen annak az ellenkezőjét érte el velük, mint amit szeretett volna: mindazok haragját magára zúdította, akiknek csalódnuk kellett benne. Azt is szokás vele kapcsolatban emlegetni, hogy – amint a történeti források fogalmazzak – rendszeresen „elragadozta” a különböző erdélyi nagyurak, tanácsurak feleségeit és leányait. Ezeket az elragadozásokat nem lehet írásos dokumentumokkal bizonyítani, ellenben tudjuk azt – mert az elbeszélő források megőrizték –, hogy Báthory dorbézolásra hajlamos ember volt, aki rengeteg alkoholt fogyasztott, és hát nagyjából el lehet képzelni, hogy ilyenkor mi történhetett vele és körülötte. Többféle ok áll tehát annak hátterében, hogy az erdélyi nemesség soraiban egyre nagyobb ellenérzés támadt a fejedelemmel szemben. Emellett a külpolitikai lépései szintén meglehetősen visszások voltak. A korszakkal foglalkozó kutatók egy 2008-ban rendezett, az ő uralkodásával foglalkozó konferencián arra az álláspontra jutottak, hogy lényegében nem is rendelkezett koncepciózus politikai elképzeléssel, hanem egyszerűen csak hol ide, hol oda csapódott, és én is úgy vélem, hogy a fiatal és ambiciózus fejedelem nehezen igazodott el a korszak bonyolult birodalmi politikájában. A képet tovább árnyalja, hogy emberként is nyugtalan, zaklatott, még az adott korban is erőszakosnak mondott természete volt.

A jövődöbéli nézők közül sokan olvashatták Móricz Erdély-trilógiáját; a három regény – a sorozat vonatkozásában pedig ezek közül az első – meglehetősen jól jeleníti meg a kor minden problémáját.

---

1 Imreffy János levele Murád nagyvezírnek, 1610. augusztus 7. Idézi: Kruppa Tamás: Báthory Gábor a forrásokban: propaganda és ellenpropaganda. In Jeney-Tóth Annamária, Papp Klára és Ulrich Attila (szerk.): *Báthory Gábor és kora*. Debrecen, 2009, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete – Erdély Történeti Alapítvány, 41. p.

A szeptembertől bemutatásra kerülő első évad cselekményének vezérfonala tulajdonképpen maga az említett regény, amihez a forgatókönyvírók az írói fantázia engedte határokon belül hozzátettek bizonyos gondolatokat, fordulatokat, illetve kibontottak bizonyos lehetőségeket, amelyek valamilyen szinten benne voltak a könyvben, de Móricz nem igazán szentelt teret nekik. Ezek kapcsán rendszeresen találkoztunk, megbeszéléseket folytattunk, hogy vajon egyik vagy másik fordulat még összefér-e a kor szellemével vagy sem. A sorozat tehát egy kicsit színesebb, izgalmasabb lesz a valós történeti eseményekhez képest – ahogyan az egyébként a mai világban a sorozatoktól elvárható –, de az alapigazságok, mint például az Erdélyi Fejedelemség kettős szorongatott helyzete, a fejedelem kül- és belpolitikájának nehézségei, a regényben és a filmben is megjelenő karakterek lényeges személyiségei, mind-mind láthatóvá válnak az egyes epizódokban.

– *Mit lehet elmondani a filmben megjelenő női karakterekről?*

– Elsősorban azt, hogy valós, élő alakok. Báthory Anna a fejedelem, Báthory Gábor húga, Báthory Erzsébet a nagynénje, Palotsai Anna pedig a felesége. A nőalakok esetében a forgatókönyvíróknak – akárcsak Móriczknak – inkább a fantáziájukra kellett hagyatkozniuk, de mindig a valós tényekből indultak ki. Mondok erre példát is (és ezzel talán nem árulok el titkot): Báthory Gábor csak nagybátyja befolyására vette nőül Palotsai Annát, de soha nem szerette, a házasságkötésük után hónapokig nem is látta, házastársi kapcsolatuk pedig feltehetően nem is volt. Báthory Erzsébet karakterével kapcsolatban is merültek fel nehézségek – igaz, más jellegűek, mert róla viszont elég sok mindent tudunk. Történetünkben most nem a vérvád volt érdekes az ő személyével kapcsolatban, hanem a Báthory Gáborhoz fűződő viszonya, az a támogató szerep, amit a két fiatal, Gábor és húga nagynénjeként betöltött.

Szóba került egy adott ponton az is, hogy egy bizonyos nőalak és valamely korabeli főúr között alakulhatott-e ki gyengéd kapcsolat. Bizonyosat nem tudhatunk erről azon kívül, hogy a két történelmi alak többször is találkozott, és kommunikáltak is egymással. Ilyen esetben elfogadó módon álltam a kérdéshez: úgy gondoltam, álljon a forgatókönyvírók szabadságában, hogy a meglévő információk alapján valamilyen kapcsolatot kialakítsanak, elképzeljének két ember között, még

akkor is, ha ezt semmilyen forrás sem támasztja alá. Más esetekben két ember viszonya annak ellenére is szívósan beette magát a történeti köztudatba, hogy sokan bizonyították: ilyen viszony nem létezett. Ebben az esetben tehát megint csak a forgatókönyvírókon múlt, hogy ezt beépítik-e a történetbe, illetve ha igen, hogyan teszik. Tehát összességében a nőalakokra vonatkozóan azt mondanám, hogy a regényhez képest a sorozatban kicsit hangsúlyosabb szerepet kapnak az események menetében, és a férfiszereplőkhöz való viszonyuk, kapcsolódásuk is erőteljesebb színekben fog érvényre jutni. Egyébként ez a tendencia – hogy a női szereplők, akikről általában is kevesebb történeti forrással rendelkezünk, nagyobb teret kapjanak – a manapság oly népszerű és divatos külföldi sorozatokban is megfigyelhető, és ez még úgy is nyilvánvaló számomra, hogy csak egy-egy epizódot néztem meg az említett sorozatokból. De hogy a *Tündérkert* kapcsán a közös munkára visszatérjünk: a szereplők kidolgozásának az is része volt, hogy a forgatókönyvírók még a kezdet kezdetén ún. karaktervázlatokat kértek tőlem a történeti források alapján, és én készítettem is egy körülbelül harmincoldalal anyagot számukra. Be kell vallanom, azért ez elég nagy feladat volt, mert volt néhány olyan személy, akiről elég csekély a fennmaradt forrásanyag.

- *Ha már itt tartunk, hadd kérdezzem meg, hogyan kell elképzelnünk ebben az esetben a filmesek és a történész közötti együttműködést?*

- Azzal kezdtük, hogy mindannyian újra elolvastuk a trilógiának az első kötetét, illetve elkészült egy három-négy oldalas tervezet mindazokról a karakterekről, akikről az a döntés született, hogy benne lesznek a sorozatban. Ehhez tudni kell, hogy a regényben ötven vagy annál is több szereplő van, itt tehát nyilvánvalóan válogatni kellett, mert ennyit egy filmsorozat egyszerűen nem bír el. A szereplők kiválasztása után a következő feladat az volt, hogy a létező történeti források alapján – és ezt szeretném külön is hangsúlyozni – a személyiségüket felépítsük. Nyilván ehhez olyan források kellettek, amelyekből megismerhettük a cselekedeteiket, vagy ha maradtak fenn általuk írott levelek, akkor azt, hogy bizonyos kérdésekről miként vélekedtek, hogyan fejezték ki magukat, és így tovább. A főbb szereplők, Ghiczy András, Kornis Zsigmond, Kornis Boldizsár, Kamuthy Farkas, Weiss Mihály, Kendy István, Bánffy Dénes és mások mellett például

Nagy András hajdúgenerális volt az egyik, akiről a történeti források összegyűjtésével készítettem egy ilyen kis rajzolatot. Nyilván nagyon fontos a karakterrajzoknál, hogy a különböző szereplőknek a fejedellemmel folytatott beszélgetéseiről például maradt-e fenn valamiféle forrás. A dolog érdekessége, hogy ez a munka szakmai szempontból is tartogatott számomra meglepetést, mégpedig Thurzó György, a Magyar Királyság nádora kapcsán. Thurzót korábban úgy ítélte meg a szakirodalom, hogy ellenségesen viszonyult az Erdélyi Fejedelemséghez és annak uralkodóihoz, és Báthory Gábor esetében kezdetben ez így is volt, később viszont a Bethlen Gáborral folytatott levelezéséből például egészen más derül ki. Nagyon jó információforrásnak bizonyultak az egyes személyiségek megrajzolásához a portai követek tollából származó követjelentések, de ilyen volt a tárgyalt korban szintén jelentős politikai szerepet betöltő Hídvégi Mikó Ferenc is, aki kortársként egy történeti művet – históriát – írt Báthory Gábor uralkodásáról. Ebben különben szinte minden szereplőről rengeteg izgalmas részletet találtunk (arról a Mikó Ferencről van szó, aki megkapta Bethlentől Csíkszereda mezővárosát, és akiről a csíkszeredai Mikó-vár is elnevezését nyerte). Egy másik forrásunk Bojthi Veres Gáspár, Bethlen hivatalos történetírója volt. Az említett szerzők nem nagyon fogták vissza magukat, és gyakran igen keményen leírták a korszak embereiről alkotott véleményüket, de munkáikban sok izgalmas, gyakran vicces részletet is lehet találni a szereplőinkről. A jellemzéseket ezek alapján állítottam össze, sok korabeli szövegrészlettel, hogy a forgatókönyveken dolgozó csapatnak legyen miből mazsoláznia. Az egyik cél nyilván az volt, hogy érzékeltessem a kor hangulatát, illetve azt, hogy ezek a történelmi alakok milyen veretes módon, hogyan társalogtak egymással – akár szépen, akár csúnyán szóltak egymáshoz.

Egy alkalommal, mikor már jócskán benne voltunk a munkálatokban, azzal hívott föl a vezető író, hogy hűha, nem tudjuk, hogyan káromkodtak ebben a korban az emberek. Megnyugtattam, hogy tudjuk, és egyik egyetemista tanítványom segítségével készítettem neki egy két-három oldalas gyűjteményt a káromkodásokról. Hasonló kérdések merültek fel azzal kapcsolatban is, hogy a kor emberei hogyan ettek és ittak, hogyan szolgálták föl az ételeket egy ünnepi lakomán a fejedelem vagy valamelyik főúr palotájában. Előfordult, hogy már forgatták a filmet, amikor a rendező úr azzal keresett meg, mondjam

el, hogyan is áll össze egy zenekar a fejedelmi udvarban. Az erdélyi fejedelmi udvari zenekar összetétele ugyanis nem volt ugyanolyan, mint mondjuk Báthory Erzsébet csejtei várában a hétköznapi vacsorához háttérzenét szolgáltató zenekaré. A meglévő ismereteimet kibővítendő persze megkutattam ezt a témát is, és találtunk is például olyan csodás korabeli hangszereket, mint a teorba; ez lényegében a lanthoz hasonlít, de mélyebb regiszterekben szól, és természetesen szerepelni fog a filmben. Tehát a készítők minden tekintetben igyekeztek a történeti háttérrel, az anyagi kultúrát hitelesen visszaadni, ennek részeként pedig például a lakberendezést is úgy kialakítani, hogy az az adott korra jellemző legyen.

De visszatérve a karakterrajzokra: ezek összeállítása nagyon hosszadalmas munka volt, aztán mikor már körvonalazódnak kezdtek a szereplők, leültünk és átbeszéljük őket a forgatókönyvírókkal. Mint afféle művészberek, az írói csapat tagjai a várakozásaimat messze felülmúlva érezték rá ezekre a történeti személyiségekre, és ezt nagyszerű élmény volt megtapasztalni. Nagy csodálattal figyeltem a munkájukat. Aztán mikor megkaptam a nyolc epizód forgatókönyvét – először láttam ilyet egyébként –, az volt az első, talán furcsának ható benyomásom, hogy ezek a szereplők nagyon keveset beszélnek. Nem is tudom, miért... inkább úgy képzeltem el, hogy egyfolytában mondanuk kell vagy kellene valamit – mert ahogy írok, én is egyfolytában írok. Erre azzal szembesültem, hogy néha mindössze néhány szavas mondatokat váltanak, de olyan hatásos az a három szó, hogy az adott személy jellemét, illetve az adott szituációban elhangzó mondanivaló lényegét egyaránt sikerül megfogni általa. Nagyon meglepett, hogy ilyen kevés beszéddel ennyi fontos dolgot el lehet mondani. Az epizódok forgatókönyveit elolvasva szinte magam előtt láttam a történetet – az én filmemet –, és mivel nagy levelezésben voltunk, meg is írtam nekik rögtön, hogy ez csodás, ez zseniális, ez lenyűgözően izgalmas lesz.

– A következő kérdésem olyan esetekre vonatkozik, amikor fikcióhoz kellett folyamodni egy-egy alak kidolgozásánál. A történészek gyakran alkalmazzák azt a módszert, hogy amennyiben valakiről nincs információjuk, megkutatnak egy hozzá hasonló történelmi szereplőt, és e párhuzam segítségével próbálnak meg valamiféle képet kialakítani róla.

Alkalmazták ezt a módszert a Tündérkert karaktereinek kidolgozásakor is?

- Igen, állítom, hogy igen. Például ott voltak a Bethlen-párti tanácsosok, a Báthory-párti tanácsosok, illetve az egyik vagy másik kiemelkedő személyiség mellé álló politikai vezetők. A portai követi jelentéseknek köszönhetően tudjuk, hogy ezek hogyan beszéltek egymással, mert az említett jelentések sokszor párbeszédet is rögzítettek. Egy-egy kortárs feljegyzésből nagyjából azt is meg lehetett állapítani, hogy ezek az emberek miként vélekedtek bizonyos dolgokról, illetve bizonyos helyzetekben hogyan nyilvánultak meg. Tehát ha valakinek közülük nem is maradt fenn saját kezű levele vagy feljegyzése, a hasonlóság vagy a karakterrajz alapján így is sikerült kialakítani az illetőről valamiféle képet. Vegyük például a már említett hajdúvezér, Nagy András alakját. Anélkül, hogy tőle sok személyes írásos emlékünk lenne, a deklarációk vagy a hajdúság egészének nevében kelt dokumentumok sokat elmondanak a hajdúk vezetőinek személyiségéről, így Nagy Andrásról is, akiről ismeretes, hogy nagyon erős ember volt, és kemény kézzel vezette a csapatába tartozó, egyébként meglehetősen vadnak és kegyetlennek mondott hajdúkat. Ez a történészek által használt módszer tehát valóban alkalmas volt arra, hogy egyes személyeket közösen fölépítsünk, ugyanakkor a folyamathoz a regény is eligazításul szolgált: Móricz sem a levegőből kapta az általa kreált karaktereket, hanem az első kötet megírása előtt nagyon komoly kutatómunkát végzett. Ha pedig valakiről végképp nem volt semmi – például Foktúti Máté református prédikátor ilyen –, akkor ott más korszakok lánglelkű református prédikátorairól vettük a mintát. Ilyen esetekben természetesen az is jól jött, hogy a mellékszereplők kevesebbet beszélnek, és azt a néhány mondatot, amit nekik kell elmondaniuk, össze tudtuk szedni más forrásokból. Ugyancsak itt kell megemlítenem az országgyűléseket is, mert az ezekhez kapcsolódó emlékeket is végignézttem. Az 1609. évi országgyűlést hoznám példának, illetve erről is Kornis Boldizsár felszólalását. Kornis nagyon kemény kérdéseket vetett fel, és nemcsak a fejedelemmel szemben ütött meg támadó hangot, de gyakorlatilag az egész országgyűlést megfenyegette: „Ti most örültök – mondta például a protestánsoknak címezve szavait –, mi pedig búsulunk. De mi is elegen vagyunk, vagy kilencezren;

visszanyeri még a mise a régi értékét, és akkor ti fogtok búsulni.” Az ehhez hasonló nagy súlyú mondatokból, amelyeket a történeti források megőriztek az országgyűlések eseményeiből, elég sok információt lehetett hasznosítani, ráadásul olykor egyetlen mondat is elég, hogy egy személyről nagyon fontos dolgokat tudjunk meg. Hát ezért volt hasznos az én szerepem (legalábbis remélem): a szakmából adódóan össze tudtam szedni az ilyen és az ehhez hasonló fontos mondatokat.

A források kapcsán megemlíteném még Borsos Tamás Marosvásárhelyről származó portai követ művét, aki szinte a korszak minden szereplőjéről írt valamit, és szabályos párbeszédet is rögzített a jelentéseiben (ilyen például a Kamuthy Farkassal folytatott beszélgetése, akivel nagy ellenségeskedésben volt). Ezek a párbeszédet kitűnő alapot szolgáltatott arra, hogy a forgatókönyvírók lássák, miként zajlott két főúr beszélgetése a 17. században, még ha a beszélgetések szövege nem is feltétlenül az említett két személy kapcsán került be a filmbe. Egy szó mint száz: igyekeztem jó nagy mennyiségben összegyűjteni ilyen részleteket annak érdekében, hogy a film a lehető legjobban tudja érzékeltetni azt a légkört, ami az 1608 és 1613 közötti években jellemezte az erdélyiséget, az erdélyi urakat.

- Volt-e olyan helyzet, amikor úgy érezte, hogy egy-egy mondat az adott korban nem hangozhatott el, vagy hogy egy jelenet nem történhetett volna meg?

- Igen, volt ilyen. Például egy alkalommal felmerült, hogy Báthory Gábor vágjon a földhöz egy borosüveget. Mivel az üvegpalackot ekkor még nem nagyon használták - nagyon drága, ritka kincsnek számított -, ilyenre feltehetően nem kerülhetett sor, úgyhogy javasoltam, valami mást csapjon oda. Aztán volt olyan, hogy bizonyos szavak eléggé 20. vagy 21. századiak voltak; ezek helyett kerestem valami régebbi kifejezést. De fordított helyzet is előfordult: más esetekben én ragaszkodtam volna több korabeli kifejezés használatához, de végül elfogadtam a szerzőknek azt az érvét, hogy bár a korszak ismerői számára nem jelentenének kihívást, az átlagos tévénéző nem fogja megérteni ezeket a 17. századi szavakat. Összességében viszont nem igazán volt olyan nagyobb esemény vagy mondat, ami ne illett volna bele a történet menetébe.

Hadd tegyem hozzá: abban is szerencsések vagyunk, hogy az erdélyi uraknak mindenről és mindenkiről volt véleményük, és ezt nem is rejtették véka alá, hanem szépen leírták. Tehát olykor nagyobb élvezetet jelentett számomra ez a kutatás, mintsem hogy munkának éreztem volna: egyszerűen izgalmas volt bizonyos adatokat újra összeszedni, átgondolni, végül pedig kiemelni közülük a legérdekesebb részleteket. Nagyon jó volt az együttműködés a forgatókönyvírókkal, meg hát tulajdonképpen az egész csapattal, pedig az elején kicsit féltém tőle. Nem tudtam, vajon nem gondolják-e azt, hogy fölösleges nekem az ő dolgukba beleszólni, de aztán jó érzéssel vettem tudomásul, hogy nagyon komolyan vették és fel is használták azokat az anyagokat, amiket elkészítettem. Ez talán azért is fontos, mert ha valaki nem történész vagy nem ismeri annyira ezt az időszakot, számára már magának az egész erdélyi államnak a mibenléte is egy kicsikét elvont vagy érthetetlen lehet: hogy egyben a Magyar Királyságnak is része, de közben Oszmán Birodalom vazallusállama is. Tehát elindultunk a nagy egésztől, és előfordult, hogy mikor a magasabb történeti összekapcsolódásokat, összefüggéseket igyekeztem megvilágítani, akár két és fél órán keresztül is beszéltem, a filmes csapat tagjai pedig végtelenül nagy odafigyeléssel és érdeklődéssel hallgatták. Ezt követően kezdtünk haladni a kisebb részletek felé, és egy-egy mikrotörténeti eseményre koncentrálni kidolgoztunk egy-egy helyzetet. Ehhez szállítottam én korabeli dokumentumokat, amelyek alapján ők dolgoztak, aztán – amikor elkészültek – ismét átbeszéltük az éppen megírt jelenetet. Igen kreatív együttműködés alakult ki közöttünk, úgyhogy én nagyon örültem ennek a munkának, és nagy megtiszteltetésnek éreztem, hogy részt vehettem benne.

Az együttműködés történetéhez az is hozzátartozik, hogy én életem egy korábbi időszakában tulajdonképpen nagyrészt végigjártam azokat a helyeket – Erdélyben, Magyarországon vagy éppenséggel Felvidéken –, ahol a regény, illetve a sorozat cselekménye játszódik. Amikor a forgatási helyszíneket néztük végig, a fotóim alapján közösen átgondoltuk, hogy vajon mivel tudnánk helyettesíteni a csejtei várat, vagy hogy melyik az a magyarországi város, amelyiknek egy sikátora, utcarészlete legalább nagyjából úgy néz ki, mintha a hajdani Segesvár vagy Nagyszében lenne. A ruházat esetében egyszerűbb volt a helyzet, hiszen a jelmeztervezők művészettörténetben jártas, komoly szakem-

berek, úgyhogy ezzel a kérdéskörrel nekem nem kellett történeti szempontból foglalkoznom. Egy kis érdekességet azért hadd osszak meg ezzel kapcsolatban is: mikor a jemeztervezőnk Báthory Gábor fejedelem egyik öltözetének leírását elolvasta, az első reakciója az volt, hogy hű, ennek az öltözéknek az előállítása több százezer forintba kerülne, tehát ezt valahogy úgy kell megoldani, hogy a ruhára applikált díszítmények ne feltétlenül aranyból legyenek. Tehát ilyen szempontból is nagyon alapos előkészítéssel járt ez a munka.

- *Ha az ember egy adott korral foglalkozik, kezd valamilyen szinten otthonosan mozogni benne. Milyen élmény volt látni, hogy ez a kor bizonyos módon megelevenedik Ön előtt?*

- Ezzel az otthonossággal kapcsolatban igaza van: néha elég egy dokumentumnál a kézírásra ránézünk, és már abból egyértelmű számunkra, hogy kitől származik, vagy más esetben a szóhasználatot ismerjük fel, de gyakran azt is tudjuk, hogy ki kinek mit mond és miért. Tehát miközben kutatunk, ezek a régen élt emberek bizonyos értelemben közeli ismerőseinkké válnak. Az én számos kedvencem közül a már említett Borsos Tamás az egyik: egyszerűen le vagyok nyugözve tőle, de vannak mások is, akikre már-már barátként tekintek. Ez velünk, történészekkel gyakran előfordul. Döbbenetes élmény, ahogyan ezek az emberek ebben a sorozatban hirtelen megelevenednek és beszélni kezdenek. Nyilván a rendező és a forgatókönyvírók róluk alkotott elképzelései nem feltétlenül egyeznek meg az én elképzeléseimmel, de azért nagyon nagy az átfedés. Erről már beszéltem, de még egyszer hangsúlyozom: elképesztő az az érzékenység és empátia, amivel a szerzői csapat megalkotta az alaptörténetet. Csodálattal tölt el irántuk, hogy néhány, viszonylag rövid előadás és egy-két beszélgetés után mennyire ráéreztek a kor miliójére, jellegzetességeire. Nyilván azért művészek és alkotók, hogy erre képesek legyenek. Az egyetemi hallgatóimmal összevetve őket azt kell mondanom, hogy míg az utóbbiaknál jóval több igyekezetembe kerül hasonló eredményt elérni, az előbbieket rettentően gyorsan és nagyon mély érzéssel reagáltak ezekre a 17. századi emberekre, helyzetekre. Nagyon érdekes volt belelátni abba, hogy ők hogyan alkotnak, hiszen ez a folyamat egy kicsit azért más, mint a történészi munka. Remélem, hogy a jövőben is folytatódni fog közöttünk az együttműködés.

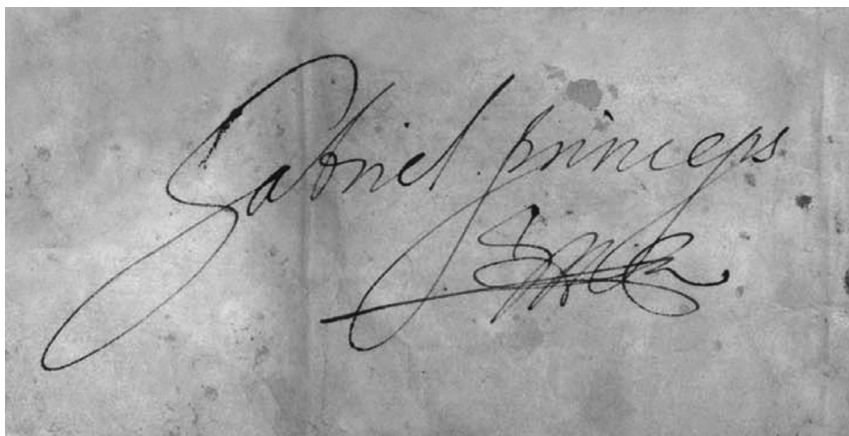
Oborni Teréz Erdély fejedelmei című könyvének egyik Báthory Gáborról szóló oldala²

– Sikerült a sorozatnak a bemutatott korról valamelyest hiteles képet alkotnia? Történésként hogyan látja ezt a kérdést?

– Igen, szerintem a sorozat készítői meglehetősen nagy hangsúlyt helyeztek arra, hogy a kor atmoszféráját megragadják. A várak, a kúriák, a lakóhelyek, a környezet, a zene, az étkezés, az emberi szokások, az emberi kommunikáció mindenképpen korhűek, még akkor is, ha a szóhasználatban modernebb szókészlettel kellett dolgozni, mint amilyen a 17. században volt. Az emberi karakterek megjelenítését is bátran mondanám korhűnek. A nézőknek e tekintetben meg kell engedniük az alkotóknak, hogy ebben bizonyos fokig szabadon dolgozhassanak, hiszen akár a tudományos történelmi, akár a regényírói megközelítést nézem, már semmiképp nem tudhatjuk meg a nagybetűs igazságot ezekről a négyszáz évvel ezelőtt élt emberekről, legfennebb próbálunk közelebb jutni hozzájuk, amennyire lehet, és ezt csak az írásaikon keresztül tudjuk megtenni. Ezért is mondom el már sokad-

2 Oborni Teréz: *Erdély fejedelmei*. Budapest–Kolozsvár, 2023, Magyar Nemzeti Levéltár – Iskola Alapítvány Kiadó.

szorra, hogy a történeti források felhasználása milyen fontos, az alkotók pedig ezekből indultak ki. Aki megnézi a sorozatot, tulajdonképpen belecsöppen majd ebbe a 17. század eleji világba, és biztosan állíthatom, ez egy borzasztóan izgalmas, nagyon-nagyon különleges élmény lesz, kiváltképpen hogy nem igazán vannak ilyen típusú történelmi filmjeink. Azt gondolom, ez a sorozat óriási hiányt pótol, ráadásul az általam legnemesebbnek vélt filmkészítői hagyományokat újítja föl. Ha például az *Egri csillagok* című regényt és az abból készült filmet vesszük, tulajdonképpen az is csak körülbelül hetven százalékban felel meg a kor valóságának. A szereplők közül Cecey Éva nem is létezett. Boremissza Gergely létezett ugyan, de nem úgy és nem azok történetek vele, amiket Gárdonyi elképzelt számára. Gondoljunk arra, hogy már a *Tündérbkert* című regény is fikció, viszont ennek a megfilmesítése annak ellenére is megeleveníti, közel hozza ezt a korszakot hozzánk, hogy vannak benne elképzelt párbeszéddek, illetve elképzelt karakterek is. Azt érzékelem azokban a körökben, amelyekben forgok, hogy nagy a várakozás a sorozat kapcsán, illetve hogy van igény az ilyen típusú filmekre, amelyek úgy akarnak bemutatni egy kort, hogy közben szórakoztatnak is. És azt hiszem, hogy ez éppen elég.

Báthory Gábor aláírása testőrgárdája – a praetoriánusok –, székely katonái számára 1611-ben kiadott címereslevelén

ÉN MAGÁT A VÍZIÓT HOZOM, AMIHEZ SOK EMBER SOK ÉRTEKES MUNKÁT TESZ HOZZÁ

– *Beszélgetés Pintér Réka látványtervezővel* –

– *Miből áll egy látványtervező munkája?*

– Ez egy nagyon összetett munka, ugyanis nem csupán a díszletekért, hanem a komplett filmért is én felelek. A jelmezek, a smink, a haj – vagyis minden, ami a látvánnyal kapcsolatos – az én hatáskörömbé tartozik.

– *Hány helyszínen forgattatok? Hogyan alakítottátok ki ezeket?*

– Tizenegy nagy helyszínünk volt – külső és belső helyszínek egyaránt. Amikor ezeket kiválasztottam, az volt az elv, hogy találjunk olyan, ha nem is egészen korhű, de építészeti szempontból megközelítőleg hasonló épületeket és tereket, amiket átrendezek, átépíttetek, beléjük építtetek – magyarul: amiket én felöltöztethetek, hogy stúdió-térként használjuk őket. A helyszíneink végül ettől kaptak egy ilyen egészen extravagáns kinézetet. Legalábbis én arra törekedtem, hogy ne hagyományos vonala legyen a látványnak.

– *Hol találtatok végül ilyen helyeket?*

– A kiscelli múzeummal kezdtünk. Báthory Gábor fő helyszíne a kolozsvári palota, és annak a nagytermét alakítottam ki itt. Ugyancsak itt, de már az alsó szinten – a kripta szintjén – megépítettük Déva belső szobáit Bethlen Gábor számára.

Kiscellről költözködtünk Komáromba, ahol a Kolozsvár-belsőkkal folytattuk: a már említett nagy palotatermet leszámítva minden más – a dolgozószoba, Báthory Anna szobája – átkerült ide, a komáromi erődbe, ahol egy kápolnarészt, illetve egy Nagyszebenhez kapcsolódó másik díszletet is építettünk – tehát több helyszínt is összeraktunk egy térben. Innen Göböljárásra mentünk: ez lett az Imreffy-birtok és az ahhoz kapcsolódó összes helyszín, de készült itt száz utca is, külső és belső terekkel. Göböljárásról költöztünk a visegrádi királyi palotához, ami Kolozsvár külsőnek lett megépítve. Volt itt bevonulási tér, de használtuk lenn a királyi palotához tartozó udvarrészt, építettünk

Báthory Gábor szobájának látványterve

szökőkutat és lugast – csupa olyasmit, ami ott igazából nincsen. Még követ is raktunk le, mintha kőmintás lenne az udvar, hintókat vonlattunk fel – nagyon izgalmas volt. Ugyancsak itt használtuk a Salamon-tornyot Déva külsőként, a fellegrvárban pedig építettünk egy nyomornegyedet. Nekem ez az utóbbi volt az egyik kedvenc helyszínem.

– *Miért éppen a nyomornegyed?*

– Mert szeretem az olyan helyzeteket, ahol szabadon lehet alkotni. Itt tulajdonképpen szinte minimál díszletekből – fadarabokból, vászonból, koszolt anyagokból meg sárból – építettünk egy fantasztikus zezugos nyomornegyedet, és tényleg nagyon szépen működött kamerában is. A sümegi várnál szintén forgattunk, azt Déva külsőként használtuk. Előfordult különben, hogy egy külsőt két-három helyszínből tudtunk összerakni, mert egy helyszín nem volt elegendő, nem adta teljesen azt a környezetet, amire nekünk szükségünk volt. Úgyhogy Sümeg még Bethlen Gábor kis birodalmához – azaz Dévához – kapcsolódott. Két másik helyszínünk Páty és Mézesvölgy volt – tulajdonképpen CGI utómunkával magát a dévai várat helyeztük el oda, illetve ott forgattuk a brassói csatát is. Sümegen is építettünk egy várrészt – ez egy oromrész, egy háromszor négyméteres placcon –, ami szintén a csatához kellett. Ezenkívül dolgoztunk a diósdí és a tárnoki kőfejtőnél, illetve a kőbányai pincerendszerben is. Az utóbbinál a Báthory Erzsébethez, illetve a Csejtéhez kapcsolódó városrészt

próbáltuk kialakítani, ugyanis az alapötlet az volt, hogy Csejtét föld alatti városként adjuk el a filmben. Ennek megfelelően a kőbányai pincerendszer egész alsó szintjét Báthory Erzsébet figurájához igazítottuk, és sikerült is egy ilyen misztikusabb, mozgalmasabb világot létrehozni, aminek a külső részét viszont a diósi kőfejtőnél alakítottuk ki. Tárnoknál Havasalföldet építettük meg. Ahogy megszülettek a moodok, a látványtervek, azonnal kimentünk terepszemlére, ugrottunk rá a helyszínekre, aztán ennek eredményeként már készültek a konkrét tervek is. Több építészcsapattal dolgoztunk, és miközben én éppen átadtam az egyik helyen a díszletet, már épült egy másik egy következő helyen. Ezek nagyjából olyan kétépites etapokban, folyamatos forgásban készültek el.

- Mi volt az inspiráció ezekhez a helyszínekhez? Próbáltatok valamiféle korabeli mintát találni a különféle belső és külső terekhez?

- Egyrészt igen, másrészt meg nehéz is a korabeli, mert ugye kevés számunkra elérhető létezik ezekből, pláne olyan, amit meg is tudtunk volna fizetni. A módszer az volt, hogy tágabb időszakokkal próbáltunk dolgozni, azaz bekerülhetett a filmbe olyan is, ami száz-kétszáz évvel korábbi vagy későbbi a történések idejéhez képest. Más esetekben olyan megoldásokat alkalmaztunk, amelyek nem feltétlenül korhűek. Ez természetesen kellékekben, tárgyakban, anyaghasználatban is megnyilvánulhatott. Például a pikkely, ami a Báthoryak címerében látható sárkányokra utal, visszatérő motívuma a filmnek. Ehhez rendeltünk Németországból egy különleges pikkelyszövetet, amit aztán megfestve, megszínezve használtunk önálló falként, majd ugyanezt az anyagot bedolgoztuk kárpitként bizonyos bútorokba, de visszatért ruhában Báthory Erzsébetnél, vagy mondjuk Báthory Gábornál is. Igazából így alakult ki valamiféle egységes látványvilág a filmben, amiben az anyaghasználatnak köszönhetően összeérnek a terek a jelmezekkel, és az egyes részek olyan szépen illeszkednek egymásba, mint egy puzzle darabjai. Ha tehát egy szereplő belép egy térbe, nem érzi azt a néző, hogy mondjuk leugrana róla a ruha, és a környezetében sincs egyetlen olyan tárgy sem, ami nem oda illik. Nyilván ehhez kellett az a fantasztikus berendező csapat is, akikkel dolgoztam: vezető tervezőként én magát a víziót hozom, amihez sok ember sok értékes munkát tesz hozzá, és tulajdonképpen abból áll össze a végeredmény.

- A jelmeztervezővel is folyamatosan egyeztetettek arról, hogy a különféle viseletek hogyan illeszkedjenek a díszletekhez?

- Igen, persze. A jelmezeket Zelenka Nóra tervezte, és természetesen ő is megkapta a koncepciótervet, hogy lássa, miben gondolkodunk, illetve hogy mi az a color palett, az a színvilág, amit terenként az operatőrrel, a rendezővel együtt kitalálunk. Ehhez az elején együtt kerestünk kapaszkodókat, aztán a különböző ötleteket összefésültük. Így alakult ki az alapkoncepció, és utána nyilván már szabad keze volt Nórinak, önállóan dolgozott. Bizonyos pontokon, ahol már megvolt egy-egy terünk díszletterve, úgy választottuk meg a jelmezek színvilágát, hogy alkalmazkodjon a díszletekhez, illetve volt egy következő fázis, ahol nemcsak a jelmezek anyagait néztük össze, hanem közös műhelymunkában hozzáértjük ezekhez a kárpitokat is. Hogy érthetőbb legyenek: egy-egy jelenetben van a szereplő környezetében egy szék, egy párna, esetleg ágynemű – mert rengeteg gyönyörű ágynemű is megjelenik a filmben –, és mi azt vettük figyelembe, hogy amikor a szereplő ezekkel a tárgyakkal kapcsolatba kerül, milyen minőségben, hogyan találkozik az ő öltözékének a mintázata vagy az anyaga a felsorolt tárgyak anyagának minőségével és mintázatával, hogy ezeknek hogyan lesz egy közös világa. Ugyancsak ez érvényesült a falakon visszatérő színek és minták esetében, amiket mi tapétaként oldottunk meg, bár eredetileg ezeket valamiféle festett vagy hengerelt technikával hozhatták létre (már ahol egyáltalán volt ilyen). Az ilyen típusú egyeztetéseknél természetesen több ember dolgozott együtt.

- *Hogyan igazítottátok a különböző tereket az egyes szereplőkhöz?*

- Első lépésként nagyon fontos meghatározni – akár az író, a rendezőt is bevonva –, hogy egy-egy adott szereplő milyen szellemiséget képvisel, vagy hogy egyáltalán a nézők mit látnak belőle. Az egyes alakokra vonatkozó információkat ún. karakterleírásokban szokás összefoglalni. Ezeket a leírásokat mi már akkor is használjuk, amikor még csak a sminkekről meg a hajakról beszélünk, de nyilván a jelmezeknél, helyszíneknél is figyelembe vesszük őket. A jelmez jelentős mértékben meg tudja támogatni a színész munkáját, és ugyanez igaz a helyszínekre is. Fontos, hogy a színész jól érezze magát a díszletben, biztonsággal mozogjon benne, és hogy el tudja képzelni: a karakter,

amivel azonosulnia kell, az általunk berendezett terekben él. A rendező, Madarász Isti gyakran mondogatta, hogy Báthory Gáborra úgy kell gondolnunk, mint egy rocksztárra, pontosabban mint a maga korának a rocksztárjára, és nyilván ahhoz, hogy ez a nézőnek is átjöjjön, meg kellett találnunk azokat az elemeket, amelyek ezt az üzenetet közvetítik. Ezek egyike például a dolgozószobájában levő dézsa, aminek az ilyenfajta felhasználására valószínűleg nem igazán volt példa a bemutatott korban, ugyanakkor azonban a sorozatban talán jobban átjön belőle, hogy itt egy lázadóbb természetű szereplőről van szó, aki semmibe veszi a bevett szokásokat. Az is beszédes, hogy valaki milyen tárgyakkal veszi körül magát. Báthory például hangszereket gyűjt, de vannak egyéb furcsa örületei is. Imádja, ha az általa elejtett állatokat kitömik, a folyosója pedig agancsokkal van tele, és ugyanezek az elemek visszaköszönnek a dolgozószobája belső terében is. Egy másik furcsa dolog vele kapcsolatban az, hogy ott van a szobájában egy női testet ábrázoló szobor torzója. Akkoriban nyilván még félmeztelen nőket ábrázoló szobrokat vagy rajzokat sem nagyon lehetett találni, de ő hozat magának egy ilyen torzót Dél-Olaszországból. Ilyen ötletekkel egyedibbé lehet tenni a tereket. Ehhez hasonló az is, hogy Báthory Annának vannak babái. Nyilván ezek nem Barbie-k, hanem a kornak megfelelő babák, de az, hogy ott vannak a szobájában, amikor férjhez akarják adni, jelzi, hogy ő még egy fiatal lány.

- *Ezek a megoldások tehát nem feltétlenül történelmi tényeken alapulnak, hanem csak egy-egy karakter vonásait szerettétek volna kiemelni általuk?*

- Így van. A történelmi alakokhoz inkább a fegyverzetüket illetően próbáltunk hűek lenni. Gyönyörű vérték készültek, de például az is nagyon látványos, ahogy „felöltöztettük” a lovakat. Egy másik fontos szempont az volt, hogy találjunk egy olyan helyet, ahol létrehozhatjuk a lehető legerdélyibb helyszínt. A választásunk végül Göböljárásra esett, ahol az Imreffy-birtokot is megépítettük. Az épületek esetében itt azt találtam ki, hogy a falak legyenek kékre festve, a falakon körbefutó minták által pedig be tudtam hozni egy Erdélyre jellemző motívumrendszert. Emellett alkalmaztam egy másik megoldást is, ami talán fel sem tűnik majd a nézőknek: azok a minták, amiket egyes jelenetekben a padlón látni, tulajdonképpen festett kazettás mennyezetekről származnak. Mivel plafont nem sokat látunk filmen, padlót

viszont annál többet, egyszerűen megfordítottam a dizájnt, és ezek a jellegzetesen erdélyi, gyönyörű szép festett fatáblák lekerültek a földre. Mi így próbáltunk hűek lenni a régióhoz, a régió történelméhez, hogy a helyszíneket, illetve a ruhákat illetően adtunk magunknak némi mozgásteret, így aztán az egész filmet áthatja ez a fajta mozgalmasság. Ugyanakkor hangsúlyoznám, nem az volt a cél, hogy a sorozat látványvilága feltétlenül korhű legyen. A trilógiában számtalan finom, meseszerű szál van, mi leginkább ezek hangulatát próbáltuk követni vagy megragadni. Nyilván ez az alapkoncepció volt, ami minden egyes tér kialakításánál újra és újra át lett gondolva.

A szebeni jeleneteket például Fóton forgattuk – ezt korábban ki is hagytam a felsorolásból –, egy olyan meglévő falurészen, amit sokan és sokféle módon használnak más magyar filmekben is. Mi is rákényszerültünk, hogy ott dolgozzunk, viszont szerencsére meg tudtuk beszélni, hogy lefestethetem színesre az épületeket. Emiatt aztán ez is más lett, mint amit mondjuk a különféle korábbi produkciók itt forgatott jeleneteiben láthatunk.

– Mi volt számodra a legnagyobb kihívás ebben a munkában? Voltak olyan esetek, amikor meg kellett védened a magad vízióját?

– Mondjuk inkább úgy, hogy a rendezőnek, Istinek nem volt könnyű dolga: el kellett hinnie, hogy a megszokottól egy ennyire hangsúlyosan eltérő belső tér, mint például a kőbányai pincerendszer, filmen is működni fog. Voltak helyszínek, ahol meg kellett győzni bizonyos dolgokról, de végül belement, hogy ez így legyen, hogy így is jó lesz. Össze is kellett csiszolódunk, mert engem ő úgy kapott, Helmeczy Dorottya oldaláról, akivel viszont már dolgoztunk együtt. Dorottya a korábbi munka során részben meg is kedvelte az én világomat, részben pedig szerette volna, hogy a sorozatnak női látványtervezője legyen, Istinek viszont valóban kellett egy kis bizalmi idő, és jól ráérezte, néha előfordult, hogy meg kellett védenem a munkámat. Ugyanakkor azt gondolom, hogy az egyéves forgatási folyamat alatt szépen összeért ez a munkakapcsolat.

Ami a kihívásokat illeti: a legnagyobb talán az volt, hogy egyszerre volt a fejemben mind a tizenegy helyszín. Oké, hogy etaponként haladtunk, de nekem mindig előbbre kellett gondolkodnom annál, mint ahol éppen tartott a forgatás. Az is újszerű volt, hogy miközben ennyire

előre gondolkodtam, folyamatosan vissza kellett kapcsolnom az előző helyszínekhez, hogy a látványbeli egységet végig tartani tudjam. Ehhez még hozzáadódott, hogy rendezői, illetve operatőri oldalról újabb és újabb kérések jöttek, és azok ügyében is mindig naprakésznek kellett lenni. Úgyhogy nem nagyon engedhettem ki ez alatt az egy év alatt, meglehetősen feszített tempóban kellett dolgoznom.

- *Dolgoztál már ekkora produkcióban?*

- Nem. Az ezelőtti munkám - egy film - minden zárófeladatával együtt majdnem egy év volt, de mégsem ugyanaz a nagyságrend. Ahhoz képest, hogy ebben az esetben nyolc részről van szó, amihez száz napot forgattunk, még a magam számára is hihetetlen, hogy már túl vagyunk rajta, és ráadásul nagyon komoly minőségű munkát tettünk le az asztalra. Talán az is mutatja, hogy mennyire fantasztikus volt a stáb, mennyire jól működött a csapat, szinte nem is volt elakadás a folyamat során. Szépen, gördülékenyen zajlott a munka minden területen, és ez azért nagyon fontos, mert ha itt valami kicsit kibillen a helyéről, akkor sok egyéb is borulhat miatta. Szerencsére nem így történt. A legnagyobb gondot talán mégis az idő jelentette, és nem az, hogy ezeket az önálló tereket megtervezzem, hiszen végül is ez maga a munkám, ezzel nincs problémám. De az sem volt könnyű, hogy ezt az egészet mindig átfogóan, egyben is kellett látnom.

Egyébként azt gondolom, nagyon gazdag és színes az a világ, amit ebben a sorozatban létrehoztunk, és hát nagy izgalommal várjuk, hogy ebből az embereknek végül mi jön át. Nekem már volt lehetőségem végignézni az egyes részeket, és még számomra is fantasztikusnak tűnik, hogy akár egyetlen epizódon belül is hányféle helyszín van. Ezek közül némelyiket szó szerint három vagy négy különböző helyen forgatott felvételekből raktuk össze, de olyan tűpontosan, hogy ezt egyszerűen nem lehet észrevenni. Van olyan jelenet, amiben a szereplő lemegy egy lépcsőn a komáromi erődrendszerben, benyit egy ajtón, majd ezzel a lendülettel belép mondjuk a kőbányai pincerendszer ispotályába. Ebben az a fantasztikus, hogy a jelenetet alkotó részek között akár négy hónap is eltelhetett a forgatás alatt, ráadásul annak ellenére sem bukunk le, hogy a lépcső egészen máshol van földrajzilag ahhoz a teremhez képest, ahová a filmben vezet. És sok ilyen pillanat lesz majd, ami alatt akár narráció is mehetne arról, hogy képzeljétek

el, most éppen itt járunk, és – bár nem veszitek észre – három perc múlva az ország másik felében leszünk, a jelenet két részének forgatása között pedig több hónap telt el.

Egyébként hasonlóan rugalmas volt a *Tündérbert* forgatása a kellékek szempontjából is. A filmgyártásban nagyrészt az van, hogy lehet kölcsönözni mindenféle dolgokat, viszont emiatt aztán ugyanazokat a tárgyakat látod a legtöbb, Magyarországon forgatott produkcióban. Mi kissé tágabb körben mozogtunk, mert meg tudtunk vásárolni olyan bútorokat például, amikhez hozzányúlhattunk. Aztán az is nagyon izgalmas volt, hogy a szebeni jelenethez csináltunk egy teljes piacot. Az elképzelés az volt, hogy egy olyan erdélyi szász várost mutassunk be, ahol meglehetősen erős a német hatás, és a szebeni piac ennek megfelelően nagyon gazdag. Egyik látványossága például egy ilyen kis korabeli bábszínház volt; Horváth Zoli készítette ezt a csodát a társával, Sándor Imrével együtt.

Még talán azt tartanám fontosnak elmondani, hogy amennyiben valami új ötletünk támadt, a többiek nem ellenállással fogadták, hanem mindenki azon gondolkodott, hogyan is kéne megvalósítani. Volt egy 3D-s tervezőnk is, aki a szerszámokat vagy a különlegesebb címereket kinyomtatta nekünk. Ezeket természetesen festeni kellett, hogy azt a hatást keltsék, mintha fából lennének, majd föltettük őket az ajtókra. Egy szó mint száz: gyönyörű dolgok születtek meg így.

Jelenet a Tündérbert című sorozatból

AMÍG TERVEZEK, MINDEN RENDBEN VAN, MERT AZ ÖNMAGÁBAN TELJES

– *Beszélgetés Zelenka Nóra jelmeztervezővel* –

– *Egy nyolcrészes sorozat jelmezeit kellett megtervezned. Korábban is vettél részt ilyen nagylélegzetű munkában?*

– Terveztem már hasonló méretű sorozathoz jelmezeket (*Egynyári kaland*), de az a mai korban játszódott, és emiatt nyilván egészen más jellegű volt a feladat is. Egyébként a Magyar Képzőművészeti Egyetemen végeztem jelmeztervezőként, és az eredeti elképzelésem a jövőbeli pályámról az volt, hogy főként történelmi jelmezeket fogok tervezni, mint maiakat. Mivel kevés ilyen típusú film készül, inkább színházak számára volt szerencsém különféle korokban játszódó darabokhoz kosztümöket tervezni, filmeknél kevésbé adódott ilyen munka. Annyira örültem, mikor megkaptam ezt a felkérést – nagyon nagy megtiszteltetés volt, hogy én foglalkozhatok ezzel a korrall.

– *Hogyan indul el maga a tervezési folyamat?*

– Először elolvasom a forgatókönyvet, és mivel vizuális alkat vagyok, már szinte látom is magam előtt a karaktereket. Még erőteljesebben hat, mikor megtudom, kik lesznek a színészek, mert akkor már egyértelműbb, hogy egy adott típusú színészből, színésznőből mit lehet kihozni. Fontos szempont az illető testalkata, és az sem mindegy, hogy szőke, hideg szépség-e, esetleg vörös hajú vagy fekete – ezen is múlik, milyen lesz majd a jelmeze. Ezt követően leülünk a rendezővel, aki szintén elmondja, ő milyennek szeretné a karaktert. Ha neki nincs konkrét víziója arról, milyen legyen egy-egy jelmez, vagy hogy milyen minta legyen rajta, akkor csak arról beszél, hogy milyen belülről a megformálandó alak. Fontos szempont, hogy kit kell csúfítani vagy szépíteni, félelmetessé vagy gyámoltalanná tenni. Mindezeket az információkat én lefordítom a ruha nyelvére. Ehhez nyilván tudni kell, hogy a színeknek milyen szimbolikája van, illetve hogy a szabás és az anyaghasználat hogyan formálja a karaktert. Nem mindegy például, hogy valaki matt anyagot visel – azaz rejtőzködik – vagy fényeset (az utóbbi nyilván meg akarja mutatni magát), mint ahogy az sem, hogy

ki hordhat arannyal meg ezüsttel átszőtt selymet és brokátot, és ki az, aki kénytelen egyszerűbb anyagokból készült ruhákba öltözni, holott a drágábbakat is megengedhetné magának. Ezek mind-mind elmesélnek valamit a szereplőről.

Minden ruhadarabnak megvan a jelentése. A cipők például nagyon árulkodóak lehetnek: ha az ember felvesz egy divatos öltözéket, de hozzátesz egy ilyen kis szerencsétlen cipőt, az utóbbi teljesen átírhatja az előbbi üzenetét. A dolog érdekessége, hogy pont ez filmen nem igazán működik: a kamera nagyon ritkán közelít rá a lábakra. Arra is figyelni kell, hogy legtöbbször körülbelül deréktól fejtetőig látjuk a színészeket; így nem sok értelme van, ha a díszítések, hímzések, amelyek gyakran hordoznak valamiféle szimbolikus jelentést, máshová kerülnek.

Az én munkám tehát akkor kezdődik, amikor megvan a forgatókönyv, megvan a rendező által megadott karakterleírás, és megvan hozzá a színész is. Első körben elkészítek néhány vázlatot, és ezt elkezdjük gyúrni. Ezen a ponton már a díszlettervezővel is folyamatosan egyeztetünk. Van olyan jelmeztervem – nem is egy –, ami végül nem valósul meg, de az is előfordul, hogy addig alakítunk, formálunk egy-egy elképzelést, míg már nem is közelít ahhoz, amit eredetileg szeretnénk volna, így aztán visszakanyarodunk az elsőhöz, mert rájövünk, mégiscsak az volt a legjobb.

Ezt követően jönnek a technikai nehézségek: a jelmezterv nagyon klassz, de ki csinálja meg időre a megfelelő minőségben, és főként mennyiből? Amiatt, hogy Magyarországon az elmúlt évtizedekben – az utóbbi éveket leszámítva – nagyon kevés történelmi film készült, a szakma nagyjai nem termeltek ki utánpótlást: egy eredeti fűzöt például csak nagyon kevesen tudnak ma már kiszabni. Ha megvannak a kivitelezők, következik a rengeteg egyeztetés a műhelyekkel, hogy a színészek a ruhapróbákon időben részt tudjanak venni. Egyébként ez – a timing része – a legidegőrlőbb az egészben. Amíg tervezek, minden rendben van, mert az a folyamat önmagában teljes, a papírra bármit rajzolhatok. Aztán kiderül, mi az, amit vagy lehetetlenség beszerezni, vagy meg kell csináltatni, de sem idő nincs rá, sem elegendő pénz. A *Tündéerkert* esetében is kevés időnk volt, és nagyon intenzíven dolgoztunk, de természetesen nem kellett mindent egyedül csinálnom. A csapatomból Bosnyák Tímeát és Madarász Mártit emelném ki: ők

régóta dolgoznak a szakmában, és sokat segítettek abban, hogy mivel kihez forduljunk. Az ékszereket például részben egy olyan magyarországi ötvösművésszel csináltattuk, aki gyönyörű dolgokat készített már számos külföldi produkciónak és az operának is. Tényleg a legkiválóbb emberekkel sikerült együtt dolgoznunk, és szerintem ez meg is látszik a végeredményen. Persze ez egy hosszú és nehéz folyamat: a néző talán el sem tudja képzelni, hányszor kellett újrapróbálni a ruhákat, hányszor kellett azt mondanom, hogy nem, ez még így sem jó, ez nem olyan, mint amit akartam, ez két centivel lejjebb van, ez pedig két centivel feljebb... Nyilván ezek az én személyes rigolyáim, de hát a végére így lett olyan egy-egy viselet, amilyennek látni szerettem volna.

Ami az inspirációt illeti, bármi megihletheti az embert egy-egy karakter esetében, de mindig az lebegett a szemem előtt, hogy az egyszerű vagy a kevesebb tulajdonképpen több. Nem vagyok híve a túldíszítettségnek, hogy mindenhol legyen mindig valami: szeretem, amikor egy kicsit letisztultabb képet látunk, és van idő figyelni egy-egy apróbb részletre is. Nyilván előfordul, hogy ennek éppen az ellenkezője indokolt, de az alapfelfogásom ez. Olyan is van, amikor a természetből inspirálódik az ember: néha egyszerűen nem tudom, hogy egy bizonyos összeállításhoz milyen szín illik, aztán kinyílik a kertben egy virág, aminek van fehér, sárga, illetve lila része is, ráadásul az egész így együtt gyönyörű, és akkor megvan a megoldás. Ilyen apróságokból állnak össze az ötletek.

- A sorozat cselekménye egy adott történelmi korhoz kapcsolódik. Milyen kutatásokat kellett végezned a tervezés előtt?

- A cselekmény 1610 körül játszódik, vagyis ez hivatalosan már a barokk kora, de én – afféle átmenetként – tudatosan a késő reneszánszban tartottam a viseleteket. Ehhez azt kell tudni, hogy minél inkább keletre megyünk, nyugathoz képest van egyfajta lemaradás a divatban is: jól érzékelhető, hogy ebben a régióban kicsit később vesznek át dolgokat, és ez ma is így van, bár ma már azért lényegesen felgyorsult ez a folyamat. Emellett azt gondoltam, hogy ehhez a fajta Erdély-misztikumhoz meg ennek az időszaknak a történelmi képéhez sokkal inkább illenek a késő reneszánsz díszítések, a korabeli sárkánymotívumok, a súlyosabb brokát- és bársonyanyagok, mint a barokk könnyedebb, de túldíszített stílusa. Az általam megtekintett festmények is egyértelmű-

en tükrözték, hiába vagyunk évszám szerint a barokk korban, ez tulajdonképpen még nem az. Úgyhogy szeretném kihangsúlyozni: nem véletlen, hogy a sorozat viseleteiben ez köszön vissza. Tudatosan van így.

Ami a kutatást illeti, megpróbáltam minél több korabeli feljegyzést elolvasni az adott téma kapcsán, sokat könyvtáraztam is. Ez egy nagyon bonyolult időszak a magyar viselettörténetnek, mivel ekkorra Magyarország területe már három részre szakadt. Egyrészt nyugatról – azaz a Magyar Királyság irányából – nagyon sok, részben spanyol eredetű behatás éri, másrészt a hódoltság felől, délről ott van az óriási török befolyás: a rengetegféle anyag, különböző szabásminták, ruhadarabok, különféle bőrök áramlanak be tőlük, ráadásul ezek között sok olyan is van, amiket a magyarok azelőtt nem használtak, illetve nem is ismertek. Számos hagyatéki leltár maradt ránk, amelyekben felsorolják, hogy egykori tulajdonosaik milyen ajándékokat kaptak, vagy hogy milyen sokféle török holmijuk volt. A turbánt és a bő bugyogót leszámítva rengeteg minden beépült a magyar viseletbe. Emellett az áttanulmányozott forrásokból az is kitűnt, hogy az Erdélyi Fejedelemség viselete egy tágabb régióba is beilleszkedik: a feljegyzések szerint például elég nehéz megkülönböztetni egy lengyel nemes egy erdélyi nemestől. Érdekes módon a török és a lengyelországi öltözködési szokások átvétele főként a férfiak viseletében érhető tetten, a nőkre inkább a nyugati divat volt hatással. Gondoljunk csak arra, hogy például a kaftán, ez a jellegzetesen török ruhadarab beépült ugyan a magyarok ruhatárába, azonban a nőknél nem jelenik meg sehol, de nem jelennek meg a török női viselet egyéb elemei sem. Egyébként nem feltétlenül a különféle hatások miatt nehéz eligazodni ebben a korszakban: amit az egyén viselt, tükrözte azt is, hogy milyen társadalmi vagy nyelvi-etnikai csoporthoz tartozott. Szóval ezek a tényezők mind-mind megjelennek az öltözködésben.

Az is inspiráló lehet ilyenkor, ha van a korról olyan történelmi film, amiben megfog a kosztümök minősége és hitelessége. Erről a időszakról szinte alig készültek filmek, de azért találtam egy-kettőt: ilyenek például a Báthory Erzsébet történetét feldolgozó alkotások, emellett pedig ott van Sienkiewicznek a *Tűzzel-vassal* című történelmi trilógiája – az nagyjából szintén erre a periódusra esik, és lengyel nemesek, kozákok meg hajdúk is szerepelnek benne. Mindenesre erről a

régióról, illetve erről a korszakról jóval kevesebb ilyen alkotás született, mint amennyit angol nyelvterületen mondjuk VIII. Henrik vagy Spanyolországban Aragóniai Katalin koráról lehetne találni.

– *Körülbelül mennyi időd volt a tervezésre?*

– A felkérést 2022 februárjában kaptam, és márciusban már Velencébe mentem inspirálódni, úgyhogy valamikor előtte fogtam hozzá olvasni a téma kapcsán, illetve kezdtem el dolgozni rajta. Nem volt sok időm, de annyira megfogott a feladat, annyira szép volt, hogy több hónapra flow-ba kerültem. Adatokat, inspirációs képeket gyűjtöttem, majd elkezdtem rajzolni, de szinte nem is tudom reálsan érzékelni, hogy ez hány hónapomba telt. Körülbelül egy nem egészen fél éves előkészítésről beszélünk. A tervek megvoltak időre – azokkal mindenképpen konszenzusra kellett jutni, el kellett fogadtatni őket a forgatás előtt –, az anyagok viszont nem egyszerre érkeztek. A többi azon múltott, hogy a varrodák mikorra tudják az újabb és újabb feladatokat teljesíteni. A forgatás kezdetétől számítva még jó pár hónapig biztosan gyártottuk a jelmezeket.

– *Hány jelmezt kellett körülbelül megtervezned?*

– Az elején hetvenkét megszólaló szereplő volt. Végül valamivel többen lettek, de maradjunk ennél a számnál. Nekik megvarrattuk a jelmezeiket. Persze ez sem csak hetvenkét ruhadarabot jelent, ugyanis a főszereplőknek fejenként több teljesen önálló öltözék készült. Nem szoroztam fel, de óriási mennyiség. A statisztériára úgy állapotunk meg – és itt több száz statisztáról van szó –, hogy nekik nagyrészt kölcsönözzük a jelmezeket, de az ő esetükben is gyakran előfordult, hogy bizonyos öltözékeket le kellett gyártatni, mert nagyon sok olyan jelenet volt, ahol ezeket tönkre kellett tenni. Amikor például valakit leszúrnak, megölnek, lefejeznek, ott a ruha úgy sérül, hogy annak több verzióját kellett elkészítenünk. Hasonló a helyzet, ha valaki tűz általi halált hal: kell egy változat a színész közelijéhez, egy másik a kaszkadőr számára – ezt olyan anyaggal itatják át, ami nem engedi, hogy a viselője megégjen. Emellé kell még egy, ami félig már leégett – ez bábura kerül, és a jelenetnek ahhoz a részéhez van rá szükség, amiben huzamosabb ideig ég a szereplő. És ott van a jelenet vége a megégett hullával, de maradványaiban még itt is megtalálható rajta a ruha: ez jelzi, kit is látunk tulajdonképpen.

Voltak olyan esetek, amikor tudtuk, hogy valaki valahogyan meg fog halni, de azt nem gondoltuk, hogy négyszer kell megismételni a jelmezét. Azzal is sokat küzdöttünk, hogy az ukrán háború hatására elszabadult az infláció, így hiába állítottunk fel pontos költségvetést, mindennek megemelkedett az ára. Ami a ruhákat illeti, azok folyamatosan készültek: indítottunk az első etappal, hogy az a kezdésre meglegyen, és amikor elkezdtük forgatni a filmet, akkor fogtunk hozzá a második etaphoz. Viszont hiába volt meg hónapokkal előbbre mindenkinek a jelmezterve, az egyes öltözetek legyártása nem ment egyik napról a másikra, és ahogy telt az idő, úgy emelkedtek az árak is.

- *Hogyan kellett a szereplők ruháit megtervezned? Elvárás volt, hogy ezek korhűek legyenek?*

- A koncepció az volt, hogy egy-egy jelmez semmiképpen ne iparművészeti pontossággal előállított rekonstrukció legyen, hanem ahogyan maga a forgatókönyv is tartalmaz teljesen fiktív jeleneteket, ugyanebben a szellemben kellett megtervezni a jelmezeket és a díszleteket is. Természetesen a díszlettervezővel folyamatosan egyeztetünk, mert az nem fordulhat elő, hogy mondjuk egy jelenetben a jelmezek korhűek, a díszletek meg nem, illetve fordítva – tehát ezt egységesíteni kellett. Egyébként én pontosan utánanéztem az adott kor viseleteinek, azonban ebből nagyon sok mindent nem vettünk át, hanem fantáziával oldottuk meg. Ez elsősorban azért is van, mert ezt a misztikus erdélyi világot megpróbáltuk kicsit a mese felé elmozdítani.

Palotsai Annánál például – mondjuk Báthory Erzsébettel vagy Báthory Annával szemben – inkább a nyugatos vonalat próbáltam megmutatni, Török Katánál viszont kifejezetten akartam egy kis törökös jelleget: nála már megjelennek azok a típusú anyagok, kelmék, sőt szabásminták is, amelyek inkább a törökökre jellemzőek. Ezzel leginkább az egzotikusságát, a buja keleti hatást felvállalni merő nőt próbáltam bemutatni.

Egy-egy karakter jelleme egyébként az általa viselt színekben, anyagokban is visszatükröződik. Például Báthory Annát szinte attól a pillanattól követni tudjuk, ahogy nagyon fiatal lányként a gyerekkorból kilép. Az ő esetében a jellemfejlődésnek erre az aspektusára helyeztem

Báthory Anna karaktere számára készített ruhaterv

a hangsúlyt. A magyar viseletben a kor legjellemzőbb színe a halványpiros, és azt szerettem volna, hogy nála ez eleinte a tisztaságot jelenítse meg, majd a számára kitalált motívumrendszerrel meg az anyag egyre mélyülő tónusával érzékeltessem, hogyan válik erős, felnőtt nővé. A legelején felhasznált halvány taftok, illetve a virágmotívumok tehát azt a célt szolgálták, hogy olyannak lássuk, amilyenek elképzelünk egy mesebeli fiatal lányt, aki épp útnak indul. A tipikus magyar viselet az ő ruháiban úgy jelenik meg, hogy az a nyugatitól is, a keletitől is eltér. De hogy konkrét példát is mondjak: a fűző a magyar viseletben mindig elől fűzött, és ennek megfelelően az övét is így fűztem, nem hátul.

Vannak különben a kor öltözködésének olyan jellegzetességei is, amit nem mindenkinél tudtunk végül használni. A főúri viselet önmagában eléggé szabályozott volt, és a parasztság, illetve az alsóbb osztályok tagjai nem is viselhették ugyanazt, mint a nemesek, még akkor sem, ha bizonyos anyagokat megengedhettek volna maguknak. Az ékszerek-

re vonatkozóan szintén ismerünk hasonló megkötéseket. Ugyanakkor az alsóbb osztályok tagjai mégis másolták a felsőbb osztályok öltözködését: mondhatnánk úgy is, hogy ez volt a divatirány. A dolog egyik érdekessége, hogy a főúri viselet viszont átvette az alsóbb osztályoktól a kötényt, és ez egy olyan jelenség, amire Nyugat-Európában sehol máshol nem találtam példát. A kötényt eredetileg a ruha védelme miatt használták, a főúri változatot viszont már különleges csipkével díszítették, arany- vagy ezüstszállal is átszőhették – szóval egészen más funkciót kapott. A sorozatban ez a ruhadarab Báthory Erzsébet, illetve Imreffyné öltözetében is megjelenik. Nem akartam didaktikusan végigvezetni az összes nőalakon, mert látványként ez azért túlságosan a népmesék világához közelített volna, viszont ezzel együtt mégis egyfajta kapaszkodóul szolgált ahhoz, hogy legalább hangulatában megidézzük a kor viseletét.

A feladat másik része az volt, hogy a sorozatbeli családokat – a Báthory és a Bethlen családról beszélünk – elválasszam egymástól. Ők egyébként is tűz és víz, ráadásul Báthory Gábor olyan a maga korában, mint ma egy rocksztár. Mivel az ő családja címerében egy sárkány és három sárkányfog is szerepel, a sárkánymotívum mindenképpen meg kellett hogy jelenjen az öltözetében. Persze nem akartam sárkányokat aggatni rá; ehelyett inkább pikkelyes anyagokat használtam, illetve a bőrnek nagyon sok olyan változatát, ami utalhat sárkánybőrre. Ez általában a dolmányának az ujján vagy a nadrágján jelenik meg, és persze csak akkor látszik jól, ha ráközelít a kamera. Nem tudom, mennyire fogják észrevenni a nézők, de a felhasznált bőr az ereze miatt mindig olyan kicsit, mint a kígyó, a gyík vagy a sárkány bőre. Báthory Gábor színe különben a piros, de emellett megjelenik nála a fekete és az arany is. Ezeket a színeket a Báthory család minden tagján végigvittem; ez köszön vissza többek között Erzsébet kötényén is, amit a börtönben majd kendőként tesz magára. És hogy visszautaljak arra, amit korábban mondtam: így lesz a sorozatban a jellegzetesen magyar főúri kötényből a fantázia segítségével egy többfunkciós ruhadarab.

A sárkányokra visszatérve: a motívum nagyon adta magát a címer miatt, ugyanakkor az is egyértelmű volt, hogy a Báthoryak esetében semmiképpen nem lehet a mai közönség számára talán legismertebb kínai vagy fantasy sárkányábrázolásokat felhasználni. Emiatt is mentem tanulmányútra Velencébe: a város Szent György mítoszának egyik

fellegvára, és szinte nem is lehet olyan templomot találni, ahol a sárkány így vagy úgy meg ne jelenne. Ugyanez igaz az ékszerek, a fegyverzet, a kelmék esetében is. Azt semmiképpen nem akartuk, hogy mindenkin mindig megjelenjen ugyanaz a motívum, viszont a Báthory család mindhárom tagja követi ezt a fekete-piros vonalat, sárkánnyal vagy anélkül. Hogyha egymás mellé tesszük őket, eléggé egyértelmű, hogy egy címer alá tartoznak.

Az ellenpont természetesen a Bethlenek voltak. Ők a kék színt kapták – ez különben mindig a jók, az igazak színe. Az ő címerállatuk a hattyú. Ez megint egy olyan motívum, ami megkerülhetetlen, ráadásul annyira szép formailag, hogy muszáj volt használnom. Ráhímeztettem például Károlyi Zsuzsanna ruhájára is. Egyébként ő is – akárcsak Bethlen Gábor – a kék különböző árnyalataiban jelenik meg, és amikor vele kapcsolatban a gyászt akartam érzékeltetni, az általa viselt szín már annyira sötétkékké lett, hogy szinte fekete. Ebben a színskálában tartottam az egész családot, beleértve a dadát is.

Báthory Gáborhoz képest Bethlen sokkal visszafogottabb, a reformátusokra jellemzően inkább puritán. Báthory sem katolikus, de a maga barokkos arany és piros pompájával jó ellenpontja Bethlennek. A hattyú-motívumot sem csak Károlyi Zsuzsanna öltözetébe tudtam becsempészni, hanem Bethlen páncéljánál is használtuk. Egy csodálatos munkatársammal, Koszta Zoltánnal csináltattam a vérteket, és a hattyú – mint fém a fémen – itt is megjelenik, azonban egyáltalán nem tolakodóan. Azért remélem, hogy a szemfülesebb nézők így is kiszúrják.

A főszereplők közül még Imreffy kancellárt említeném meg. Ő Báthory Gábor tanácsadója, és emiatt gyakran látjuk a fejedelem mögött. Báthory extremitásához képest ő kevésbé szembetűnő személyiség, ezért nála mindig megmaradtam a színtelenségénél. Ez azt jelenti, hogy ő vagy fekete-fehér, vagy fekete ruhadarabokat visel, esetleg a feketének a különböző árnyalatait. Úgy rejtőzködik – ez a karakter egyik jellegzetes vonása –, hogy közben mégis mindig jelen van. Az egyes szereplők személyiségét mindenféle apró megoldásokkal lehet kifejezni: nála például az, hogy egy feltűnő ékszert visel, a nagyravágására utal. Miközben látjuk, hogy nem mer harsányabb ruhadarabokat felvenni, mert tudja, hol a helye, az ékszer azt sugallja, hogy ez mégsem teljesen így van. Erre erősít rá különben az öltözéke is, aminek körülbelül valami ilyesmi az üzenete: ha már nem lehetek színes, leszek fekete-

*Ruhaterv
Károlyi Zsuzsanna karaktere számára*

fehér, de akkor a fekete-fehérnek olyan mintázatát választom a dolmányomhoz, ami egyszerűen minden szemet odavonz.

Imreffyné is érdekes karakter. Nála figyelhető meg – és ez sok mai emberre is igaz –, hogy amikor viselkednie kell, nagyon kifinomultnak tud mutatkozni. Van olyan jelenet, ami az udvarnál játszódik, és abban például az ő ruhája az egyik legszebb, bár kevés szó esik róla. Imreffyék nem nemesi származásúak, és ezt úgy próbáltam visszaadni, hogy mikor hazamennek a birtokukra, az asszony hirtelen valóságos komám-asszonnyá alakul át, aki egyik pillanatban lefejezi a csirkét, a másik pillanatban már a szakácsnéval kiabál. A viselete színeiben és formájában ekkor is hasonlatos a fogadóruhájához, mégis azt lehet mondani, tulajdonképpen itt derül fény arra, ki is ő valójában.

– Térjünk vissza kicsit a főszereplők vértjeire. Törekedtetek ezek kapcsán arra, hogy valamelyest korhűek legyenek, vagy pedig korhű elemekre támaszkodva ti kreáltátok meg őket?

- Bethlen és Báthory Gábor nagyon sokat van premier plánban, az ő esetükben igyekeztünk figyelni a korhűsége, és szerintem sikerült is. A megjelenített időszak fémből készült páncélzata már teljesen elkülönül mondjuk a sztyeppei magyarok kis lemezekből összerakott bőr vértjeitől, és az említett történelmi alakokat ábrázoló festményekről azt is tudjuk, hogy ők konkrétan milyen páncélzatot viseltek. Természetesen a törökök megjelenésével a fegyverzet elemei is változtak: egyrészt mert alkalmazkodni kellett az ő harcmodorukhoz, és ez kihatott a felszerelésre is, másrészt pedig a magyarok használtak is olyan török fegyvereket, amelyekre egy-egy összecsapás során zsákmányként tettek szert. Nyilván a viseletet is ehhez kellett igazítani, és ezért is jellemző inkább a férfiak viseletére a török és magyar jellegzetességeknél ez a fajta keveredése.

A mellékszereplők esetében más megoldásokat alkalmaztunk. Természetesen náluk is törekedtünk arra, hogy az öltözék, illetve a fegyverzet korhű legyen, de itt inkább a hihetőség volt a fő szempont, illetve az, hogy a látvány egyben maradjon, és ne legyenek kirívó elemek. Ott volt az erdélyi szászok serege, akiknél a nyugati – németes – hatást domborítottuk ki: az ő fegyverzetük, felszerelésük például fejlettebb technikai szintet képvisel, mint a többieké. A török janicsárok, illetve szpáhik viseletének szintén megvoltak a maguk jellegzetességei. Bár az előbbieket ruhája teljes mértékben rekonstruálható, én túl harsánynak éreztem azt a világoskéket és pirosat, amit eredetileg viselhettek. Inkább olyat szerettem volna, ami kevésbé hat rajzfilmesen, de mégis az első pillantásra egyértelművé teszi számunkra, hogy törököket látunk. Szerencsére sikerült olyan bőrből készült vérteket találni, amiket sok helyen bearanyoztunk, és úgy érzem, hogy a látványt, amikor Bethlen megérkezik a janicsárok, illetve a szpáhik kíséretében, sikerült képileg feljebb emelnünk. Az az üzenete a jelenetnek, hogy ezek a török katonák Bethlennel vannak itt, és ha ők itt vannak, akkor már nem lehet gond.

- *Térjünk ki a hajdúkra is. Ők eddig kimaradtak a szórásból.*

- Jó, hogy mondd. Igazából több sereget kellett egymástól elkülönítenem: amint már említettem, ott voltak egyrészt a szász városok emberei, másrészt Thurzó György katonái (az ő esetükben is inkább nyugatias irányba próbáltunk menni), harmadrészt az erdélyiek (Bá-

thory Gábor katonái), illetve a törökök, végül pedig a hajdúk. Az utóbbiak esetében abból indultunk ki, hogy seregüket olyan szabad harcosok alkotják, akik pásztorokból élnek, ugyanakkor zsoldosként is megállják a helyüket, ha a szükség úgy kívánja. Az öltözködésük ennek megfelelően egy kicsit a vademberekéhez hasonlatos: gyakran hordanak báránybőrt, ami máshol leginkább a pásztorok viseletében jelenik meg, és ez valamiféle szilaj vadságot kölcsönöz nekik. Velük szemben az erdélyiekre alapvetően a dolmány, a szűkszárú nadrág és a csizma a jellemző, ezenkívül pedig a süveg, az utóbbit viszont legtöbbször nem használtuk, mert az operatőrök általában nem szeretik, ha valami van a szereplők fején.

A hajdúknál figyeltünk arra, hogy a ruháik durvább anyagokból készüljenek. Általában inget viselnek valamilyen bőrmellénnyel, esetleg kicsit hosszabb, ujjatlan dolmánnyal, és fémpáncél helyett többnyire csak bőr védőfelszerelést. Azáltal is egységessé próbáltam tenni őket, hogy sokukra kopott, pirosas színű, bővebb szárú nadrágot adtam, amitől lett valamiféle keleti jellegük, ugyanakkor azonban jól láthatóan különböztek a törököktől. Persze én is tudom, hogy egy szabad pásztorokból álló zsoldoscsapatnak nincs egységes ruházata, viszont másképp egy-egy olyan jelenetben, mikor mindenki mindenkivel találkozik, egyszerűen képtelenek lettünk volna elkülöníteni a különböző táborok harcosait.

A viseletek kapcsán azt még mindenképpen elmondanám, hogy akár női fűzőkről, akár dolmányokról vagy mentékről esik szó, minden ilyen ruhadarab esetében különleges és nagy precizitást kívánó szabásról beszélünk. A belefektetett munka, amíg ezeket kiszabják, megvarrják, összerakják, önmagában is nagy értéket képvisel. Sajnos a koronavírus-válság után nagyon sok kelmekereskedő tönkrement, és majdhogynem lehetetlenné vált beszerezni bizonyos anyagokat, de azt még így sem engedhettük meg magunknak, hogy ne a megfelelő minőségből dolgozzunk: ezeknek a ruháknak – amellet, hogy jól mutatnak – a hathavi forgatást is ki kellett bírniuk. Ha valami nem természetes, hiába világítják meg a világosítók, úgysis kiderül, hogy nem olyan, amilyennek lennie kellene. Indiából, Spanyolországból és Bajorországból, pontosabban Augsburgból tudtam olyan anyagokat rendelni, amilyenekre szükségünk volt (az utóbbi várost azért is tartottam fontosnak megemlíteni, mert évszázadokon keresztül a textilgyártás

központja volt). Ezekre a részletekre különösképpen figyeltem, és nagyon örülök, hogy az eredmény már a plakátokon is látszik.

Előfordult, hogy egy-egy ruhadarabot nagyon hirtelen kellett újra létrehozni, mert az előző egy olyan véres jelenet áldozatává vált, ami nem volt betervezve. Azon is volt vita, hogy mondjuk ha egy balta lefejez valakit vagy beleáll a fejébe, akkor az mit okoz a ruhának. Néha azért könyörögtünk, úgy öljék meg az illetőt, hogy hátba lövik – azt ugyanis meg tudtuk csinálni úgy, hogy utólag a ruhán ne látszódjon. Egy másik probléma abból adódott, hogy a színészeknek nyáron, a negyven fokban szőrmékben, mentékben meg nehéz bársonyokban kellett forgatniuk. Folyton mondogattam nekik, hogy tudom, ez borzasztó, ez rettenes, de jön a tél, és majd milyen jó lesz a sok vastag jelmez. Valóban eltartott télig a forgatás, akkor viszont az derült ki, hogy a hideg időjáráshoz meg semmi nem elég meleg. A nagy szoknyák alá végül teljesen koridegen jégeralsókat, óriás bugyogókat, zoknikat meg csupa hasonló, gyakran mulatságos ruhadarabot kellett felvenni.

Pál D. Attila, a Tündérbert egyik erdélyi szereplője

Timár Péter

A HADIK CÍMŰ FILMRŐL A TÖRTÉNÉS SZEMSZÖGÉBŐL

Már előljáróban leszögezném: a történelmi filmek nagy kedvelője vagyok, és különösen a hadtörténelmi eseményekkel kapcsolatos alkotásokat szeretem. Ezek jelentős része az első vagy a második világháború idején játszódik, de a múlt század második felében a magyar filmgyártás bátran nyúlt vissza a régebbi korokhoz is: megszületett az *Egri csillagok*, a *Rákóczi hadnagya*, *A kőszívű ember fiai*, a *80 huszár*, és még sorolhatnám. Emellett szép számban jelentek meg hasonló témájú regények, illetve történelmi munkák is, az elmúlt években pedig már olyan, a második világháborúhoz vagy a kommunizmushoz kapcsolódó témákat dolgoztak fel, amelyekről a rendszerváltás előtt beszélni sem lehetett. A 18. század viszont valahogy mind a kommunista, mind a '89 utáni magyar közgondolkodás mostohagyereke maradt. Arról a Rákóczi-féle szabadságharc és az 1848–49 közötti időszakról van szó, amikor már túl vagyunk a pogány török elleni elkeseredett végvári küzdelmeken, de még nem jött el a szabad Magyarország ideje. Ezt a kollektív emlékezet egyszerűen a császári sárga-fekete zászlóval szokta azonosítani. Az az érzésünk, mintha ekkor nem is léteztek volna magyarok, vagy ha mégis, akkor a császári elnyomás elől bújkálva, koszos parasztházak mélyén tervezgették, hogy mi legyen, ha ismét jön majd egy Rákóczi. A korrallal foglalkozó szakirodalomból ezzel szemben az derül ki, hogy a nemesség tevőlegesen is szerepet vállalt a birodalom – és ezen belül Magyarország – igazgatásában. Jó példa erre, hogy Hadik András mellett más magyar katonatisztek is igen szép pályát futottak be a császári-királyi hadseregben. Ezt az elfeledettnek számító vagy figyelmen kívül hagyott korszakot idézi meg a *Hadik* című film, és éppen ezért is vártam nagyon, hogy végre elkészüljön. Számomra az a megtiszteltetés is megadatott, hogy egyrészt tűzérként, másrészt porosz dragonyosként a forgatásnak is részese lehettem, mindazonáltal már akkor feltűnt néhány apróság, amit a továbbiakban igyekszem részletesebben is kifejteni.

Magát a filmet nézve arra jöttem rá, hogy először el kell döntenem, milyen szemüvegen keresztül akarom látni mindazt, ami a vásznon megelevenedik előttem. Megítélésem szerint kalandfilmként a *Hadik* egészen jól teljesít: sok benne a látványos harci jelenet, igen hatásos a zenéje is, és a vágótáncos huszárok szemet kápráztató lendülete egyszerűen magával ragadja a nézőt. Ugyanez akkor is igaz, ha az ember meseként tekint az alkotásra: az öreg és bölcs Babocsay Farkas, a hebrenc Gvadányi József és a kettőjük között álló Hadik András triója szó szerint szerethető, mint ahogyan a huszárok közötti baráti kapcsolatok bemutatásának, a csapaton belül uralkodó jó hangulatnak is megvan a maga varázsa. Szintén ezekre az érzésekre erősít rá az otthon melegét a kalandért hátrahagyó, majd a harcok után hazatérő főhős toposza. Ha egy gyermek nézi meg a *Hadikot*, szinte biztosan csillogó szemekkel fogja bejelenteni a szüleinek: ő is huszár szeretne lenni. Nyilván az alkotók célja sem az volt, hogy dokumentumfilmet készítsenek; egyrészt egy hangulatot kívántak közvetíteni, másrészt be akarták mutatni a huszárszellemet, harmadrészt pedig egy történetet szerettek volna elmondani a hősiességről. Amennyiben az általuk kiszemelt célközönség a csillogó szemű kisgyerek volt, tulajdonképpen elérték, amit tervbe vettek. Az én feladatom viszont az, hogy szakmai szemüvegen át, történészhallgatóként és huszár hagyományörzőként értékeljem a filmet. Ilyen értelemben sem leszólni akarom, de mielőtt az értékelésbe belekezdenék, szükségesnek látom röviden összefoglalni a cselekmény vázát adó történelmi eseményeket. Ugyanis mind Hadik személyének bemutatása, mind pedig a berlini portya körüli történetek igényelnek némi pontosítást.

Hadik András 1710. október 16-án, feltehetőleg valahol a Csallóközben született. Apja, Hadik Mihály maga is több huszárezredben teljesített szolgálatot, és fia születésekor minden valószínűség szerint a spanyol örökösödési háború rajnai hadszínterén, pontosabban Bouchain várának ostrománál lehetett. Édesanyja a luxemburgi származású Hardy Franciska volt, akivel az apa a háború folyamán ismerkedett meg.¹ A fiú az alapvető műveltség (írás, olvasás, számolás, hittan) elsajátítása után előbb a kőszegi jezsuita gimnáziumba, majd ezt követően Kassára került, ahol többek között jogot is tanult.

---

1 Markó Árpád: *Futaki gróf Hadik András tábornagy*. Budapest, 1944, Athenaeum Kiadó.

*A szerző a császári-királyi hadsereg 4. huszárezredének
1911-ben rendszeresített egyenruhájában*

A Hadik-életpályájával foglalkozó kutatók sem értenek egyet teljes egészében abban a tekintetben, hogy tanulmányai milyen célt is szolgáltak. Egyesek úgy vélik, a jezsuita rendbe kívánt bekerülni, hogy majd később egyházi pályán helyezkedjen el. Mások az elvégzett fakultások alapján úgy gondolják, hogy civil, feltehetőleg jogi pályán képzelte el az életét. Ezt az utóbbi teóriát erősíti meg az is, hogy két év tanulás után Hadik visszatért Kassára, ahol rövid ideig a vármegyei adószedő táblánál vállalt állást.² Életében az 1732-es év jelentette a fordulópontot, amikor atyját szélütés érte, de még sikerült kieszközölnie fiának egy kornétás (zászlós, tisztjelölt) pozíciót a Dessewffy-huszárezredben. A jobb társadalmi és vagyoni előrelépést kínáló katonai pálya vonzó lehetett a fiatalember számára, aki az apai parancsnak eleget téve csatlakozott az ezredhez.

A kor katonatisztjei számára ekkor még nem létezett szervezett intézményi képzés. A bevett szokás az volt, hogy a gyermekek egészen fiatalon, apjuk nyomdokába lépve, a gyakorlatban sajátították el a katonáskodáshoz szükséges ismereteket. Éppen ezért volt rendkívül szokatlan, hogy egy felsőfokúnak számító végzettséggel rendelkező

---

² Kincses Katalin Mária: Hadik András műveltsége. In Kincses Katalin Mária: *Rudmenta Militae*. Budapest, 2020, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

huszonegy éves fiatalember hirtelen úgy dönt, erre a pályára lép. Minden valószínűség szerint átlagon felüli műveltsége és kifejezetten jó esze is hozzásegítették, hogy végül azzá a sikeres katonává váljon, akire a nagy berlini portya végrehajtását is rá lehetett bízni a későbbiekben.

Talán azt sem túlzás kijelenteni, hogy Hadik András a korszak lehető legviharosabb pillanatában került a hadseregbe. A hosszú, majdnem tizenhárom éves béke után kitört a lengyel örökösödési háború (1733–1735), az ezt követő fegyvernyugvás pedig meglehetősen rövid volt: az udvar mindössze egy év után már belevágott a Belgrád elvesztésével is járó török háborúba (1736–1739). Ez az utóbbi konfliktus volt az, amelynek emléke Hadikot élete végéig elkíserte, és amelynek véres tanulságai örök mementóul szolgáltak számára. Annak ellenére, hogy a birodalom mindkét háborút elvesztette, a harcok során a fiatal tisztnek bőven volt alkalma bizonyítani rátermettségét, így a belgrádi békét követően már főstrázsamesterként állhatott huszárjai élén.³

A béke azonban ezúttal sem volt hosszú életű. III. Károly magyar király (1685–1740) halála után Mária Terézia (1717–1780) került a trónra. Az új uralkodónő a különféle háborúkban lerongyolódott, vereségektől demoralizált hadsereggel volt kénytelen szembeszállni ellenségeivel, akik könnyen széttéphető prédaként tekintettek birodalmára. Annak következtében, hogy a zsákmányból Poroszország, Bajorország és Franciaország is részt kívánt, kitört az osztrák örökösödési háború (1740–1748), ami végül Szilézia és más kisebb területek elvesztésével járt, azonban Mária Teréziának birodalmát és koronáját egyaránt sikerült megmentenie. Hadik András ebben a háborúban Csehországtól Németalföldig jóformán minden hadszíntéren megfordult, Európa nyugati felében is kamatoztatva a törökök elleni harcokban szerzett kisháborús ismereteit. Nevéhez merész portyák, sikeres rajtaütések kapcsolódnak. A konfliktus végére tábornokként már egy egész lovashadosztályt vezetett.

1748-ban, mintegy tizenhat évnyi folyamatos háborúzás után végre béke köszöntött a Habsburg Birodalomra. Mária Terézia megszilárdította hatalmát és stabilizálta birodalma helyzetét, az európai hatalmi

---

3 Markó: i. m. 40. p.

rendszer pedig átrendeződött: az eddig az osztrák uralkodó ellen szövetkező Európa most a porosz király, II. Frigyes (1712–1786) ellen fogott össze. Ennek következtében a Habsburg és a Bourbon haderő – hosszú idő óta először – nem egymás ellen, hanem egymás mellett ragadott kardot. Anglia uralkodója, II. György, aki korábban a Habsburgok mellett állt, most az amerikai gyarmatok és Hannover biztosítása miatt a poroszok szövetségét kereste.⁴ Katalin orosz cárnő és a svédek ezzel szemben Mária Teréziával kerültek egy táborba. Tekintve, hogy Európa két jelentős birodalmának élén is női uralkodó állt, Frigyes nem könnyítette meg saját helyzetét: mai szemmel nézve himsovinisztának minősülő megjegyzései miatt Mária Teréziát és Katalin cárnőt a dinasztikus érdekeken túl személyes ellenézés is sarkallta a porosz király elleni hadviselésre. Az európai nagyhatalmak bálterme tehát készen állt.

A táncot a porosz uralkodó nyitotta meg, mégpedig az 1756-ban indított háborúval, amelynek célja Szászország elfoglalása volt. A szászok tehetetlenek voltak a poroszokkal szemben, és mivel a szövetségesek hadereje meglehetősen lassan vonult fel, II. Frigyesnek alkalma nyílt benyomulni Csehországba is, de végül 1757. június 18-án, néhány kisebb győzelmet követően, Kolinnál (Prága közelében) vereséget szenvedett az összevont császári csapatoktól.

A Csehországból kiszoruló porosz haderő Szászországba vonult vissza. Frigyes szorongatott helyzetbe került: nyugatról a franciák lépték át a határt, Pomerániát a svédek fenyegették, Kelet-Poroszországba pedig az orosz hadsereg nyomult be. Bár minden oldalról ellenségek vették körül, az ún. belső vonalon mozgó porosz uralkodó gyorsabb átcsoportosításokra volt képes, ez pedig lehetőséget biztosított számára, hogy az ellene fellépő hatalmak csapatait külön-külön győzze le. A csehországi vereség után először a Rajna-vidékre, a franciák ellen vezette seregét, de közben Szászországban is sikerült kitartania. Ez volt az a pillanat, amikor az osztrák hadvezetés felismerte a lehetőséget egy Brandenburg elleni portya végrehajtására, amelyre Lotharingiai Károly herceg (1712–1780) Hadik Andrást kérte fel. Ugyancsak Hadik készítette el a hadművelet tervét is, amely nem

4 Lázár Balázs: A Magyar Királyság katonasága a Habsburg Birodalom hadseregében. In Hermann Róbert (szerk.): *Magyarország hadtörténete III.* Budapest, 2015, Zrínyi Kiadó, 88. p.

csupán a tartomány, de a porosz főváros, Berlin megsarcolásával is számolt. Az expedíció tervét a hadvezetés és Mária Terézia is jóváhagyta, Hadik azonban megbetegedett, és így csak október 11-én, körülbelül másfél hét késéssel indulhatott el Elsetwerdából.⁵ A film tulajdonképpen ennek a hadműveletnek a történetét dolgozza fel. Mielőtt ezzel kapcsolatban rátérnénk a hitelesség kérdésére, vegyünk sorra néhány néhány egyéb tényezőt is.

A film főszereplői a huszárok, és az alkotás egyik célja valószínűleg e csapatnem valamiféle bemutatása is lehetett. A huszár könnyűlovas katona. Megnevezésének eredetét illetően mindmáig nincs egyetértés a kutatók között, az viszont bizonyos, hogy a huszárság Magyarországon vált önálló csapatnemmé, és állandó ezredekbe való tagozódása is a császári hadseregen belül történt meg, ahol a 17. és 18. század fordulóján több magyar toborzású, magyar mintára felszerelt reguláris huszárezred is létrejött.⁶

A lengyel örökösödési háború során – főként a „huszárháborúnak” hívott Rajna menti hadszíntér tanulságai alapján – egyre világosabbá vált, hogy a császári haderőnek több huszárezredre lenne szüksége, így újabb és újabb ezredek kerültek felállításra. A magyar huszárság teljes integrálása az 1750-es évek elejére tehető, tehát a film cselekményének idejére már szabályzatokkal és önálló bürokráciával rendelkező, egységes vezénylet alá rendelt, ezredekbe szervezett huszárságról beszélhetünk. Ez azt jelenti, hogy a huszároknál ekkorra már a korabeli hadseregek minden jellegzetessége megtalálható, magyarán náluk is léteznek a más csapatnemeknél általános alá- és fölrendeltségi viszonyok, a szigor, a fegyelem, de akár a kegyetlenkedés is.

A filmet nézve viszont nem ez a kép bontakozik ki előttünk. A bemutatott események idején Hadik András már altábornagy, az ő alárendeltségében szolgáló Babocsay Farkas (1705–1757) szintén tábornok, Gvadányi József (1725–1801) viszont csupán százados, mégis olyan bajtársias és közvetlen viszony van közöttük, mint a közkatonák Kammeradschaft – magyarul pajtáság – nevezetű laza szervezetében. Szinte teljes bizonyossággal kijelenthető, hogy Gvadányi katonatisztként a valóságban sohasem szólított volna András vagy Farkas

5 Markó: i. m. 44. p.

6 Zachar József: Magyarok a Habsburg-haderőben. In Rác Árpád (szerk.): *Nagy Képes Milleniumi hadtörténet*. Budapest, 2008, Rubicon-Ház Bt., 34. p.

bátyámnak egy lovassági tábornokot, viszont a filmben még nyilvánosan is következetesen ezt teszi. Természetesen Hadik altábornagy részéről sem elképzelhető, hogy egyszerűen csak Jóskának hívta volna valamelyik beosztottját, aki ráadásul maga is tisztként szolgált. Még kevésbé játszódhatott volna le a valóságban az a jelenet, amikor Gvadányi századost Giovanni Battista Serbelloni tábornok (1696–1778) a lóról leszállítja, hogy gyalog vezesse el katonáit a felderített porosz őrséghez, mire a háttérben gúnyos kommentárok hangzanak el a huszárok részéről. Ezért az adott korban bizonyosan súlyos farmatringolás, rosszabb esetben pedig halál lett volna a megszólalók büntetése.⁷

A filmben a huszárok egyébként is leginkább egy baráti társaságra emlékeztetnek: mindvégig olybá tűnik, mintha nem egy katonai alakulatot, hanem egy csapatnyi bátor férfit látnánk, akik virtusból elnyargaltak Berlinig és vissza. Az összkép annak ellenére is kissé szedett-vedett, hogy tulajdonképpen egy reguláris ezred katonáiról van szó. Az ilyen alakulatok egyik ismérve az egységes felszerelés és egyenruha lenne, ebben a filmben azonban ahány huszár, annyiféle kantárral és zablával lovagol. Bár a forgatáskor kérték, hogy mindenki használjon homlokkeresztes nagykantárt, ezt a legtöbb statiszta egyszerűen nem vette figyelembe. A nyergek a nyeregbundák és a sabrakok miatt nem láthatók, így ezek esetében nem nagyon lehet hibát felfedezni, az egyenruháknál viszont már megjelennek a problémák. A színösszeállítás ugyan az 1752 óta Hadik András birtokában lévő Hadik-huszárezred egyenruháit idézi (bár az eredeti változat némileg sötétebb kék anyagból készült), zsinórozását tekintve azonban az eredeti és a filmbeli változat jelentősen eltér egymástól. Az előbbi esetében a gombokkal összefogott zsinórok minden sora elkülönült a többitől; a filmben látható, egymásba fonódó zsinórozás csak valamivel később, az 1770-es évektől vált általánossá (a berlini portya idején csak az Esterházy-huszárok kapcsán van tudomásunk arról, hogy az utóbbi zsinórozást alkalmazták volna). A huszárvisélet másik jellegzetes darabja a panyókára vetett mente. Ennek az a lényege, hogy a dolmány fölött kabátként

7 A farmatring súlyos bórszija, amely a ló farka alatt keresztülhúzva megakadályozza, hogy a nyereg vagy a szerszám előrecsússzék. A huszároknál a büntetésnek volt egy vesszőfútaghoz hasonló változata, amely során egy adott alakulat tagjainak a farmatringokkal kellett ütések mérniük arra a bajtársukra, akire a büntetést kiszabták.

viselhető bélelt ruhadarabot az ember nem felölti, hanem két zsinórral a nyakába köti, és így veti a bal vállára. Mivel ez jellegzetesen magyaros, illetve huszáros viselési forma, nem csoda, hogy az említett csapatnemhez tartozó katonákat a filmben is így kívánták megjeleníteni. Viszont ha alaposabban megnézzük, a filmbeli mentéket a huszárok nyaka helyett a hónaljukban kötötték meg, ehhez pedig egy, az egyenruhához nem illő zsinórt vezettek át a katona mellkasán. A megoldás nem kizárólag erre a produkcóra jellemző: alkalmazták korábban a *80 huszár* és *A kőszívű ember fiai* című filmekben is, amelyek hatására a mai hagyományörzők többsége is így viseli a mentéjét.

Meglehetősen érdekesnek mondható a filmbeli huszárok fegyverzete is. Mint tudjuk, ez a csapatnem sem kizárólag csak karddal harcolt, hanem rendelkeztek lőfegyverekkel is. Ebből a szempontból örömmel vettem, hogy a csatajelenetek során pisztolyokat és karabélyokat is láthattunk, különösen hogy a pisztolytokokat – akárcsak a valóságban – a nyergék elé málházták. Ezzel szemben a karabélyok csak akkor jelentek meg, amikor valaki éppen használni akarta őket: a film elején lévő párbajjelenet után Von Bock egyszerűen csak előhúz egyet a nyereg alól, a berlini harc közben pedig Hadik kezében jelenik meg úgy a fegyver, hogy nem tudjuk, nála volt-e korábban is. A valóságban ezeket a karabélyokat már ekkor fehér pantallérszíjakon hordták, amit a bal vállon vetettek keresztül, illetve emellett viseltek még egy patrontáskát is, amiben a lőszert vitték magukkal. Ez a két jellegzetes fehér szíj teljesen kimaradt a filmből. Az egyenruha kapcsán végezetül a kucsmákról is szót kell ejtenünk: ezek szépek is, korhűek is, viszont a rögzítésre használatos vitézkötéseket leoldhatták volna az oldalukról, ugyanis ezt a huszárok eredetileg a nyakukba tekerték.

A film a Berlin ellen vezetett portyát tekintve sem ragaszkodik szigorúan a tényekhez, kizárólag a Hadik-huszárok fegyvertényeként mutatva be azt, holott a város elfoglalásában a Baranyai huszárezred, a Jászkun huszárezred és a horvátokból verbuvált Károlyvárosi huszárezred emberei is részt vettek. A porosz főváros elfoglalására összeállított kontingens teljes létszáma a későbbiekben fogok kitérni: itt egyelőre csak azt szükséges tisztázni, hogy a feladatra kijelölt katonák közül csak mintegy ezerszáz fő volt huszár. Most azonban térjünk vissza a főszereplők személyére. Hadik Andrást a film első felében még ezredesként látjuk: a Sziléziáért folyó küzdelemben tűnik fel először,

amelyből az általa is képviselt oldal vesztesként kerül ki. A jelenet feltehetőleg az osztrák örökösödési háborúra utal, hiszen a sérüléséből felgyógyuló Hadikkal Serbelloni közli, hogy bár a háborút elveszítették, Mária Terézia megtarthatja a koronáját. A valóságban az említett háború vége Németalföldön, Bergen op Zoom várának környékén érte Hadikot, emiatt tehát egyszerűen lehetetlen lett volna számára, hogy ugyanabban az időben Sziléziában tartózkodjon.⁸ A film szerint tábornoki kinevezését is a berlini út előtt kapja meg, holott azt már 1747 óta birtokolta, viszont ekkor még nem volt tulajdonosa annak a huszárezrednek, amelynek katonái feltűnnek ebben a jelenetben. A háborúból hazatérő főhős az otthonaként bemutatott uradalmi birtokkal sem rendelkezett, bár a kérdéses időszakban Lichnovsky Franciska már valóban a felesége volt, és ekkorra már több gyermekük is megszületett. A valóságban a család többnyire követte a családfőt a különböző hadszínterekre, aki gyermekeinek gyökértelen életmódja mellett is szerető és gondoskodó apja, feleségének pedig jó férje volt. A film e tekintetben tehát nem túloz, mint ahogy abban sem, hogy a férfit harcias, ravasz katonatisztként ábrázolja. Az viszont bizonyos, hogy Hadik jóval nagyobb fegyelmet tartott katonái között, mint filmbeli megfelelője, és igen valószínű, hogy a gyalogosok és a huszárok közti ellentétet – ha valóban volt ilyen, illetve ha ebben a formában létezett – háborús körülmények között sokkal erélyesebben fojtotta volna el. A film nem szentel túl nagy teret az altábornagy szervezői munkájának sem, holott enélkül a berlini portya egyszerűen nem valósulhatott volna meg. Hadik mindent majdhogynem óramű pontossággal, az általa készített tervnek megfelelően hajtott végre, és éppen az alapos szervezés, illetve a precíz végrehajtás volt az, ami a hadművelet zsenialitását adta.

Babocsay Farkas sokat látott, öreg és bölcs huszárként jelenik meg a filmben, aki nemcsak Gvadányi József, de bizonyos fokig Hadik András felett is atyáskodik. A valóságban a tábornoki rendfokozatban szolgáló Babocsay csupán öt évvel volt idősebb Hadiknál. Őt valóban lelőtték a berlini csatában, bár kissé más körülmények között, mint ahogyan azt a filmben látjuk: mikor megadásra szólította fel a város védelmére felsorakozott porosz katonaságot, azok sortűzzel válaszoltak

---

8 Markó: i. m. 107. p.

a felszólításra, és tulajdonképpen ez a sortűz oltotta ki a tábornok életét.

A film legszerethetőbb alakja kétségtelenül Gvadányi József. Vagány, humoros, bátor, ahogyan egy huszárhoz illik, mindazonáltal jelleme inkább egy közhuszáréhoz hasonlatos, nem pedig egy századoséhoz, és történelmi szempontból sem túl hiteles – olyannyira, hogy az igazi Gvadányi nem is Hadik alatt szolgált, hanem a Baranyai huszárezred kapitánya volt. Mégis ő testesíti meg azt a bátorságot, örültséget és harci szellemet, aminek a magyar huszár hírnevét köszönhette. Hár-mójuk – azaz Hadik, Babocsay és Gvadányi – karaktere, illetve a köztük levő viszony a mesék világát idézi, és ugyancsak a mesei jellegre erősíti rá az is, hogy ennek a jó oldalon harcoló triónak ármánykodó, félelmetes ellenséggel kell megküzdenie. Meglehetősen méltatlan szerepet osztottak viszont a film készítői Giovanni Battista Serbellonira, aki a valóságban Hadiknál tizennégy évvel volt idősebb, bár ez a filmbeli karakter láttán nem igazán derül ki. Hazudós, ármánykodó alaknak mutatják be, aki mindamelllett, hogy rossz hadvezér, gyáva is, és az egyébként méltatlanul lenézett gyalogság parancsnoka. A valódi Serbelloni ezzel szemben remek katona volt, aki semmivel nem szolgált rá, hogy az utókor így ismerje meg. Talán érdemes lenne elgondolkodni azon, mit szólnánk mi, ha egy-egy, általunk nagyra tartott történelmi szereplőt az osztrák filmgyártás ilyen színben mutatna be.

A karakterek rövid számbavétele után térjünk vissza a portya lefolyásához és annak a filmvászonon való megjelenéséhez. A *Hadik* plakátja, illetve a készítők is a legnagyobb huszárcsínyként igyekeznek bemutatni a fegyvertényt, a valóság azonban ebben ez esetben is árnyaltabb valamivel. Bár a köztudatba is az épült be, hogy Berlin elfoglalása kizárólag huszárok műve volt, ez így nem teljesen igaz. A portyát egy több fegyvernemből álló kontingens hajtotta végre, amelyben a már említett 1100 huszár mellett 1000 német lovas, illetve 900 német és 2100 horvát gyalogos vett részt. Feltehetőleg jelen volt a Gyulai hajdúezred egyik zászlóalja is, hiszen parancsnokukról, gróf Gyulai Sámuel alezredestől emlékirataiban maga Hadik András is elismerően nyilatkozik. Ennek az összevonásnak egyébként csak egy része vonult Berlin ellen; egy jelentősebb kontingensük a hadművelet fedezése céljából az Elba mentén foglalt állást.

Magáról az útvonalról és az útról keveset árul el a film. Annyit látunk, hogy Hadik és emberei kezdetben éjszaka haladnak, majd pihennek, aztán hegyek megmászása után immár nappal is folytatják útjukat. Vonulásuk hangulatát nyereg mögé ültetett, állandóan lepotyogó gyalogosok fűszerezik. A filmbeli kontingens Bécsből indul, a valóságban azonban a kiindulópont Elsterwerda volt. A támadó csoportosulás érintette Sonnenwaldét, Luckaut, Lübbent, Bucholzot, majd végül Königs Wusterhausenen keresztül érkeztek meg Berlin alá. A teljes út öt napot vett igénybe. Útközben a parancsnok több portyázó alakulatot is kiküldött, többnyire nyugati irányba; ezek egyike támadta meg báró Vécsey alezredes vezetésével az Alt-Schadowban működő porosz vas-hámort. Bár ágyúkat nem kellett szerezniük – ezeket eleve is hozták magukkal –, a császári csapatok itt valóban tekintélyes hadizsákmányra tettek szert.⁹

Amint korábban szóba került, a filmbeli út egyik jelenetében a portyázók egy magas hegyláncon is átkelnek. A berlini portya során – tekintve, hogy ez alapvetően alföldi területen zajlott – ilyen átkelésre nem került sor, az esemény azonban nem teljesen légből kapott: 1741 nyarán, egy másik portya alkalmával Hadik András valóban átvezette huszárait a cseh határhegységen az Odera irányába. Az éjszakai menetekkel is hasonló a helyzet, leszámítva talán a kisebb portyázó egységeket, illetve azt az egy ilyen alkalmat, amikor a poroszok megtévesztése céljából Hadik tényleg hajnalban indult el Berlin alá. A közkedvelt legenda, miszerint éjjel mentek, nappal pedig elrejtőztek, valószínűleg szintén az 1741-es portyához kötődhet. Fontos azonban leszögezni, hogy az utóbbi esetben mindössze 300 emberről beszélünk: az, hogy egy 5000 fős sereg titokban közelítse meg a számára kijelölt célt, egyszerűen nem lett volna lehetséges. Nem volt ez másképp Berlin esetében sem: a városban napokkal azelőtt tudtak a támadókról, hogy azok megérkeztek volna a falak alá, csak azzal nem voltak tisztában, mekkora sereg közelít.

A legenda része az is, hogy a huszárok maguk mögé ültették a gyalogosokat a nyeregbe (a cél az lett volna, hogy gyorsabban haladhassanak), és ez a jelenet bekerült a filmbe is. Bár hasonlóra éppen-séggel volt példa a történelem során, egy ló ilyen hosszú távon

---

9 Markó: i. m. 142. p.

egyszerűen nem bírja el két ember súlyát.¹⁰ Az sem túl valószínű, hogy az említett gyalogosok valamiféle szász légió emberei lettek volna, ugyanis Frigyes korábban már legyőzte a szászokat. Túloz a film abban a tekintetben is, hogy pénzéhes, ügyetlen fickókként ábrázolja őket, akik semmilyen szempontból sem érhetnek fel egy magyar huszárral. Bár fegyvernemi sovinizmus minden valószínűség szerint már ebben a korban is létezett, a hadtörténeti szakirodalomnak köszönhetően tudjuk, hogy a huszárok mellett a gyalogság, illetve a tüzérség is fontos szerepet játszott a Berlin elleni hadműveletben. Legyünk büszkék a magyar huszárokra, emlékezzünk rájuk mint rettegett és vitéz katonákra, de ennek nem feltétlenül az a legjobb módja, ha mások kárára tesszük. Az már csak hozzáad a dolog pikantériájához, hogy Gvadányi egyik gúnyos kifejezése – borjúcipelőnek nevezi az egyik gyalogost – tulajdonképpen egyszerűen anakronizmus. Ebben az időben a magyarul borjúnak is nevezett hátbőrönd még nem volt használatban, helyette az említett fegyvernemhez tartozó katonák nagy tarisznyában hordták a felszerelésüket.

A film leglátványosabb jelenete kétségkívül Berlin elfoglalása, amelynek előzményeként Hadik András beküldi Gvadányi Józsefet a városba, hogy tárgyaljon a hadisarcról, azonban a berliniek azzal az üzenettel dobják ki a századost, hogy gondolkodási időt kérnek. Erre válaszul Thun tüzemester ágyúival előbb a sziléziai kapu csapóhídjának egyik láncát lövi el, majd szétrombolja magát a kaput is, a gyalogság és a huszárok pedig berontanak a városba. A szűk utcákon öldöklő közelharc veszi kezdetét: látványos, ám a valósággal összeegyeztethetetlen verekedésnek lehetünk szemtanúi, amelyből végül a császáriak kerülnek ki győztesen.

Az, hogy a tulajdonképpeni esemény hogyan történt, egészen pontosan a mai napig sem teljesen világos. Lázár Balázs legfrissebb kutatásai alapján úgy tűnik, hogy Hadikék meg sem várták a követ által hozott választ, hanem meglepetésszerűen indították meg a támadást. Bár Markó Árpád is megemlíti a sziléziai kapu szétlövését, egy berlini polgár beszámolója alapján tudjuk, hogy az említett kapu sértetlen maradt, emellett pedig eleve sem volt csapóhídja.¹¹ Sokkal inkább elképzelhető, hogy a császáriak a Spree folyó és a kapu közötti mintegy százhusz lépés hosszú paliszádot támadták meg, és így kerültek a

10 Egy katonaló terhelhetősége 100 és 120 kilogramm között mozog.

11 Markó: i. m. 151. p.

falakon belülre, ahol ágyúikat az Oberbaum-híd túloldalán lévő kapu ellen irányították. Itt viszont valóban sikerült ellőni a félig felhúzott csapóhid egyik láncaát, aminek eredményeképpen a híd a folyóba zuhant, lehetetlenné téve a védők számára, hogy a támadók hátába kerüljenek. A város vezetésével való tárgyalásokra csupán ekkor, vagyis tulajdonképpen az idő alatt került sor, amíg a császári katonaság Berlin külvárosát megszállta.

Néhány óra elteltével egy zászlóaljnyi porosz gyalogság érkezett a falakon kívül eső legelőre, ez az erő azonban nem jelentett komoly fenyegetést Hadikékra nézve. Babocsay Farkas ki is lovagolt eléjük, hogy megadásra szólítsa fel őket, és tulajdonképpen ekkor dördült el az a bizonyos sortűz, ami a tábornok életét kioltotta. Válaszul a horvátok és a huszárok rohamot indítottak a poroszok ellen, és – feltehetően a parancsnok halála miatti bosszúvágytól hajtva – nagy mézszárlást rendeztek soraik között. A harc befejeztével a városi tanács számára végképp nem maradt más lehetőség, mint vállalni a sarc kifizetését, aminek begyűjtése után Hadik András Cottbus irányába hazafelé indult. Móric anhalti herceg, akinek feladata Berlin felmentése lett volna, ekkor még csak útban volt a város felé, így aztán a támadók üldözésére sem volt módja. A kiváló magyar tábornok tehát végül minimális veszteségek árán kicsúszott a poroszok markából.

Van a berlini kalandnak még két olyan mozzanata, amire szintén érdemes kitérni. A filmben Erzsébet királyné (1715–1797), Frigyes király felesége tárgyal Hadik Andrással a sarcról, a valóság azonban az, hogy a halálra rémült királynét udvartartásával és a kincstárral együtt már korábban kimenekítették a városból. Természetesen a császári erők parancsnoka sem személyesen, hanem követek útján érintkezett a városvezetéssel. A másik ilyen mozzanat a kesztyűkkel kapcsolatos. Ennek a legendának több változata is van, az viszont mindegyikben közös, hogy Hadik Mária Terézia számára két tucat kesztyűt hozott Berlinből, de szerencsétlenségére – amint otthon kiderült – ezek mindegyike balkezes volt. Ennek a történetnek is van némi valóságalapja, ráadásul talán még érdekesebb is, mint a filmbeli változat: arról van szó, hogy Hadikné valószínűleg részletes listával engedhette el férjét a berlini hadjáratra. A főparancsnok személyes követeléseit, amelyek között egy hintó, bizonyos mennyiségű dohány, némi gyümölcsparlat, több üveg pezsgő és női selyemkesztyűk is

szerepeltek, Ried ezredes adta át a városi tanácsnak.¹² Feltehetőleg ezek a követelések szolgálhattak a legenda alapjául, bár igencsak valószínűtlen, hogy a reszkető berliniek csak balkezes kesztyűket adtak volna a városukat elfoglaló csapatok parancsnokának.

A *Hadik* című film abban az értelemben hiánypótló alkotás, hogy megkísérli visszahozni a magyar közgondolkodásba a korábban meglehetősen elhanyagolt 18. századot. Bár jómagam is arra tettem kísérletet, hogy a cselekmény alapjául szolgáló események történeti háttérét tisztázzam, látnunk kell, hogy a film készítőinek nem feltétlenül az adott korszak hiteles bemutatása, hanem sokkal inkább a szórakoztatás, a hősteremtés volt a célja. Ennek megfelelően Hadik Andrást olyan feddhetetlen jellemként ábrázolják, aki mindannyiunk számára példakép lehet. Ilyen értelemben – hogy hősokeket kínál fel, akikre büszkék lehetünk – a film sikeresnek mondható. Jómagam is a bajszomon egyet pödörve álltam fel a moziszékből: egyrészt azért, mert láttam a nevem a stáblistán, másrészt pedig mert a *Hadik* megerősített abban, hogy bár nehéz és fárasztó, mégiscsak gyöngyölet huszárnak lenni.

*A szerző a 4. huszárezred 1848–49-es egyenruhájában
(A fotó a Magyar Honvédség megalakulásának 175. évfordulójára rendezett kiállítás előtt, a budapesti Bálna rendezvényközpontnál készült.)*

12 Lázár Balázs szóbeli közlése.

FILMKOCKÁK KÖZT PERGŐ ÉLET

– S. Király Béla beszélgetése Blága L. József filmkritikussal
és filozófiatanárral –

Blága L. József a partiumi kisvárosban, Margittán él. 1948-ban született Marosvásárhelyen, egyetemi tanulmányait a kolozsvári egyetem filozófia–történelem szakán végezte, ahol 1981-ben szerzett diplomát. Filmjegyzetei, társadalmi esszéi, politikai elemzései az Új Élet, a Margitta és Vidéke, a Reggeli Újság, a Bihari Napló és a Szabadság című erdélyi napi- és hetilapokban, illetve a budapesti Átalvetőben jelentek meg.

*

– *Először is az érdekelne, hogy miként telnek hetven fölött egy mozgalmas élethez szokott nyugdíjas filozófiatanár mindennapjai?*

– Nem szeretem a nyugdíjas kifejezést, egyszerűen azért, mert nem érzem magam annak. Az évek telnek ugyan, és egyre kevesebb emberrel találkozom – és még velük is egyre ritkábban –, de jelenleg még elfoglaltabb vagyok, mint abban a harminchárom évben, amikor a tanári szereppel próbálkoztam. Azért mondom, hogy csak próbálkoztam, mert sohasem tekintettem magam született tanárnak. Miért is lenne tanár az, aki a gyerekekkel csak úgy elbeszélget az élet nagy kérdéseiről? Most már afféle permanens vakáción vagyok, de számomra még mindig idegenül hangzik a tanár úr megszólítás. Ha pedig Margittáról kell beszélnem, érkezésem élménye jut eszembe. Miután nehéz poggyászzommal leszálltam a vonatról, egy kis gyaloglás után ott álltam a helység központjába vezető főtutca végén, ahol megkérdeztem egy járókelőtől, hogy merre van a főtér. Ön már a főtéren van – hangzott a válasz. Abban a pillanatban eleredtek a könnyeim. Ez volt tehát az első lehangoló meglepetés. Akkor döböntem rá, hogy Margitta nem az a kisváros, aminek elképzeltem; lehet, hogy furcsán hangzik, de a mai napig nem tudom, hogy micsoda. Néhány könnyűipari vállalat és egy iskola önmagában még nem tesz egy települést várossá. Margitta ilyen értelemben tehát valahol a falu és a város között helyezkedik el, és emiatt nehéz bármi érdemlegeset mondani róla. Érkezésem idején

az emberi környezet nem volt igazán befogadó – ma sem érzem magam margittainak. Marosvásárhelyt tekintem életem városának. Úgy is mondhatnám, Margittára nem élni, hanem meghalni jöttem. Persze ez azért egy kissé túlzás.

– *Magam is gimnáziumban tanítottam, és főleg filozófiát. Jól tudom, hogy miért kérdezem: mennyire kötött le a tanári foglalkozás a Ceaușescu-éra utolsó évtizedében? És mindenekelőtt hogyan fogadták az érkezésed?*

– Teljesen lekötött a tanítás, és adott némi vigaszt is. De Margitta mégsem vált számomra otthonos helyé, hiányoztak a barátok, a szüleim, hiányzott a kulturális környezet, és mindenekelőtt a mozi, amit Vásárhelyt annyira megszoktam, hogy nélküle elképzelhetetlen volt az életem. Azért a '80-as években még volt egy kis pezsgés az akkori munkaerő-politikának köszönhetően. Mert ugye, minden rosszban lehet valami jó. A várost ellepték mindazok, akiket – bár az ország különböző helyeiről származtak – ide helyezett az akkori hatalom, vagy ahogy akkor mondták, ide kaptak kinevezést. Én is közülük való voltam. Fiatalos volt a hangulat. Én magam már nem voltam egészen fiatal, hisz harminchárom évesen kezdtem margittai pályafutásomat, de jól éreztem magam a fiatalok között. Volt valami varázsa annak a korszaknak. Mintha mindenki akart volna valami szépet, újat. Volt még kulturális élet. Volt társas élet. Mindez megváltozott az 1989-es forradalom után, ugyanis a mozgási lehetőségek növekedésével a munkahelyük miatt addig idekényszerült fiatalok egy csapásra eltűntek, s a helybéli gyerekek nagy része az iskola elvégzése után a nagyvárosokba vagy külföldre vette az irányt. Én is megpróbáltam visszakerülni a szülővárosomba, de sajnos nem sikerült. Azt nem mondhatom, hogy Margitta egyáltalán nem vonzott, amikor csak hírből ismertem, hisz tudtam, hogy közel van Magyarországhoz, és hogy ott fogható a magyar televízió adása. Arra is gondoltam, hogy talán igazi magyar környezetbe kerülhetek. A már említett, a főtérrel kapcsolatos sokk után a második csalódás akkor ért, amikor az iskolában román igazgató fogadott, és az első kérdése az volt, hogy mikor vágom le a szakállamat, mivel az nem egyezik a tanári etikettel. Később, miután látta, hogy nem tettem meg, a szintén román aligazgatót küldte hozzám, hogy próbáljon meggyőzni a szakállam eltávolításának fontos-

ságáról, erkölcsi szempontból. Azt válaszoltam neki, hogy ez nem erkölcsi, hanem esztétikai kérdés. Mikor látták, hogy nincs kivel beszélniük, egy ideig békén hagytak. A helyzetemet súlyosbította, hogy társadalomtudományokat oktató tanár létemre nem voltam párttag. Megjegyzem, soha nem voltam semmilyen pártnak a tagja. Mindenesetre a legfájóbb az volt, hogy rádöbbsentem, Margittán nemhogy nincs az a fajta „magyar világ”, amit korábban elképzelttem, hanem egyenesen román szupremácia van, s a nemzetiségi ellentétek érezhetőbbek, mint Marosvásárhelyen. S mindez ma sincs másképp. A rendszerváltás ugyan valamivel tágabb teret adott a nemzetiségek érvényesülésének, de jellemző, hogy Margittán önálló magyar iskola csak sok huzavona után, 2011-ben jöhetett létre. A tanári tevékenységemet tehát 1981-ben az eredetileg magyar településen, Margittán kezdtem, a román iskola magyar tagozatán, és magyar iskolában fejeztem be 2014-ben.

– *És a család? Hiszen a mi nemzedékünk elutasította az egyedülálló létformát.*

– Kétszer nősültem, először Marosvásárhelyen, másodsor Margittán. Négy gyermekem van, egy lány az első házasságomból, két fiú és egy lány a másodikból. Mindannyian felnőttek, saját életük van. Jelenleg Margitta és Nagyvárad között ingázom. A feleségem – ő is folyamatos vakáción van – inkább Váradon tartózkodik a lányunknál, én meg időnként egy-egy hétre megyek oda, mert azért szükségem van az egyedüllétre is. Nem véletlen, hogy a Facebook-oldalamon a nevem alatt a töprengő szó szerepel. Persze ezzel együtt az is igaz, hogy most még több a dolgom, mint máskor. Úgyhogy az unalom, a nyugdíjasok réme teljesen ismeretlen számomra.

– *Úgy rémlik, hogy utoljára 1981 elején láttalak Kolozsváron. Panyókára vetett kabáttal vitáztál ismerőseiddel az egyetemi könyvtár bejárata előtt. Aztán szem előtt tévesztettük egymást. Akkor még nem voltak mobiltelefonok, amelyek megkönnyíthették a kapcsolattartást. Az udvarlás pávatáncában, a családalapítás nehézségei és szülői vitái közepette az egyetemi társak látótávolságon kívül kerültek. Hálás vagyok, hogy az interneten ennyi év után egymásra találtunk. Az első generációs értelmiségit általában szerénységre inti a neveltetése, a kulturális és erkölcsi gátlásossága. De én*

változatlanul hiszem, hogy küldetést teljesítettél Margittán, ahol több évtizede filmklubot is vezetsz. Kíváncsi lennék a tapasztalataidra!

- Igen, van abban valami, amit az első generációs értelmiségiről mondasz. Mert fölteszem a kérdést: vajon mi lett volna, ha nem végzem el az egyetemet, és megmaradok ipari szakmunkásnak vagy segédmunkásnak? Ugyanis mindkettő voltam az egyetem előtt. Abban az időben meg voltam győződve arról, hogy felsőfokú képzettség nélkül is lehet filozofálni. Mindig az önművelés híve voltam. Az egyetem felé az sodort, hogy alkalmatlannak bizonyultam a fizikai munkára, folyton elméleteken agyaltam. A filozófia magasabb szintű tanulmányozása tehát nem volt az eredeti törekvésem. Ezért is lettem késői fecske ebben az értelemben. Emellett elmondhatom, hogy korábban inkább a művészetek érdekelték. Gyerekkorom óta rajzoltam, énekeltem, szavaltam, és már ekkor megpróbáltam – a magam módján – filmet készíteni. Az utóbbi azt jelentette, hogy lerajzoltam a látott és kedvelt filmeket jelenetről jelenetre egy hosszú papírszalagra, majd egy oldalára állított kartondoboz aljának közepére vágott két résen keresztül húztam a szalagot a nézők előtt, elidőzve az egyes képeknél. Közben felidéztem a film zenéjét és dialógusait. Ez volt az én gyerekkori privát mozim, amit nagyon komolyan vettem, s ahogy láttam, élvezte is a gyerekközönség.

- Pontosan mit is jelentett számodra a mozi, és melyik évtizedről beszélünk?

- Nekem a mozi, ahova naponta jártam, nem csupán a szórakozást jelentette, hanem maga volt az iskola. Nem túlzok, ha azt mondom, a moziba tanulni, szocializálódni mentem. Abban az időben, a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben hat filmszínház működött Marosvásárhelyen, amelyek között művészmozi is volt. Itt klasszikus filmalkotásokkal találkozhattam. A szakszervezetek művelődési házában rendszeresen vetítettek régi művészfilmeket, ez volt a filmmúzeum. Itt ismerkedhettem meg az olasz neorealizmus híres alkotásaival, amelyeket szakértői előadás kísért. Filmesztétikát, filmkritikát olvastam, és ami nem kevésbé fontos, volt kivel vitatkozni, megosztani gondolataimat a látott filmekkel kapcsolatban. Bevallom, egész felnőttkori világlátásomat, gondolkodásomomat a film alakította. Akkor tehát több intellektuális életpálya lehetősége állt előttem. Még filmrendező-

nek is álmodtam magam, de szűkös anyagi létfeltételeim felébresztettek, és az eszköztelen filozófia felé tereltek. Persze abban, hogy nem a művészetnél kötöttem ki, Hegelnek is szerepe volt, pontosabban annak a gondolatának, hogy a szellemnek nem elég a művészet. A felső fok a filozófia. Én meg kezdetben a tökéletességet akartam. Ma már tudom, hogy ilyen nincs, s Hegelt és a művészetet is másképp látom. Mondhatnám, ugyanaz a gyerek maradtam, akinek fontos volt, hogy másokkal megossza filmélményeit, eszmékről vitázzon, és aki idővel rájött arra, hogy a film nem csupán szórakozás, hanem sajátos nyelven beszélő művészet is. A művészfilm, ha fogékony vagy rá, olykor nagyobb mélységeket tár föl, többet mond az emberről, az életről, mint némely filozófiai vagy tudományos értekezés. Csodálkoztam azon, hogy a gimnáziumban a magyar irodalmat tanító tanárnőm – akit egyébként imádtam – minderről mit sem tudott.

– *Hát ez elég érdekes. És hogyan jöttél rá erre?*

– Sose felejttem el, egy alkalommal Ady Endre *Küldöm a frigy-ládát* című verse volt a dolgozati téma, én meg ahelyett, hogy a verset elemeztem volna, arról a gondolati párhuzamról írtam, amit a vers és Antonioni *Nagyítás* című filmje között véltem felfedezni. A dolgozatok kiértékelésénél a tanárnő méltatta ugyan az ügyességemet, de közölte, hogy egy bűdös szót sem írtam arról, amit ő elvárt, ezért teljesítményemért a minimális osztályzatot kapom. Mit tehettem? Megbocsátottam neki. Megértettem, hogy abban a pillanatban nem tehetett másként, tiszteletben kellett tartania a hivatalos követelményeket. Emellett konvencionális szellemű neveltetése gátolta őt abban, hogy észrevegye, korunkban megjelent egy új művészet, amely a legjobban képviseli a szintetikus látásmódot: a film. Később ugyanezzel a helyzettel találkoztam az egyetemen: Roth Endrével (aki művészetszociológiát tanított) szemben kellett megvédenem azt az álláspontomat, miszerint a film is művészet, nemcsak a színház. A film iránti rajongásom késztetett arra – illetve az a vágyam, hogy másokkal is láttassam, amit látok –, hogy Margittán didaktikai eszközként használjam a művészfilmet a tizenkettedikesek filozófiai oktatásában. Tanári fokozati vizsgadolgozatomban módszertani részét is arról írtam, hogyan építhető be a játékfilm az iskolai nevelés folyamatába. A következő

lépés az volt, hogy sikerült elfogadtatnom a tanfelügyelőséggel és az iskola vezetésével egy választható filmesztétikai tantárgy bevezetését Vizuális kommunikáció néven. Így három tanévben, heti egy órában művészfilmeket tanulmányozhattunk a kilencedik osztályos, humán tagozatú tanulókkal.

- *Gratulálok, nagyszerű élmény lehetett. De miért csak háromban?*

- Azért, mert a szülők érdektelennek látták, hogy a gyerekek a kötelező tantárgyakon kívül azzal is törődjenek, hogy intelligens film- és médiafogyasztókká váljanak, s netán kedvet kapjanak ahhoz, hogy ők maguk is a filmkészítés útjára lépjenek. Ezt nevezem szűklátókörűségnek. Mindez még a román iskola magyar tagozatán történt. A magyar iskolában a helyzet megváltozott.

- *Melyik évről is beszélünk? Mikor alakult meg tulajdonképpen a margittai magyar gimnázium?*

- Csak 2011-ben. A közös filmnézés és a filmekről való beszélgetés az *Iskola másként* nevű program adta lehetőségekre korlátozódott. Egy ilyen alkalommal találkoztam a magyarországi Monostori Károllyal, aki akkor Nagyváradon dolgozott a Partiumi Keresztény Egyetem média szakos oktatójaként, s vendégtanárként tartott előadást a margittai magyar iskolában a média társadalmi szerepéről. Az előadása után beszédbe elegyedtünk. Az ő ötlete volt, hogy indítsunk közösen filmklubot az iskolában, és a vetítéseket kössük egy előre meghatározott tematikához. Ez volt a margittai filmklub történetének kezdete. A találkozót havonta tartottuk. A filmek megtekintését rövid felvezető előadás előzte meg, és beszélgetés, vita követte. A találkozón mindketten jelen voltunk, de felváltva vezettük a beszélgetéseket. Kitűnő alkalmak voltak ezek a filmkultúra megalapozásának, fejlesztésének és a közösségi kommunikációnak. Tulajdonképpen a filmklub célját is ebben határoztam meg: közelebb hozni a mozit és kapcsolatot teremteni, s mindezzel felpezsdíteni a hely kulturális életét. Mert úgy gondolom, nincs igazi kultúra ott, ahol hiányzik az alkotó jellegű kommunikáció. Mivel iskolai tevékenységként könyvelték el, leginkább diákok jöttek el a vetítésekre. De néha iskolán kívüliek is megtiszteltek a jelenlétükkel.

- *És hogyan viszonyultak ehhez a kollégáid?*

- Sajnos az iskola tanárai többnyire távol maradtak. Pedig ideális tanár-diák párbeszéd kialakulását is elősegíthették volna a rendszeres találkozók. Eredeti elképzelésemből ez sem hiányzott. De ez már a múlté. Csak egy évig tartott a filmklub, permanens szünetidőm vetett véget neki. Utána kissé eltávolodtam az iskolától, de a folytatás gondolata tovább foglalkoztatott. Három évnyi szünet után bekövetkezett a pozitív változás: a filmklub 2017-ben újjászülethetett. Margitta akkori magyar polgármestere ugyanis lehetővé tette, hogy a találkozokat új helyszínen, a polgármesteri hivatal gyűléstermében tartsuk. Ezzel új korszak kezdődött: az iskolai filmklubból városi filmklub lett. Sajnos Monostori úr befejezte nagyváradi küldetését és visszatért Magyarországra, így fizikailag már nem vehetett részt a szervezésben, de alapító tagként távolról továbbra is együttműködött (és ma is együttműködik) velem. Aztán jött a koronavírus járvány, ami miatt szünetelni kényszerültünk. Időközben lezajlott a helyhatósági választás, amelynek eredményeként Margittának román polgármestere lett. Ő már nem nézte jó szemmel, hogy hivatalában magyar filmklub működik, s emiatt újra helyszínt kellett váltanunk. Egy közeli község kultúrházában tartottunk még néhány találkozót, de a járvány újabb hulláma ismét megállította. Különben nem csak ez volt a baj, a kiutazás körülményessége is akadályt jelentett. A veszély elmúltával a legnagyobb öröömömre a margittai magyar líceum igazgatója azzal az üzenettel lepett meg, hogy szívesen látja viszont a filmklubot az iskola épületében. Ez volt az utolsó helyváltoztatás: visszatértünk oda, ahonnan elindultunk. Úgy érzem, amit annak idején Monostori barátom kiöltött, a sorsom részévé vált. Szoktam is mondani: a filmklub addig él, amíg én, s én addig élek, ameddig a filmklub.

- *Megkérhetlek, hogy röviden mondj néhány szót három olyan magyar filmről, ami különösen magával ragadott?*

- Kezdjük talán Enyedi Ildikó *Testről és lélekről* című filmjével, amely a 2017-es Berlinale nyertese volt. Az erőteljes hatású és rendkívül kifejező nyitó képsorok – egy nőstény és egy hím szarvas idillje a havas erdei tájban, majd kontrasztként a vágóhídon bezárt, halálra ítélt, a kivégzésüket tehetetlenül váró szarvasmarhák látványa – azonnal

felcsigázzák az érdeklődést, jelezve, hogy metaforikus építkezésre, vagyis igazi filmes élményre számíthatunk. Hozzáteszem mindjárt, hogy a művészi ábrázolásmód keltette feszültség, ami az operatőri munkát is dicséri, mindvégig jelen van. Nem sokkal később kiderül, hogy az erdőben csendes meghittségben kóborló szarvasok szerelmi játéka tulajdonképpen a történet két – munkatársi kapcsolatba kerülő, de egymást nem ismerő – magányos főhősének, egy középkorú, fél karjára béna férfinak és egy betegesen zárkózott fiatal nőnek az álombeli találkozása. A valóság persze egészen más. Amit látunk, az két gátlásos ember kapcsolatának alakulása egy jellegzetesen prózai környezetben – az állatokat módszeresen a halálba küldő munkahelyen –, a kezdeti, feszültségekkel, félreértésekkel terhes közeledéstől az egymás számára való megnyílásig, az egymásra találásig.

– *Mégis miben ragadható meg a film erénye?*

– Saját bevallása szerint a rendező (és egyben forgatókönyvíró) nem is akart mást bemutatni, mint egy egyszerű szerelmi történetet. Ám éppen a lakonikus stílus, a finom hangvétel, illetve a formai letisztultság a film legfőbb erénye. Képei, beállításai sokatmondóak, gondolkodásra késztetőek. Például a fentről fényképezett, a korlátok között az égre, a napra néző – illetve másutt nyilvántartási számával látható – szarvasmarha premier plánja többek között utalhat az ember világára (a filmben állat és ember egyaránt az eget, a napot áhítja), a szabadsághiányra, a megaláztatásra, a tömeggyilkosságok áldozataira, a természettől eltávolodó ember kalmár szellemére, vagy a teljesség utáni vágyódásra is. Egy másik beállításban, amikor szemből és közelről látunk egy, a rögzítő-kábitó szerkezetbe terelt és lemészárlására türelmesen várakozó, mit sem sejtő állatot, együttérzünk vele. Aztán amikor lefejezésének látványát is végig kell szenvednünk, nem tehetjük meg, hogy ne gondoljunk a kiszolgáltatottságra általában: a szenvedéssel szembeni emberi közönyre, a rutinná vált öldöklésre, létünk állandó fenyegetettségére, az ember és a természet megromlott viszonyára és az állatok jogainak kérdésére.

A történetmesélés is olyan (nem tudom eldönteni, előnye-e ez a filmnek, vagy hátránya), hogy lehetővé teszi a gondolati tartalom többféle megközelítését. Elvileg rendjén van, ha egy szerző nyitva

hagyja művét a különböző értelmezések számára, ebben az esetben viszont úgy tűnik, túl sok múlik a nézőn, ami megnehezítheti a mű mögötti közlési szándék felismerését. Így aztán marad a találgatás.

- *És milyen kérdéseket indíthat el a nézőkben ez a találgatás?*

- Hát például olyanokat, hogy miről is szól a *Testről és lélekről* című film. Kettéhasadt létünkéről? Az eredendő egység megbomlásáról és a tiszta forráshoz való visszatérés vágyáról? Az együvé tartozás érzéséről? A személyközi kapcsolatok, a társas észlelés és kommunikáció problematikusságáról? A türelemről és a megértésről? Az emberi természet mélyen rejlő értékeiről? A szerelem lényegéről? Az önmagunkból való kilépésről? Az álmok, a tudattalan, a tudatalatti szerepéről életünkben? A testi érintés és az egymásra figyelés fontosságáról? És a sor folytatható. Persze előfordulhat, hogy mindezt elgondolta a rendező is, de az is lehet, hogy némelyik jelentés csak számomra létezik. Úgy, ahogy az utolsó jelenetben (az ébredés utániban) is Schopenhauer szellemét vélem felfedezni: „mihelyt a faj elérte célját, az ábrándnak el kell múlnia”. Mert az előre látható, hogy a beteljesülés után nem lesz álom, mivel az álom valósággá vált. Helyreállt a természetes összhang. A receptszerű szabályok alapján gyártott, tömegfogyasztásra szánt szerelmi drámákban (ilyesmire emlékeztet a film egyetlen oda nem illő érzelgős eleme, a főhősnőt megindító dalbetét) az ehhez hasonló szerencsés fordulatot happy endnek hívják. Azzal a különbséggel, hogy Enyedi kerüli az erotikát. Nem tudni, szándékosan-e vagy pusztán alkati sajátosságából adódóan. Jellemző, hogy a filmvégi megváltás, feloldozás szexuális aktusában semmi jelét nem látni a felszabadult, önfeledt összeolvadásnak, nincs csók, nincs simogatás, nincs ölelkezés, mintha kizárólag a két szereplő (csak az arcukat látjuk, ahogyan egymás érzelmi rezdüléseit követik) lelki jelenlétén lenne a hangsúly.

- *Ezek alapján hogyan értékeled Enyedi Ildikó filmjét?*

- Ha ennyit akart Enyedi Ildikó, az nagyon szép, de kevés. Tolsztoj *Anna Kareninája* már megtapasztalta és megszenvedte, hogy az álmok, a szenvedélyek nem tartanak örökké, az élet nagy részét a szürke hétköznapok töltik ki. Ezt tematizálja később Antonioni is, akinek

filmjeiben épp arról van szó, mi történik az emberekkel „azután”. Enyedi filmjének egyik mellékszereplője is ilyen stádiumban kerül elénk, mintegy ellensúlyozva a cselekmény fő vonalát, ami a beteljesüléshez vezet. Nem kizárt, hogy a rendező sem hiszi, hogy a két főhős eljutott a paradicsomba, hogy végül minden rendben lenne. Mindenesetre maradt bennem valamiféle hiány, cserbenhagyottnak érzem magam. Valószínűleg amiatt, hogy többet vártam ettől a filmtől. Következésképpen úgy vélem, egy olyan rendezővel találkoztam, aki filozofál, de anélkül, hogy tudna róla. Vagy talán mégis tudatosan csinálná?

- *És melyik lenne a másik film?*

- Legyen a nagy reklámhadjárat után forgalomba hozott *Saul fia*. Csalódást okozott a film, ha egyáltalán filmnek lehet nevezni. Én inkább antifilmnek nevezném. Holokausztfilmnek készült, de nem mond semmi újat az eddigi ilyen témájú filmekhez viszonyítva, sőt – az alkotók nyilatkozata szerint – nem is akar mondani semmit, mert a holokauszt témája úgymond megközelíthetetlen. Eszközeiben sincs semmi új, a hőst közletről (legtöbbször hátulról) követő kamerás megoldás több más filmből ismert. A különbség az, hogy Nemesék eltúlozták ezt a mozgókamerás dogma stílust, arra ítélték az operatőrt, hogy folyton az embere után szaladjon. Néhol, ahol a háttér történései nagyobb hangsúlyt kapnak, a film szín- és hanghatásaival néhány pillanatra magával ragad, ám a főhős kifejezéstelen arca mindvégig távol tartja a nézőt a látottaktól, még akkor is, ha tudjuk, hogy a lényeg éppen az embertelen körülmények között érzelmileg üressé vált, elgépiesedett egyén cselekvése.

- *Ezek szerint a lélekábrázolás elmaradt...*

- El bizony. Ahol pedig érzéseket próbál kifejezni (például a film végén Saul arca felderül, amikor megpillantja a fénnel telt ajtóban megjelenő gyermeket), ott erőltetettnek érezzük a színész játékát. Tartalmilag nem kapunk mást, mint egy ember görcsös ragaszkodását ahhoz, hogy a haláltáborban – szemben a szabadulást célzó kollektív cselekvéssel – a hagyományos zsidó vallásos szertartás szerint eltemessen egy halott gyermeket. Vegyük ezt zsidó vallási apológiának?

A szimbólumok fontosságának egy pragmatikus világban? Vagy értelmezzük úgy, hogy az embertelen körülmények között is individuális emberi értelmet adhatunk az életünknek? Ezzel a gondolattal viszont nem itt találkozunk először, és ehhez a film nem elég meggyőző. Marad tehát a hang, mivel nagyrészt a főhős alakja tölti be a képkeretet, tehát filmes látványról nemigen beszélhetünk. Így a film erénye egyben a hibája is. Egyszóval, ha filmnek nem is, de hangjátéknak beválik.

- *Nem azt mondtad az imént, hogy a holokauszt témája megközelíthetetlen?*

- Ezt nem én mondtam, hanem a rendező, Nemes László állította az egyik vele készített interjúban. Ám ha ez így van, akkor minek készült a *Saul fia*? De vegyünk egy pozitív példát, és akkor ez legyen a harmadik film, amit kért. Török Ferenc *1945* című filmjéről van szó, amely következetesen képviseli a holokauszt filmbeli megjeleníthetlenségének téziséét. Töröknek sikerült ugyanis olyan holokausztfilmlet alkotnia, amely nem kimondottan a holokausztról szól, de lelki következményeinek megmutatásával jelenvalóvá, átélhetővé teszi azt. Egész felépítésével, drámaiságával hatásosan érezteti velünk a történelemnek ezt a szörnyűségét. A filmben ábrázolt történelmi fordulópont megmutatkozó társadalmi és politikai tendenciái, emberi döntései mögött egy közösség közelmúltbeli, elfeledettnek hitt, pontosabban elfeledni akart bűnei rejlenek, amelyek kapcsolatban állnak a zsidóság állami ügyé nyilvánított, tervszerű, tömeges megsemmisítésének gyakorlatával. A drámai feszültséget az adja, hogy két zsidó férfi váratlan megjelenése lappangó félelmeket hoz felszínre, önvizsgálatra, összeütközésre készíti a történet hőseit. A film legfőbb erénye az ábrázolás visszafogottsága, az egyszerű, de lényegi erkölcsi-emberi tartalmat hordozó kifejezőmód. Ragályi Elemér fekete-fehér képei kimért lassúsággal mesélnek és teremtik meg a bűnnel való szembe-sülés komor hangulatát. A rossz lelkiismeret drámája ez. Az alaphelyzet a második világháború utáni magyar újrakezdés, de a film ezen túlmenően általánosítható emberi igazságot fejez ki. Mintha azt mondaná: sem a történelemben, sem az életben nincs tiszta lap az újrakezdéshez, mert mindig van valami a múltban, az előéletünkben, ami valamikor lelkifurdalást, bűntudatot eredményezhet. Mindenkinek

alkalmanként felül kell vizsgálnia az életét, a cselekedeteit, szembe kell néznie azzal, amit adott körülmények között tett – mint ahogy azzal is, amit nem tett meg. Ez a bizonyítéka annak, hogy érző, erkölcsi lények vagyunk. És, lám, lehet tartalmilag mélynek lenni formai modernkedés nélkül.

– *Említetted a vitád Roth Endre professzor úrral. Ő 1983-ban – miután mi már elvégeztük az egyetemet – megjelentetett Kolozsváron egy szokatlan című könyvet: Shakespeare – szociológiai olvasatban. Ennek kapcsán kérdezem: a színház nem ihletett meg? Marosvásárhelyen pezsgő művészeti, irodalmi, és színházi élet volt a már említett hatvanas-hetven években. A színháznál maradva elég, ha olyan színészeket említünk, mint Illyés Kinga vagy Lohinszky Loránd. Vagy olyan rendezőt, mint Harag György...*

– Természetesen a színháznak is megvan a maga helye a művészetek között. Nagy érdeklődéssel olvastam Roth Endre könyvét közvetlenül a megjelenése után. Most nem térek ki az értékelésére. De hadd utaljak rá még egyszer: a professzor úrral azért vitáztam, mert meg szerettem volna győzni arról, hogy nemcsak a színművészet létezik, hanem a filmművészet is. Írtam is egy referátumot erről, amit egy szemináriumon mutattam be. Ebben részletesen kifejtettem a témát, összehasonlítottam a színházat a mozival, a filmmel, s kiemeltem a filmes eszközök, például a vágás, a premier plán előnyeit a színpadi előadás lehetőségeihez viszonyítva. Amúgy a marosvásárhelyi hatvanas-hetvenes évek sem csak a moziba járás éveit voltak. A mozival együtt a Kultúrpalota is második otthonomnak számított. Itt volt a színházterem, a hangversenyterem és a képzőművészeti kiállítóterem. A színházzal különben statisztaként is kapcsolatba kerültem. Felejthetetlen élmény volt a Harag György rendezte *Macbeth*ben csatateri elesett harcosként, illetve várórként szerepelni. A próbák során nemcsak a rendező, hanem néhány kitűnő színész, például Csorba András, Bács Ferenc, Tanai Bella és Gyarmati István közvetlen közelébe kerülhettem. Emlékszem, egy alkalommal próba közben Harag György hirtelen a nézőtér felé fordulva, a páholy felé nézve köszöntött valakit. „Üdv neked, művész!” – kiáltotta. Odanéztem, mert kíváncsi voltam, kinek szól ez a szép üdvözlés. Lohinszky Lorándot pillantottam meg, aki épp akkor foglalt helyet a páholyban. Mondanom sem kell, mennyire

felemelő volt nekem ez az epizód. Valósággal elbűvölt a művészi alkotásnak ez a meghitt hangulata. Később Margittán Harag és Gyarmati szelleme is segített az életben maradásban, hisz mindketten a hely szülöttei voltak. Egyébként a legnagyobb színházi élményemet is Harag Györgynek köszönhetem. Az általa rendezett Dürrenmatt-drámára gondolok, *A fizikusokra*, amelyben Lohinszky Möbiuszként, Bács Newtonként, Gyarmati pedig Einsteinként vált felejthetlenné számomra. A színház annyira közel állt hozzám, hogy a pályaválasztást illetően még színházi rendezésben is gondolkodtam. Készültem is felvételizni, de megtudtam, hogy épp akkor nem hirdetnek felvételi vizsgát a következő évre. Abban az időben annyira betöltötte az életemet a kultúra, hogy nem volt üres napom. Hol moziban voltam, hol színházban, hol hangversenyteremben vagy képtárban. Az is előfordult, hogy órákig merengtem a tárlaton egy kép előtt. Valóban a szellemi pezsgés korszakát éltük. A cukrászdában, kávéházban, vendéglőben gyakran láttam egy asztalnál Molter Károly író, a nagy öreget, Hodos László lázadó beatköltőt, a novellista Vári Attilát, a később Izraelbe települt Katz András grafikus, Harag György színházi rendezőt, a nagytehetségű Visky Árpádot, a színészt, György Csaba teológust, festőművészt. De asztaluk mellé telepedhetett alkalmanként gyári dolgozó és líceumi diák is.

- *És Sütő András? Vele nem találkozta?*

- Sütő Andrást többször is láttam, hallottam, de személyesen nem találkoztam vele. Ahhoz túl fiatal voltam még. De az általa szerkesztett *Új Életben* több filmkritikám is megjelent. Ez a sajtótermék 1959–1989 között havonta kétszer megjelenő marosvásárhelyi társadalmi-kulturális képes lap volt, és az 1970-es évek végére már húszezer fölötti példányszámban adták ki. Felölelte a romániai magyar művészeti élet minden területét (színház, képzőművészet, zene, film), s ezekről képes riportokat, interjúkat, kritikákat közölt. Foglalkozott a kortárs hazai képzőművészek tevékenységével is, és tág teret biztosított az irodalmi riportoknak, interjúknak. Én Valló Ilona közismert novellistának, a lap munkatársának, Székely János író feleségének vittem be az írásaimat. Mit is mondhatnék? Ilyesmi ma elképzelhetetlen! Viszonylag rövid ideig tartott ez a szellemi pezsgéssel járó időszak, de visszatekintve

annál szebbnek tűnik. Az eltömegesedés ma már anyagiassá, egyhangúvá teszi életünket, megöl minden szépet és magasztosat. Egy Rembrandt-festmény ma már nem önmagában értékes, hanem azért, mert jó drágán lehet eladni. Szoktam is mondani magamban: élni annyi, mint elviselni a poklot egy kis szépségért. Mert azért van még szépség, csak meg kell találni, és élni kell vele. Például a filmklub is ilyen.

- *Említetted, hogy szerény környezetből származol. Ezzel is magyarázható, hogy sokáig kerested önmagad?*

- Amint már említettem, későn szántam rá magam a felsőfokú képzettség megszerzésére. Miután családot alapítottam és már gyerekeim is volt, úgy éreztem, hogy bezárulnak előttem az érvényesülés kapui. De azért rendszeresen felruccantam Marosvásárhelyről Kolozsvárra, ahol az egyetem melletti cukrászdákban találkoztam és vitatkoztam ismerős filozófia szakos felsőéves hallgatókkal. A vita az életelemem volt. Alkalmi vagy rendszeres partnereim csodálkoztak azon, hogy laikus létemre elég jártas voltam az eszmék területén, s a viták során érett módon érveltem állításaim mellett. Ez ösztönzött arra, hogy szellemi foglalkozás felé forduljak. Háromszor felvételiztem a filozófia szakra pusztán az elméleti képességeimre alapozva. A harmadik sikertelen vizsga után lemondtam az egyetemről, de aztán, csak azért is, még egyszer próbálkoztam. Már nem volt fontos a bejutás, csupán tudni akartam, hogyan szerepelek, ha előzetesen készülök a tankönyvi vizsgaanyagból. Ezért lefordítottam magyarra az új, csak román nyelven kiadott középiskolai filozófia tankönyvet. Mondtam is a feleségemnek, csak azért megyek Kolozsvárra, hogy megtudjam, mit hozhatok ki magamból, amikor alkalmazkodom az objektív követelményekhez. A végzet aztán közbelépett: akkor sikerült bejutnom az egyetemre, amikor már belenyugodtam, hogy nélküle alkothatom meg magam. Ez 1977-ben volt. És ezzel indult el az értelmiségi pályám. Idővel anyám kiengesztelődött, megbocsátotta, hogy nem lettem kétkezi munkás, elfelejtette, hogy kamaszkoromban neheztelt rám amiatt, hogy több időt töltöttem olvasással, mint az érvényesüléssel. És azt is, mennyiszor förmedt rám, amikor villanyoltás után észrevette, hogy a paplan alatt, az elemlámpa fényénél olvasom *Az ember tragédiáját*. Egyetlen szobában laktunk, s éjszakai álmát zavarta a rejtekhelyemről kiszűrődő fény.

- Köszönöm, hogy mindezeket elmondtad. Végezetül visszatérve a filmklubra, kérlek, mondj egy pár szót a jelenlegi helyzetéről.

- A margittai filmklub jelenleg úgy működik, hogy egy-két héttel korábban a közösségi oldalon meghirdetem a találkozó időpontját és a bemutatásra kerülő film címét. A találkozót havonta tartjuk, egy pénteki napon, délután 17 órától. A helyszín a margittai magyar iskola egyik osztályterme, ahol adottak a műszaki feltételek: nagy fehér tábla, a mennyezetre rögzített digitális vetítő és egy laptop a megfelelő csatlakozókkal. Természetesen a filmek most is bizonyos témákhoz kapcsolódnak. Ez azt jelenti, hogy nem kizárólag elemezzük az adott filmet, hanem hogy a téma szempontjából értelmezzük. A beszélgetést kérdésekkel irányítom. A film értelmezéséhez a támpontokat a vetítés előtti felvezetőben adom meg. Például ez év januárjában az angol Tony Richardson *Dühöngő ifjúság* című filmje, februárban pedig a francia Jean-Pierre Melville által rendezett *A samuráj* adott alkalmat a nonkonformizmus, illetve az elidegenedés kérdésének fölvetésére.

2023. február 26–27.

Blága L. József a Don't Read This on a Plane című film nagyváradi jeleneteinek forgatásán Susanna Dekkerrel, Denisa Nicolaeval és Sophie Desmarais-vel

A Székelyföld előfizetőinek és állandó támogatóinak névsora

Románia

MAGÁNSZEMÉLYEK

Dr. Ábrám Zoltán - Marosvásárhely
Abrán Tünde - Székelyudvarhely
Albert Ernő - Sepsiszentgyörgy
Albert Géza - Székelyudvarhely
Andrási Ilona - Alsósófalva
András Pál - Bukarest
Antal Attila - Csíkszereda
Antal István - Székelyudvarhely
Antal Margit - Csíkszereda
Br. Apor Csaba - Marosvásárhely
Árvay Katalin - Sepsiszentgyörgy
Asztalos István - Székelyudvarhely
Bács Károly - Csíkszereda
Bajna György - Gyergyószentmiklós
Bakk-Dávid Enikő - Kézdivásárhely
Bakk Pál - Szentkatolna
Bakó Botond - Nagyenyed
Balázs-Bécsi Emília - Gyergyóremete
Balázs Dénes - Csíkrákos
Dr. Balázs Lajos - Csíkszereda
Balázs Zsuzsanna-Erzsébet - Csíkszereda
Balázsi-Pál Etel - Csíkszereda
Bálint Csaba - Csíkszereda
Bálinth Erzsébet - Csíkszereda
Bán Kata - Székelyudvarhely
Bán Árpád - Alsóboldogfalva
Barabás Imre - Gyergyóremete
Baracsi Levente - Arad
Bardócz Ferenc - Gyergyóditró
Baricz Lajos - Marosszentgyörgy
Bartha Árpád - Kászonújfalva
Bartha György - Csíkszereda
Bartha Imre - Székelyudvarhely

Bartók Melinda - Kézdivásárhely
Bartos Jenő - Jászvásár
Bege Károly - Gyergyócsomafalva
Benkő Levente - Magyarvista
Berszán Lajos - Gyimesfelsőlok
Bíró Ambrus Lenke - Székelyudvarhely
Bíró Gábor - Csíkmadaras
Dr. Bíró Gábor - Kézdivásárhely
Bíró Géza - Gyergyószentmiklós
Bíró László - Kalotaszentkirály
Bíró Levente-Tibor - Kézdivásárhely
Bíró Réka - Barót
Bíró Sándor - Gyergyószentmiklós
Blénassy Jolán - Székelyudvarhely
Bocskay Vince - Szováta
Bodó István - Csíkszereda
Bodor Antal - Csíkszereda
Bodor Attila - Sepsiszentgyörgy
Bogdán Zsolt - Kolozsvár
Bogos Zsolt - Csíkszereda
Borbáth Erzsébet - Csíkszereda
Borbély László - Csíkszereda
Borbély Tamás - Marosvásárhely
Borbély Zsolt Attila - Arad
Borboly Csaba - Csíkszereda
Dr. Borboly István - Gyergyócsomafalva
Dr. Borcsa János - Kézdivásárhely
Bölöni Domokos - Marosvásárhely
Bölöni Ildikó - Bikafalva
B. Tomos Hajnal - Négyfalva
Burus János Botond - Csíkszereda
Czikó László - Búzásbesenyő
Császár Vilmos - Csíkrákos
Csávossy György - Nagyvárad
Csatlós Mihály Levente - Kézdivásárhely

- Cseke Péter – Kolozsvár
Ft. Msgr. Csíki Dénes – Nyárád-
köszvényes
Dr. Csiszár Anna – Marosvásárhely
Csiszer Imre Csaba – Csíkszereda
Csúcs Mária – Csíkszereda
Daczó Katalin – Csíkszépvíz
Dánél Sándor – Csíkszereda
Damó Csaba – Kézdivásárhely
Darkó Béla – Marosvásárhely
Daróczi Béla – Marosvásárhely
Ft. Darvas-Kozma József –
Csíkszereda
Darvas Mária – Gyergyóalfalu
Dávid Katalin – Székelyudvarhely
Dávid Péter Pál – Sepsiszentgyörgy
Dávid Zoltán – Kolozsvár
Deák Botond – Réty
Deák Ferenc – Csernáton
Deme László – Csernáton
Demeter Edit – Kézdiszentlélek
Dénes Balázs – Csíkszereda
Dénes Emőke – Homoródalmás
Dénes Erzsébet – Homoródszentpál
Doboly Beatrice – Vajdahunyad
Dobos Sándor – Nagyvárad
Dimény János – Nagybacon
Dr. Dombi Csaba Ábel – Felsőbánya
Domokos Éva – Arad
Ft. Drócsa László – Nyárádszereda
Egyed Emese – Kolozsvár
Dr. Elek Sándor – Csíkszereda
Elekes András – Csíkpálfalva
Elekes Antal – Temesvár
Elekes-Józsa Márton – Gyergyóújfalu
Elekes Károly – Sepsiszentgyörgy
Elekes Péter – Kászonaltiz
Elekes Zsuzsanna – Gyergyóújfalu
Farkas Ambrus – Sepsiszentgyörgy
Farkas Antal – Székelyudvarhely
Farkas László – Gyergyócsomafalva
Farkas Miklós – Segesvár
Farkas Réka – Sepsiszentgyörgy
Fazakas Zoltán – Sepsiszentgyörgy
Fekete Albert – Csíkszereda
Fekete István – Csíkszereda
Ferencz Edit – Gyergyóremete
Ferencz Éva – Kézdivásárhely
Ferencz Gizella – Kézdivásárhely
Ferencz Imre – Csíkszereda
Dr. Ferencz László – Marosvásárhely
Ferencz-Nagy Zoltán – Brassó
Dr. Finta Ella – Szilágysomlyó
Fodor György – Székelyudvarhely
Dr. Fodor István – Csíkszereda
Fodor István – Sepsiszentgyörgy
Fodor Pál – Sepsiszentgyörgy
Forró László – Bukarest
Fuják Gyula – Csíkszereda (2 darab
egyéves előfizetés)
Funariu Éva – Szeben
Fülöp Dénes – Székelyudvarhely
Fülöp Géza – Marosvásárhely
Fülöp Lajos – Székelykeresztúr
Fülöp László – Csernáton
Fülöp Sándor – Gyergyóalfalu
Fülöp Tamás – Majlát
Fülöp-Török Réka – Kézdivásárhely
Gábor Emőke – Csíkszereda
Gagy József – Csíkszentlélek
Gajdó Albert – Csernáton
Gál Katalin – Gyergyóújfalu
Gálfalvi György – Marosvásárhely
Galvácsy László – Zilah
Dr. Garda Dezső – Gyergyószent-
miklós
Gazda Árpád – Magyarfenes
Gazda József – Kovászna
Geréd Gábor – Székelyudvarhely
Gergely Borbála – Csíkszereda
Dr. Germán Salló Márta – Maros-
vásárhely

- Gulácsi Gizella - Marosvásárhely
 Györfi Jenő - Nyárádmagyarós
 Dr. Györfi Sándor - Csikcsicsó
 Haáz Sándor - Székelyudvarhely
 Hadnagy Géza - Farkaslaka
 Halász Péter - Gyimesközéplak
 Hantz András - Kolozsvár
 Hegyi Sándor - Székelyudvarhely
 Hertza Mikola - Csíkszereda
 Dr. Holló Attila - Csíkszereda
 Hubert Sándor - Bukarest
 Illyés Ferenc - Székelykeresztúr
 Imecs Márton - Kolozsvár
 Ince Szabó László - Marosvásárhely
 Istvánffy Katalin - Torda
 Izsák Balázs Árpád - Maros-
     vásárhely
 Jancsó Miklós - Kolozsvár
 János Julianna - Csíkszereda
 Jánosi Csaba - Csíkszereda
 Joikits Attila - Szilágysomlyó
 József Álmos - Sepsiszentgyörgy
 Juhász B. Tünde - Csíkszereda
 Kacsó Elemér - Temesvár
 Kacsó József - Hármashalu
 Kakas Zoltán - Sepsiszentgyörgy
 Káli Király István - Marosvásárhely
 Kánya József - Csíkszereda
 Katona Gizella - Kolozsvár
 Kedves Béla - Gyimesközéplak
 Kelemen Hunor - Csíkszereda
 Kémenes Bernadette - Gyergyó-
     szentmiklós
 Kerekes Ágnes - Nagyvárad
 Keresztes Éva - Brassó
 Dr. Kikeli Pál István - Marosvásár-
     hely
 Király Gyöngyi - Marosvásárhely
 Király Zoltán - Kolozsvár
 Kiss Jenő - Sepsiszentgyörgy
 Kiss Lázárné Éva - Kézdivásárhely
 Kocsis László - Marosvásárhely
 Kolbert Tünde - Borszék
 Kolumbán-Antal József - Zetelaka
 Kolumbán Gábor - Énlaka
 Kolumbán László - Székelyudvarhely
 Koncsag László - Szentegyháza
 Konsza Vilmos - Sepsiszentgyörgy
 Kónya-Hamar Zsuzsanna és Dr. Kó-
     nya-Hamar Sándor - Kolozsvár
 Kopacz Péter - Sepsiszentgyörgy
 Kovács Barna - Marosvásárhely
 Kovács Béla - Érmihályfalva
 Kovács Emil Lajos - Szatmárnémeti
 Kovács Eszter - Gyergyószárhegy
 Kovács Katalin - Csíkszereda
 Kovács Mária - Székelyudvarhely
 Kovács Piroška - Méréfalva
 Kovács Zsuzsanna - Bukarest
 Dr. Kozma Dezső - Kolozsvár
 Kozma-Péter Dénes - Zetelaka
 Köllő Éva - Borszék
 Kristó Tibor - Csíkszereda
 Kürti Miklós - Kolozsvár
 Laczkó-Albert Elemér - Gyergyó-
     remete
 Laczkó Szentmiklósi Endre -
     Gyergyóremete
 László Attila - Jászvásár
 László Bakk Anikó - Kolozsvár
 László Csaba - Csíkszereda
 Lászlófy Pál István - Csíkszereda
 Dr. László Ilona - Marosvásárhely
 Lázár Lilla - Csíkszereda
 Lázár Pál - Marosvásárhely
 Lehoczky Ferenc - Arad
 Léstyán Dénes - Csíkszereda
 Léstyán Sándor - Kézdivásárhely
 Loghin Gizella - Brassó
 Lőrincz József - Székelyudvarhely
 Luka Klára - Sepsikőröspatak

Dr. Major Zoltán Zsigmond – Kolozsvár	Pénzes Jenő – Bereck
Dr. Makai Magoss Csaba – Felsőbánya	Péter Éva – Csíkszereda
Markó Béla – Marosszentkirály	Péter Gergely – Csíkszereda
Markó Ilona – Csíkszentgyörgy	Péter Péter – Székelyudvarhely
Marton Erzsébet – Marosvásárhely	Petres Sándor – Csíkszereda
Dr. Marton József – Gyulafehérvár	Dr. Piros György – Csíkszereda
Márton Ferenc – Temesvár	Portik Bakai Ádám – Gyergyóremete (8 darab egyéves előfizetés)
Maștaleriu Erzsébet – Gyergyóremete	Dr. Puskás Attila – Marosvásárhely
Dr. Máthé Dénes – Kolozsvár	Dr. Rácz Katalin – Marosvásárhely
Mátyás Endre – Szováta	Ráduly János – Kibéd
Mester Zoltán – Szováta	Rákosi István – Sepsiszentgyörgy
Mihály János – Lövéte	Rákosi Zoltán – Sepsiszentgyörgy
Mihály Orsolya – Kolozsvár	Rancz Árpád – Csíkszereda
Miklós István Csongor – Csíkszereda	Rokaly József – Gyergyószentmiklós
Mikola Éva – Torja	Russu Bors Tibor – Csíkszentkirály
Dr. Mild Edit – Sepsiszentgyörgy	Sata Lóránd – Voluntari
Mincsor Erzsébet – Gyergyóremete	Sántha Emese – Marosvásárhely
Mirk László – Csíkszereda	Ft. Sárközi Sándor – Csíkszereda
Molnár Csaba – Csíkszereda	Sárosi Csaba – Kézdivásárhely
Molnár Endre – Marosvásárhely	Sárosi Teréz – Kézdivásárhely
Murányi János – Székelyudvarhely	Sata Kinga Koretta – Magyarvista
Nádudvary György – Brassó	Sata Klára – Csíkszereda
Nagy Árpád – Csíkszentdomokos	Seprődi József – Dicsőszentmárton
Dr. Nagy Attila – Marosvásárhely	Silye Béla – Székelyudvarhely
Nagy Benedek – Csíkszereda	Siklódi Olga – Székelyudvarhely
Nagy József – Gyergyóremete	Sóbester Klára – Marosvásárhely
Dr. Nagy Lajos – Sepsiszentgyörgy	Sófalvi László – Székelyudvarhely
Nagy Melinda – Nagyvárad	Dr. Soós Szabó Klára – Csíkszereda
Nagy Sándor – Székelyudvarhely	Straub Etelka – Nagyvárad
Nemes Előd – Sepsiszentgyörgy	Suba Ilona – Marosvásárhely
Novák Sándor – Marosvásárhely	Szabó-Biró Brigitta – Csikjenőfalva
Oláh Sándor – Csíkszereda	Szabó Attila – Nagyalambfalva
Orbán Gábor – Gyergyószentmiklós	Szabó Enikő – Szentegyháza
Orbók Ilona – Csíkszereda	Szabó Ferenc – Gyergyóditró
Pál Tibor – Kézdiszentlélek	Szabó József – Székelyudvarhely
Pál Zoltán – Csíkdánfalva	Szabó Judit – Kézdivásárhely
Pálffy József – Csíkszereda	Szabó Judit – Csikcsicsó
Papp Zoltán – Zilah	Szabó Magdolna – Csikcsicsó
Pásztor Ferenc – Sepsiszentgyörgy	Szabó M. Barna – Székelyudvarhely
Péntek János – Kolozsvár	Szabó Nándor – Csíkszereda

- Szabó Piroska – Nagyváradi
 Dr. Szabó Sándor – Székelyudvarhely
 Szalai Attila Örs – Székelyudvarhely
 Dr. Szász Éva – Gyergyóalfalu
 Szász Zoltán – Székelyudvarhely
 Szatmári József – Marosvásárhely
 Szathmáry János – Gyergyószentmiklós
 Dr. Szatmári Sebestyén – Csíkszereda
 Dr. Szatmári Szabolcs – Marosvásárhely
 Szávai Márton – Énlaka
 Szebeni Norbert – Sepsiszentgyörgy
 Szekeres Adorján – Csíkszereda
 Székely Ágnes – Balánbánya
 Székely Szabó Zoltán – Marosvásárhely
 Széll (Horváth) Anna – Kolozsvár
 Szentes D. Gáspár – Madéfalva
 Szentes Gábor – Madéfalva
 Szilágyi István – Kolozsvár
 Szilágyi Németh Éva – Kolozsvár
 Dr. Szilveszter László Szilárd –
 Sáromberke
 Szöcs István – Szentegyháza
 Tamás Béla – Csíkszereda
 Tamás Dénes – Réty
 Tamás Géza – Székelyudvarhely
 Tamás Huba – Homoródkarácsonyfalva
 Tamás Klára – Csíkszereda
 Tánczos Vilmos – Kolozsvár
 Tankó Gyula – Gyimesközéplek
 Tapodi Zsuzsa – Sepsiszentgyörgy
 Tatár Irénke – Marosszentgyörgy
 Tiboldi István – Csíkszereda
 Tódor Béla – Kézdiálbis
 Tódor Gábor – Homoródmás
 Tófalvi Zoltán – Marosvásárhely
 Tóth Mária – Arad
 Tötös Katalin – Zilah
 Török Áron – Sepsiszentgyörgy
 Török József – Lövete
 Török István – Koronka
 Török Mária – Csíkszereda
 Tövissi Zsolt – Csíkszereda
 Turos Judit – Marosvásárhely
 Ütő László – Székelykeresztúr
 Ványolós A. István – Székely-
 udvarhely
 Varga Lőrinc – Gyergyószentmiklós
 Varga Edit – Gyergyóremete
 Vén Ferenc – Kézdiálbis
 Veres István – Szatmárnémeti
 Dr. Veress István – Szilágysomlyó
 Veress János – Kovászna
 Vetró András – Kézdivásárhely
 Vig Zsolt – Kolozsvár
 Vitályos Réka – Marosvásárhely
 Vorzsák Margit – Csíkszereda
 Dr. Waczel Attila – Csikkarcfalva
 Zrinyi István József – Mangalia
 Zsigmond Győző – Sepsiszentgyörgy
 Zsók József – Sepsiszentgyörgy
 Zsók László – Sepsiszentgyörgy
- INTÉZMÉNYEK**
- Apáczai Csere János Pedagógusok
 Háza – Csíkszereda
 Dr. Balás Gábor Községi Könyvtár
 – Gyergyóremete
 Bernády Közművelődési Egylet –
 Szováta
 Csíki Székely Múzeum – Csíkszereda
 Csíkszépvízi Öregotthon – Csíkszépvíz
 Derex Com Kft. – Bukarest
 Dokumentációs Könyvtár –
 Székelyudvarhely
 Exa-Trade Kft. – Székelyudvarhely
 Gyulaféhérvári Római Katolikus Érsek-
 ség Csíkszeredai Segédpüspöksége
 Hargita Megyei Tanfelügyelőség –
 Csíkszereda
 Hargita Megyei Szociális és Gyerekvé-
 delmi Igazgatóság – Csíkszereda

- Haszmann Pál Közművelődési Egye-
 sület – Csernáton
 Iskolai Könyvtár – Szárazajta
 Iskolai Könyvtár – Székelyszáldobos
 Kájoni János Megyei Könyvtár –
 Csíkszereda (2 db. egyéves előfi-
 zetés)
 Keramika Kft. – Csíkszereda
 Kézdivásárhelyi Múzeum –
 Kézdivásárhely
 Kontur Kft. – Csíkszereda (5 db.
 egyéves előfizetés)
 Kovászna Megyei Alkotóközpont –
 Sepsiszentgyörgy
 Kovászna Megyei Könyvtár – Sepsis-
 zentgyörgy (2 db. egyéves előfi-
 zetés)
 Kovászna Megyei Tanács – Sepsis-
 zentgyörgy (5 db. egyéves előfi-
 zetés)
 Községi Könyvtár – Balánbánya
 Községi Könyvtár – Barátos
 Községi Könyvtár – Bardoc
 Községi Könyvtár – Bereck
 Községi Könyvtár – Bögöz
 Községi Könyvtár – Bölön
 Községi Könyvtár – Csernáton
 Községi Könyvtár – Csikdánfalva
 Községi Könyvtár – Csikkozmas
 Községi Könyvtár – Csikmadéfalva
 Községi Könyvtár – Csikpálfalva
 Községi Könyvtár – Csíkszentdomokos
 Községi Könyvtár – Csíkszentgyörgy
 Községi Könyvtár – Csíkszentmárton
 Községi Könyvtár – Csíkszentmihály
 Községi Könyvtár – Csíkszentsimon
 Községi Könyvtár – Csikszépvíz
 Községi Könyvtár – Etéd
 Községi Könyvtár – Felsőboldogfalva
 Községi Könyvtár – Fenyéd
 Községi Könyvtár – Galócás
 Községi Könyvtár – Gelence
 Községi Könyvtár – Gidófalva
 Községi Könyvtár – Gyergyóalfalu
 Községi Könyvtár – Gyergyócsomafalu
 Községi Könyvtár – Gyergyóditró
 Községi Könyvtár – Gyergyószárhegy
 Községi Könyvtár – Gyergyóremete
 Községi Könyvtár – Gyergyóújfalu
 Községi Könyvtár – Gyimesfelsőlok
 Községi Könyvtár – Gyimesközéplek
 Községi Könyvtár – Hídvég
 Községi Könyvtár – Homoródalmás
 Községi Könyvtár – Homoródszent-
 márton
 Községi Könyvtár – Kányád
 Községi Könyvtár – Kápolnásfalva
 Községi Könyvtár – Karcfalva
 Községi Könyvtár – Kászon
 Községi Könyvtár – Kézdipolyán
 Községi Könyvtár – Kézdiszentlélek
 Községi Könyvtár – Kommandó
 Községi Könyvtár – Korond
 Községi Könyvtár – Kökös
 Községi Könyvtár – Lemhény
 Községi Könyvtár – Lövete
 Községi Könyvtár – Maksa
 Községi Könyvtár – Mikóújfalu
 Községi Könyvtár – Nagyajta
 Községi Könyvtár – Nagybacon
 Községi Könyvtár – Nyárád-
 magyaros
 Községi Könyvtár – Oklánd
 Községi Könyvtár – Oroszhegy
 Községi Könyvtár – Ozsdola
 Községi Könyvtár – Parajd
 Községi Könyvtár – Réty
 Községi Könyvtár – Románándrás-
 falva
 Községi Könyvtár – Sepsibodok
 Községi Könyvtár – Sepsikőröspatak
 Községi Könyvtár – Siménfalva

- Községi Könyvtár – Székelyderzs
 Községi Könyvtár – Székelyvarság
 Községi Könyvtár – Szentábrahám
 Községi Könyvtár – Szentersébet
 Községi Könyvtár – Torja
 Községi Könyvtár – Újszékely
 Községi Könyvtár – Uzon
 Községi Könyvtár – Váralja
 Községi Könyvtár – Vargyas
 Községi Könyvtár – Zabola
 Községi Könyvtár – Zágon
 Községi Könyvtár – Zetelaka
 Kulturális Központ – Gyergyószent-
 miklós
 Magyarország Főkonzulátusa – Csík-
 szereda
 Manpres Distribution Kft. – Bukarest
 Nagy István Művészeti Líceum –
 Csíkszereda
 Németh Géza Egyesület – Csíkszereda
 Nemzeti Kisebbségkutató Intézet –
 Kolozsvár
 Nemzeti Színház – Marosvásárhely
 Petőfi Sándor Általános Iskola –
 Oroszhegy
 Polgármesteri Hivatal – Csíkszere-
 da (5 db. egyéves előfizetés)
 Polgármesteri Hivatal – Gyergyó-
 szentmiklós
 Polgármesteri Hivatal – Kápolnás-
 falu (2 db. egyéves előfizetés)
 Polgármesteri Hivatal – Oroszhegy
 Polgármesteri Hivatal – Tusnádfalu
 (2 db. egyéves előfizetés)
 Római Katolikus Plébánia – Túr
 Romániai Magyar Pedagógusok Szö-
 vetsége – Csíkszereda
 Romániai Magyar Pedagógusok Szö-
 vetsége Erdővidéki Szervezete –
 Nagybacon
- Sabi Team Biztosítási Ügynök Kft.
 – Csíkszentlélek
 Sapiaientia Alapítvány – Kolozsvár
 Sapiaientia Egyetem Könyvtára –
 Csíkszereda
 Székely Nemzeti Múzeum – Sepsi-
 szentgyörgy
 Szent Erzsébet Öregotthon – Gyer-
 gyószentmiklós
 Tamási Áron Színház – Sepsiszent-
 györgy
 Tarisznyás Márton Múzeum – Gyer-
 gyószentmiklós
 Temesvári Római Katolikus Püspök-
 ség – Temesvár
 Turisztikai, Ifjúsági és Külkapcsolati
 Iroda – Gyergyószentmiklós
 Unitárius Parókia – Marosvásárhely
 Városi Könyvtár – Barót
 Városi Könyvtár – Borszék
 Városi Könyvtár – Gyergyószent-
 miklós
 Városi Könyvtár – Kézdivásárhely
 Városi Könyvtár – Kovászna
 Városi Könyvtár – Maroshévíz
 Városi Könyvtár – Székelyudvarhely
 Városi Könyvtár – Szentegyháza
 Városi Könyvtár – Tusnádfürdő
 Városi Művelődési Ház – Barót
 Br. Wesselényi Miklós Városi Könyv-
 tár – Kézdivásárhely
 Zetelaka Község – Zetelaka

Magyarország

MAGÁNSZEMÉLYEK

- Abafáy-Deák Csillag – Budapest
 Ágh István – Budapest
 Alföldy Jenő – Kecskemét
 André András – Martonvásár

- Dr. Antal Balázs – Budapest
Bakos József – Budapest
Dr. Balássy Péter – Szombathely
Bálint Gábor – Dabas
Dr. Baricz Zsolt – Szeged
Barta László – Budapest
Dr. Bartók Gergely – Budapest
Báthori Csaba – Budapest
Beke Mihály András – Budapest
Bereczky Gábor – Budapest
Bertha Zoltán – Debrecen
Bíró Miklós – Budapest
Birtalan Ferenc – Budapest
Dr. Botz Lajos – Pécs
Bodor Ádám – Budapest
Borbás János – Veszprém
Boga Tamás László – Szeged
Burdján Pál – Pécs
Czakó Gábor – Budapest
Császár Zoltán – Budapest
Csender Levente – Üröm
Csontó Lajos – Pilisborosjenő
Dávid Ferenc – Szentes
Dávid Gyula – Szigetszentmiklós
Dr. Demeter Béla – Szikszó
Demse Márton – Budapest
Dr. Dobos László – Budapest
Dr. Erdei Antal – Gyöngyössolymos
Farkas Zoltán – Veszprém
Fazakas Lehel – Gödöllő
Fazekas Edit – Cegléd
Dr. Fazekas Márta – Budapest
Dr. Fázsy Szabolcs – Budapest
Fejér Istvánné – Szentes
Fekete Béláné – Budapest
Fekete Miklós – Szeged
Ferenz Ernő – Páty
Dr. Ferenczi Tibor – Budapest
Dr. Ferencz Csaba – Budapest
Ferencz I. Szabolcs – Budapest
Fritsch László – Budapest
Dr. Füleky György – Budapest
Fűrjesi Csaba – Budapest
Fűzi Michael Stephan – Budapest
Gál Ildikó – Budapest
Dr. Gál József – Budapest
Gálffy Attila – Budapest
Gátay István – Devecser
Dr. Gottwald Péter – Győr
Guba Pál – Miskolc
Dr. Gönczi Béla – Nagykőrös
György Tünde – Budapest
Gyurka Eta – Budapest
Hankó Zoltán – Kistarcsa
Harmath Ilona – Baja
Dr. Hartványi Tamás – Győr
Dr. Hegedűs Imre János – Budapest
Herman Levente – Budapest
Horváth Zoltán és Imecs Emese –
Budapest
Ilia Mihály – Szeged
Iancu Laura – Velence
Jámbor Zoltánné – Makó
Grófné Jancsó Zsuzsanna – Kalocsa
Ifj. Jancsó Gyula – Budapest
Jancsó Klára Katalin – Biatorbágy
Dr. Jánosy Ildikó Kinga – Szeged
Jánosiné Dandui Gyöngyi – Budapest
Juhász Béla – Abasár
Kántor József – Baja
Karap Ágnes – Budapest
Dr. Kata Mihály – Szeged
Keppel Gyula – Budapest
Kézdi Anna – Battonya
Király István – Mezőkovácsháza
Dr. Kiss András – Pócsmegyer
Kiss Anna – Budapest
Kiss Bálint – Budapest
Kiss Éva – Budapest
Dr. Kiss Ferenc – Cserszegtomaj
Kis Krisztián Bálint – Szolnok
Kisslaki László – Kéthely

- Kollár Albin – Dunakeszi
 Kósa Lajos – Debrecen
 Koszta Csaba – Sukoró
 Kovács Árpád – Ugod
 Dr. Kovács Klára – Császár
 Kökényessy Szilárd – Budapest
 Kőfalvi Magdolna – Budapest
 Dr. Kőrös Erzsébet – Győr
 Dr. Kukorelly Pál – Keszthely
 Kulcsár Júlia – Budapest
 Dr. Kussinszky Péter – Budapest
 Kuti József – Tura
 Láng Gusztáv – Táplánszentkereszt
 László János – Debrecen
 Lezsák Sándor – Budapest
 Lezsák Tibor – Budapest
 Dr. Lukács Csaba – Fonyód
 Dr. Lukácsy József – Székesfehérvár
 Maczkó Gergő – Pogány
 Makai Judit – Budapest
 Máriás József – Nyíregyháza
 Márkus Béla – Debrecen
 Marosi Gábor – Budapest
 Márton Károly – Hőgyész
 Márton Lajos – Budapest
 Dr. Medgyessy István – Debrecen
 Mészáros János – Gödöllő
 Miakich Gábor – Budapest
 Miklós András – Miskolc
 Dr. Molnár Jenő – Budapest
 Molnár Levente – Szigetmonostor
 Molnár Sándor – Balatonfüred
 Murányi Sándor Olivér – Budapest
 Dr. Nagy-Major Gábor – Pápa
 Dr. Nám Lóránt – Szombathely
 Németh István – Százhalombatta
 Németh Zsolt – Budapest
 Dr. Nyakasné Lázár Anna – Budapest
 Dr. Obrusánszky Borbála – Mende
 Dr. Oszoly Tamás – Budapest
 Pados József – Sárszentmihály
 Pálfi Sándorné – Berettyóújfalu
 Pappné Németh Andrea – Eger
 Pappné Pongrácz Csilla – Dunabogdány
 Papp Péter – Budapest
 Pataki Gábor Zsolt – Budapest
 Paulovics Tamás – Szentés (4 darab
 egyéves előfizetés)
 Péterfy Lajos – Bakonyszücs
 Péter László – Szeged
 Pintér Henriett – Budapest
 Dr. Pocsay Gábor – Gyula
 Polóny Levente – Budapest
 Pomogáts Béla – Budapest
 Dr. Porcza Antal – Mosonmagyaróvár
 Prohászka Géza – Balatonfüred
 Ragályiné Jeager Veronika – Budapest
 Dr. Sándor Pál – Simontornya
 Silay Ferenc – Szeged
 Simai László – Veszprém
 Dr. Szabó Béla – Göd
 Szakolczay Lajos – Budapest
 Száraz Miklós György – Budapest
 Szarka Gábor – Pomáz
 Szarvas László – Tura
 Szathmári István – Zsadány
 Szász-Fejér István és Katalin – Mosonmagyaróvár
 Dr. Székely András Bertalan – Isaszeg
 Székely László – Budapest
 Szeles András – Encs
 Szepessy Béla – Nyíregyháza
 Szigeti Lajos – Budapest
 Dr. Szőnyi László Pál – Budapest
 Dr. Tekes Kornélia – Budapest
 Tiffán Zsolt – Villány
 Tóth Erzsébet – Budapest
 Tóth Wessely László – Budapest
 Tornai József – Érd
 Tők János – Kecskemét

Dr. Udvarhelyi Olivér – Veszprém
 Ungváry Rudolf – Budapest
 Dr. Varga István – Orosháza
 Dr. Varga Péter Pál – Budapest
 Vargha György – Tápióbecske
 Dr. Várszegi László – Pécs
 Dr. Vass Ágnes – Budapest
 Vass Szabolcs – Parád
 Dr. Veress Gábor – Balatonfüred
 Vincze Gábor – Deszk
 Vitályos Ágnes – Budapest
 Vörös István – Budapest
 Zalán Tibor – Budapest
 Zsolnai József – Hernád

INTÉZMÉNYEK

Algyői Faluház és Könyvtár
 – Algyő
 Baka István Alapítvány – Szeged
 Bouchal Kft. – Budapest
 Eötvös Loránd Kutatóhálózat Titkár-
 sága – Budapest
 Erdély Barátainak Köre Kulturális
 Egyesület – Szolnok
 Írók Boltja (8 db. egyéves előfizetés)
 – Budapest
 Könyvtárellátó Kht. – Budapest
 Magyar Földgáztároló Zrt., Fritsch
 László – Budapest
 Magyar Katolikus Rádió ZRT – Budapest
 Magyar Patrióták Közössége – Buda-
 pest
 MTA Társadalomtudományi Köz-
 pont – Budapest
 MTA Titkárság – Budapest
 Mogyoróssy János Városi Könyvtár
 – Gyula
 Móra Ferenc Népszínház Közhasznú
 Egyesület – Algyő
 Országgyűlés Hivatala – Budapest
 – 2 db. egyéves előfizetés

Országos Nyugdíjbiztosítási Főigaz-
 gatóság – Budapest
 Ötágú Síp Kulturális Egyesület – Szeged
 Paksi Közművelődési Nonprofit Kft.
 – Paks
 Páholy Irodalmi Egyesület – Pécs
 Páterház Panzió – Szentés
 Robinson Tours Kft. – Balatonfüred
 Szegedi Tudományegyetem Egyete-
 mi Könyvtára – Szeged
 Dr. Varga Péter Pál Országos Gerinc-
 gyógyászati Központ – Budapest

Amerikai Egyesült Államok

Dr. Basa Emőke – Clifton
 Borbély Melinda – Laguna Beach
 Farkas Szabolcs – Milwaukee
 Fodor Albert – New York
 György Ildikó – Highland
 Kirják Attila – New York
 Kiss István – Hawley
 Kovács Árpád – Maryland
 Kovács László – Loveland
 Ozsváth Ildikó – New York

Ausztrália

Leontine von Rheinberg – Melbourne

Ausztria

Dr. Bartók Miklós – Leopoldsdorf
 Csipkó László – Bécs
 Csutak Magda – Bécs
 Dr. Forbáth Klára – Bécs
 Gellérd Andor – Bécs

Franciaország

Buna István – Antony
 Dènes-Pichot Hanga – Chécy
 Langrand-Escure Tünde – St. Pêray
 Párizsi Magyar Intézet – Párizs

Horvátország

Péter Irén – Várdaó

Németország

Dr. Dobó Attila – Rheine

Dr. Dobó Tibor – Demmin

Gaál Julianna – Aalen

Haáz Katalin – Braunschweig

Juliana Johrend – Buchen

Kisslaki László – Steinbach

Schultz Orsolya – Rostock

Szabó Kristóf Imre – Düsseldorf

Szakács-Konnerth Mihály –

Friedrichshafen

Száva Péter – Krefeld

Dr. Wieser Györgyi – Starnberg

Svájc

Gödri Zsolt – Benglen

Svédország

Antal Imre – Ljungby

Csata Attila – Västra Frölunda

Szentkirályi Csaga – Vällingby

Szerbia

Apró József – Topolya

Benda Török Livia – Moholgunaras

Bolyai Tehetséggondozó Gimnázium

és Kollégium – Zenta

Csáki Edina – Topolya

Fekete J. József – Zombor

Jovan Jovanovic Zmaj Általános Iskola – Magyararkanizsa

Kosztolányi Dezső Tehetséggondozó

Nyelvi Gimnázium – Szabadka

Lengyel Emese – Topolya

Nagybecskereki Gimnázium –

Nagybecskerek

Nagy Majláth Ágota – Topolya

Nyrádi Hajnalka – Topolya

Pressburger Kucor Blanka – Topolya

Rancz Károly – Pancsova

Surányi Roland – Óbecse (4 darab egyéves előfizetés)

Tari István – Óbecse

Vajda Annamária – Topolya

Vastag Gázsó Hargita – Topolya

Zolcer Andrea – Topolya

Zsiga Dávidházi Judit – Topolya

Szlovákia

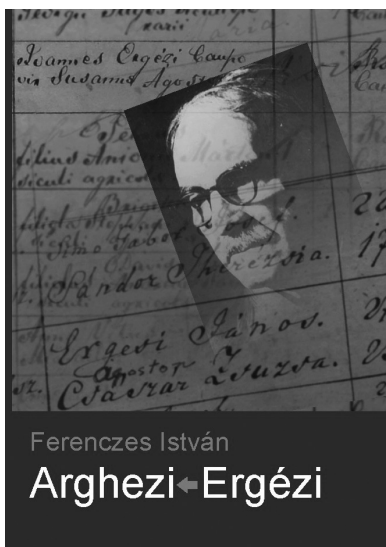
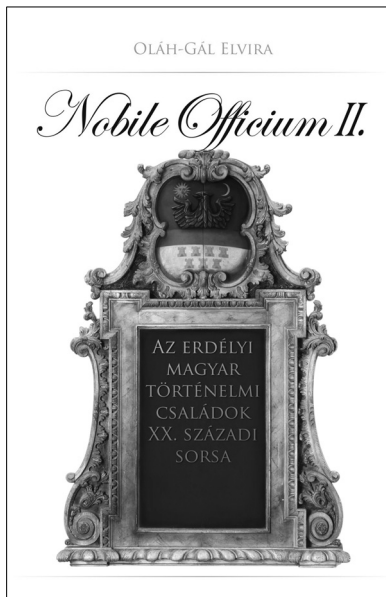
Fehér István – Komárom

Kiss Mónika – Órös

Pallér Péter – Komárom

Selye János Gimnázium – Komárom

Legújabb köteteink:

Daczó Katalin
*Ha ezer lány
útra indul...*

*A csíksomfyói Ezer Székely Leány Nap
első éveinek krónikája*

SZÉKELY KÖNYVTÁR

111MD30 0301

1. Székely népballadák	35,00 lej
2. Mikes Kelemen: <i>Törökországi levelek</i>	35,00 lej
3. Tamási Áron: <i>Ábel a rengetegben</i>	35,00 lej
4. Böződi György: <i>Székely bánja</i>	35,00 lej
5. Kányádi Sándor: <i>Válogatott versek</i>	35,00 lej
6. Apor Péter: <i>Metamorphosis Transylvaniae</i>	35,00 lej
7. Benedek Elek: <i>Székely népmesék</i>	35,00 lej
8. Tamási Áron: <i>Ábel az országban</i>	35,00 lej
9. Zsögödi Nagy Imre: <i>Följegyzések</i>	35,00 lej
10. Farkas Árpád: <i>Válogatott versek</i>	35,00 lej
11. Hermányi Dienes József: <i>Nagynyedi Demokritus</i>	35,00 lej
12. Tomcsa Sándor: <i>Válogatott írások</i>	35,00 lej
13. Tamási Áron: <i>Ábel Amerikában</i>	35,00 lej
14. Balázs Ferenc: <i>A rög alatt</i>	35,00 lej
15. Király László: <i>Válogatott versek</i>	35,00 lej
16. <i>Székely népdalok</i>	35,00 lej
17. Kóváry László: <i>Székelyhonról</i>	35,00 lej
18. Márton Áron: <i>Válogatott írások és beszédek</i>	35,00 lej
19. Szabó Gyula: <i>Válogatott novellák</i>	35,00 lej
20. Páll Lajos: <i>Válogatott versek</i>	35,00 lej
21. Cserei Mihály: <i>Erdély históriája I.</i>	35,00 lej
22. Cserei Mihály: <i>Erdély históriája II.</i>	35,00 lej
23. Tompa László: <i>Válogatott versek</i>	35,00 lej
24. Tamási Áron: <i>Válogatott novellák</i>	35,00 lej
25. Vári Attila: <i>Volt egyszer egy város</i>	35,00 lej
26. <i>Régi székely költők</i>	35,00 lej
27. Kriza János: <i>Székely népmesék</i>	35,00 lej
28. Petelei István: <i>Válogatott novellák</i>	35,00 lej
29. Tamási Áron: <i>Hazai tükör</i>	35,00 lej
30. Ferenczes István: <i>Válogatott versek</i>	35,00 lej
31. Bod Péter: <i>Szent Hilárius</i>	35,00 lej
32. Jancsó Benedek: <i>Válogatott írások</i>	35,00 lej
33. Szabédi László: <i>Válogatott versek</i>	35,00 lej
34. Cseres Tibor: <i>Foksányi szoros</i>	35,00 lej

35. Csiki László: <i>Titkos fegyverek</i>	35,00 lej
36. Székely népi imádságok	35,00 lej
37. Tamási Áron: <i>Publicisztikai írások</i>	35,00 lej
38. Horváth István: <i>Válogatott versek</i>	35,00 lej
39. Kurkó Gyárfás: <i>Nehéz kenyér</i>	35,00 lej
40. Bogdán László: <i>Az ördög Háromszéken</i>	35,00 lej
41. Bölöni Farkas Sándor: <i>Utazás Észak-Amerikában</i>	35,00 lej
42. Sánta Ferenc: <i>Válogatott novellák</i>	35,00 lej
43. Fodor Sándor: <i>Válogatott novellák</i>	35,00 lej
44. Székely János: <i>A nyugati hadtest</i>	35,00 lej
45. Szócs Géza: <i>Válogatott versek</i>	35,00 lej
46. Tivai Nagy Imre: <i>Cirkálások szeredai emlékeimből</i>	35,00 lej
47. Tamási Áron: <i>Szülőföldem</i>	35,00 lej
48. Kemény János: <i>Válogatott novellák</i>	35,00 lej
49. Ignác Rózsa: <i>Torockói gyász</i>	35,00 lej
50. Markó Béla: <i>Válogatott versek</i>	35,00 lej
50+ Siklódy Ferenc: <i>Könyvjegyek I.</i>	35,00 lej
51. Szentkatolnai Bálint Gábor: <i>Válogatott művek</i>	35,00 lej
52. Benedek Elek: <i>Édes anyaföldem! I.</i>	35,00 lej
53. Benedek Elek: <i>Édes anyaföldem! II.</i>	35,00 lej
54. Böződi György: <i>Válogatott versek</i>	35,00 lej
55. Czegő Zoltán: <i>Katonabogár</i>	35,00 lej
56. <i>Régi székely írók</i>	35,00 lej
57. Nagybacsoni Nagy Vilmos: <i>Végzetes esztendők</i>	35,00 lej
58. Domokos Pál Péter: <i>Moldvai útjaim</i>	35,00 lej
59. Szemlér Ferenc: <i>Válogatott versek</i>	35,00 lej
60. Györffi Kálmán: <i>Válogatott novellák</i>	35,00 lej
61. Bartha Miklós: <i>Nemzetpolitikai írások</i>	35,00 lej
62. Tamási Áron: <i>Bölcső és Bagoly</i>	35,00 lej
63. Székely János: <i>Válogatott versek</i>	35,00 lej
64. Ágoston Vilmos: <i>Godir és Galanter</i>	35,00 lej
65. Sütő István: <i>Válogatott versek</i>	35,00 lej
66. Orbán Balázs: <i>Válogatott írások és beszédek</i>	35,00 lej
67. Tamási Gáspár: <i>Vadon nőtt gyöngyvirág</i>	35,00 lej
68. Beke György: <i>Föld és lélek. Székely riportok</i>	35,00 lej
69. Ferencz Imre: <i>Válogatott versek</i>	35,00 lej
70. Mózes Attila: <i>Válogatott novellák</i>	35,00 lej
71. Kacsó Sándor: <i>Válogatott írások</i>	35,00 lej
72. Tamás Menyhért: <i>Vigyázó madár</i>	35,00 lej

73. Szőcs Kálmán: <i>Válogatott versek</i>	35,00 lej
74. Lőrincz György: <i>Válogatott novellák</i>	35,00 lej
75. Tánczos Vilmos: <i>Elejtett szavak</i>	35,00 lej
76. Kőrösi Csoma Sándor <i>az újabb kutatások tükrében</i>	35,00 lej
77. Tamási Áron: <i>Jégtörő Mátyás</i>	35,00 lej
78. Székely költők <i>az árnyékos oldalról</i>	35,00 lej
79. Panigay Róbert: <i>Válogatott novellák</i>	35,00 lej
80. Magyar Lajos: <i>Válogatott versek</i>	35,00 lej
81. <i>Látom az életem nem igen gyönyörű – A madéfalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve 1764</i>	35,00 lej
82. Székely írók <i>az árnyékos oldalról</i>	35,00 lej
83. Paál Árpád: <i>Válogatott írások</i>	35,00 lej
84. Székely János: <i>Három dráma</i>	35,00 lej
85. Egyed Péter: <i>Válogatott versek</i>	35,00 lej
86. Bartalis János: <i>Válogatott versek</i>	35,00 lej
87. Tamási Áron: <i>Négy dráma</i>	35,00 lej
88. Fábíán Ernő: <i>Válogatott írások</i>	35,00 lej
89. Molnár H. Lajos: <i>Volt egyszer egy udvar I.</i>	35,00 lej
90. Molnár H. Lajos: <i>Volt egyszer egy udvar II.</i>	35,00 lej
91. <i>Bethlen Gábor leveleiből</i>	35,00 lej
92. <i>A székelyek (Rólunk írták)</i>	35,00 lej
93. Szabó Gyula: <i>Gólya szállt a csúrra</i>	35,00 lej
94. Zágoni Attila: <i>Válogatott paródiák és humoreszkek</i>	35,00 lej
95. Tompa Gábor: <i>Válogatott versek</i>	35,00 lej
96. Benkő József: <i>Transsilvania specialis (A székelyek földje)</i>	35,00 lej
97. Földi István: <i>Századelő az udvartereken</i>	35,00 lej
98. Gazda József: <i>A XX. század, ahogy megéltük</i>	35,00 lej
99. Király László: <i>Kék farkasok</i>	35,00 lej
100. Egyed Emese: <i>Válogatott versek</i>	35,00 lej
100+ Siklódy Ferenc: <i>Könyujegyek II.</i>	35,00 lej

A könyvek megvásárolhatók vagy megrendelhetők
a Székelyföld szerkesztőségében
vagy online a www.szekelyfoldfolyoirat.ro oldalunkon.